

VILÁGVÉGÉN BALRA

BEVEZETŐ A *FORDULAT* 12. SZÁMÁHOZ

A radikális baloldal egyik nagy *politikai* reménysége volt a 2000-es évekkel erőre kapó globalizációkritikai mozgalom. E sorok írójának Genova után egy kommunista aktivista még VHS-en mutatta meg azokat a felvételeket, amelyeken beazonosíthatatlan figurák dobálnak épületeket, égetnek zászlókat, bontják a *polgári* demokrácia szimbolikus intézményeit, rombolják a spektakulum őket és „lázadásait” megörökítő csápjait. Ültem a széken, néztem a képeket, melyek *tartalmi* üressége szinte teljes egészében megegyezett az állítólagosan manipulált média beszámolóival. A különbség annyi volt, hogy míg az utóbbi rombolásról, az előbbi jogos és indokolt lázadásról beszélt.

Magyarországon a közvélemény szemében ezek a képek jelentették a globalizációkritikát. Ezzel párhuzamosan minden egyes globkrit előadás, fanzin, tanulmány azzal vette kezdetét, hogy a globalizációkritika, alterglobalizáció, globalizációellenesség szubsztanciális különbségét leírja és szemléltesse, mielőtt a Black Bloc államellenes, minden egyes országban a közösségi normákat sértő hullámzásaival és Molotov-koktéjjaival kerülne azonosításra a „Lehet más a világ” krédója.

A 2000-es évekkel egyre aktívabb, a mozgalmokutatás új hullámát elindító, illetve a politikatudomány kutatási területeiből egyre nagyobb szeletet kihasználó globalizációkritika, illetve politikai projektjei napjainkra azonban mintha kifulladásra látszanának. Holott korábban az új világ hírnökeiként hirdették őket, Szalai Erzsébet az új szocialista alternatíva előfutárait látta a céljaiban, „tagságában” és javaslataiban heterogén szerveződésben.

A „mozgalmak mozgalma” a Világvége utca 0. szám alatt született, azaz amikor már „semmi” sem volt tartható, amikor már „minden” elszabadult. Volt egy radibál hit azt illetően, hogy a kapitalizmus permanens válsága és „önpusztítása”, az ökológiai katasztrófa holnapi bekövetkezése, a fogyasztói manipuláció „mindenkit” elárasztó termékei, az *én* olcsó kiárúsítása (és így tovább) elhozza majd a világ *balra* fordulását. Ezt a hitet a globalizációkritika egésze nem osztotta, és a radibál ideológiai túlfűtöttsége nem is igazolódott be. A jelenkori globalizációkritika tudáskonceptiója jóval cizelláltabb, mint a kommunista ideológia, korunk és/vagy a modernitás ellentmondásaira jóval inkább tekintettel van, mint a *tőkén túli világ* keresői.

A *Fordulat* 12. száma arra kérdésre keresi a választ, hogy a globkrit felívelést követő hanyatlás időszakát egy még tartósabb mozgalmi recesszió vagy a 2.0 mozgalmiság „története” követi-e majd. Donatella della Porta fontos tanulmányában a globális igazságossági mozgalmat, a demokrácia hagyományos részvételi modelljeit a megfelelő kommunikációra és a deliberációra való törekvéssel meghaladni kívánó hálózatok hálózataként írja le. Ennek a törekvésnek a szervezeti „próbáját”, kopenhágai állomását Csurgó Dénes tanulmányában követhetjük nyomon az ENSZ Klímacsúcs kapcsán. Mikecz Dániel a mozgalmi recesszió okaira ad választ, a globalizációkritikus mozgalmat érintő demobilizációs tényezőket vizsgálva.

A *Fordulat* globalizációkritikai blokkját egy válságtanulmány zárja, de előrebocsátjuk, hogy a zajló pénzügyi válsággal későbbi számainkban még foglalkozunk. Ezúttal Murray E. G. Smith szerkesztett előadását közöljük, mely 2008. november 12-én hangozott el a Brock Universityn.

Bár a világvégi idők késnek, a posztkolonializmus paradigmája már aktuális, melynek a *Fordulat* két tanulmány révén ad teret. Ilan Kapoor a függőségi elmélet és a posztkolonializmus megközelítéséről, illetve egymással folytatott vitáiról értekezik, míg David Slater a globális és a posztkoloniális közötti kapcsolat felrajzolásával különböző utakat kíván nyitni a politikáról és kultúráról való kortárs gondolkodás előtt.

Nem is egy *Fordulat* számról beszélénk, ha nem esne részletesen is szó benne Marxról. Ezúttal Gedeon Péter recenzióját közöljük, melyet Jonathan Joseph *Marxism and Social Theory* címet viselő, 2006-os könyvéről írt.

Szemben a radiballal a globalizációkritika és a *Fordulat* 12. száma nem hirdeti a világvégét, ahonnan majd csak egy „erős” balra húzással lehetne elmozdulni. Nem a *bal* mértéke, hanem a kiút keresése a döntő. Könyvtárra pedig az „új világban” is szükség lesz. A *Fordulat* 12. száma annak lehet majd egy darabja.

Böcskei Balázs

Donatella della Porta

POLISZT ALKOTNI

SZOCIÁLIS FÓRUMOK ÉS
DEMOKRÁCIA A GLOBÁLIS
IGAZSÁGOSSÁGI MOZGALOMBAN¹

1 Eredeti tanulmány: della Porta, Donatella (2005): Making the Polis: Social Forums and Democracy in the Global Justice Movement. In: *Mobilization*, Vol. 10., No.: 1.: 73–94.

A deliberatív demokráciáról szóló vita újszerű és gyömölcöző szempontokat nyújthat a társadalmi mozgalmakkal és a demokrácia működésével kapcsolatos kutatások számára. Jelen tanulmány az olasz szociális fórumok egyes tagjaival készült, fókuszcsoportokon és mélyinterjúkon alapuló felderítő kutatás eredményeit közli, amelynek középpontjában a globális igazságossági mozgalom szervezeti döntéseit befolyásoló értékek és normák állnak. A részvételt és a kommunikáció minőségét előtérbe helyező deliberatív demokrácia különösen fontos a sokoldalú, heterogén, több társadalmi, generációs és ideológiai csoportot magában foglaló mozgalom, valamint a különböző országokból érkező mozgalmi szervezetek számára is. A globális igazságossági mozgalom – néhány aktivista szerint a „mozgalmak mozgalma” – a szervezetek sűrű hálójá, amely gyakran a korábbi tiltakozási hullámokból nőtt ki magát. Mindez a szervezeti intézményesülés korábbi tapasztalatain, de éppúgy az azokra történő kritikai reflexión is alapul. A hálózatok hálózatai lényeges erőforrások, ugyanakkor kihívást is jelentenek a részvétel és a belső kommunikáció számára. A kutatásunkban résztvevő aktivisták ezeket a kihívásokat olyan szervezeti kultúra kiépítésével próbálták leküzdeni, amely a diverzitást részesíti előnyben a homogenitással szemben; a szubjektivitást hangsúlyozza és nem a szervezeti feltételeknek való behódolást; az átláthatóságot tartja fontos értéknek a hatékonyság rovására is; a hatékony döntéshozatallal szemben a konszenzus irányába vezető nyílt konfliktusokat preferálja; és a dogmatizmussal szemben pedig az „ideológiai megfertőződés” pártján áll. A demokrácia hagyományos részvételi modelljeit tehát a megfelelő kommunikációra és a deliberációra való törekvéssel kívánják meghaladni.

1. BEVEZETÉS: TÁRSADALMI MOZGALOM ÉS DELIBERATÍV DEMOKRÁCIA²

A társadalmi mozgalmak visszatükrözik a környezetükben lejárvó változásokat: egyrészt kénytelenek alkalmazkodni a megváltozott külső feltételekhez, másrészt elő is idézik a változásokat, többnyire azért, hogy továbbfejlesszék a szakértőktől és az értelmiségi csoportoktól származó új ötleteket (Rochon 1998). Különösen érzékenyen reagálnak

2 A tanulmányban szereplő kutatás az Olasz Oktatásügyi Minisztérium támogatásával a *Diszkurzív demokrácia* projekt keretében készült. A tanulmány bevezetőjében bemutatásra kerül a deliberatív demokráciával és társadalmi mozgalmakkal kapcsolatos kutatási projekt (DEMOS). A fókuszcsoportokat Fiammetta Benati segítségével Elena Del Giorgio vezette. Iain L. Fraser fordította le a cikk korábbi változatát; Sarah Tarrowa gondos szerkesztői munkával segédkezett. Köszönetet szeretnék mondani továbbá Hank Johnstonnak és Sidney Tarrownak az előző változathoz fűzött észrevételeikért.

a demokratikus eszmékre és gyakorlatokra, ha a saját életükről vagy az általuk támogatott politikai rendszerekről van szó. Ezek a vázlatos feltételezések képezik a cikkben megjelenő észrevételek és a kutatás alapját, amely elsősorban a mai mozgalmak demokratikus gyakorlatára fókuszál. Főként azt szeretném bemutatni a társadalmi mozgalmakkal foglalkozó tudományok számára, hogy a deliberatív demokráciával kapcsolatos elméleti viták és empirikus kutatások milyen lehetőséget rejtenek magukban.

Noha a „deliberatív demokrácia” divatos fogalommá vált a demokrácia fejlődését vizsgáló politikaelméletekben, annak normatív szemlélete kezdetben hátráltatta az empirikus kutatásokat. A kísérleti pszichológia a deliberatív demokráciával kapcsolatos kutatásokban pedig arra keres választ, hogy a deliberatív környezet milyen mértékben segíti elő a vélemények változását. Közpolitikai tanulmányok esetében azon van a hangsúly, hogy a közösségi részvétel hogyan befolyásolja a konfliktuskezelést. A cikkben inkább azt emelem ki, hogy a mai társadalmi mozgalmakban hogyan kezelik a demokrácia empirikus kérdéseit. Mindezt azért teszem, hogy megvizsgáljam, mennyire egyeznek ezek a gyakorlatok a deliberatív demokrácia eszméjével. Azt is bemutatnom majd, hogy a társadalmi mozgalmakról szóló kutatások hogyan járulhatnak hozzá a deliberatív demokrácia tanulmányozásának új perspektívájához, mivel a kutatások általában csak a már létező intézményekre fókuszálnak. Ahogy látni fogjuk, a társadalmi mozgalmak legfőbb jellemzőinek operacionalizálása más szemléletmódot igényel, mint ami a formális intézmények esetében érvényes.

Kezdjük a deliberatív demokrácia definíciójával. *Mutatis mutandis* a deliberatív demokrácia az alábbi jellemzők alapján definiálható:

a) *Preferencia(át)alakulás.* „Az a folyamat, amelynek során a kezdeti preferenciák azért alakulnak át, hogy a többiek nézőpontját is figyelembe lehessen venni” (Miller 1993: 75). A „deliberatív demokrácia feltétele tulajdonképpen az, hogy a preferenciák interakciók során alakuljanak át” (Dryzek 2000: 79). Vagyis a deliberatív demokrácia különbözik attól a felfogástól, hogy a demokrácia a (kívülről generált) preferenciák együttese.

b) *Közjóközpontúság.* A demokráciának ebben a modelljében a „politikai vita a közjó különféle koncepciói körül alakul ki”; mindezekon túl „olyan irányban rajzolja meg az identitásokat és az állampolgárok érdekeit, hogy azok végül hozzájáruljanak a közjó kollektív építéséhez” (Cohen 1989: 18–19). A demokratikus önuralom megakadályozhatja az önérdékkövetést (Miller 2003: 195). A deliberatív környezet hozzásegít a közös célok és a közjó kereséséhez (Elster 1998).

c) *Racionális érvek.* A deliberatív demokrácia az értelemre épül: az emberek meg vannak győződve a jobb érvek erejéről. A deliberáció pedig a kommunikáció horizontális áramlásán, a vitában részt vevők magas számán, a széles interakciós lehetőségeken, a

racionális érveken alapuló konfrontáción, a kölcsönös meghallgatást elfogadó attitűdön alapul (Habermas 1981, 1996). A deliberatív demokrácia tehát diszkurzív.

d) *Egyetértés.* A döntés előfeltétele, hogy az egyén saját érveivel meggyőzze a többi-eket, vagyis a döntéseket az összes résztvevőnek jóvá kell hagynia – szemben a többség-elvű demokráciával, ahol a döntéseket a szavazatok legitimálják. A deliberatív demokrácia tehát konszenzuson alapul.

e) *Egyenlőség.* A deliberatív demokrácia „feltétele az állampolgárok közti egyenlőség valamilyen formája” (Cohen 1989: 18). A deliberáció valójában szabad és egyenlő állampolgárok közt játszódik le („egyenlők közti szabad deliberációként” [uo.: 20]). „Elengedhetetlen, hogy minden állampolgár képes legyen fejleszteni a társadalmi nyilvánosságba való belépéshez szükséges képességeit”, és „ha már bekerültek a társadalmi nyilvánosságba, elegendő figyelmet és elismerést kell kapniuk, hogy a döntéseket a nekik kedvező irányba befolyásolhassák” (Bohman 1997: 523–24). Ezért a deliberatív modellből ki kell zárni a korlátozásokból származó hatalmi elemeket, és elengedhetetlen, hogy a résztvevőket egyenlőnek tekintsük, és ne úgy, ahogy azt a különböző nagyságú és befolyással bíró szervezetek képviselői esetében tennénk.

f) *Inkluzivitás.* A döntéshozatalban érdekelt állampolgárokat be kell vonni a folyamatba, és biztosítani kell számukra a szabad véleménynyilvánítás lehetőségét. Ehhez szükséges, hogy a deliberatív folyamat az értékpluralitás jegyében játszódjon le, mert az emberek perspektívái különböznek ugyan, de közös problémákkal kénytelenek szembenézni. A deliberáció (sőt a kommunikáció is) azon az elven alapul, hogy noha pillanatnyilag nem változtatok az álláspontomon, tanulhatok abból, ha meghallgatom a többiek véleményét is (Young 1996). A deliberatív demokrácia tehát kapcsolódik az egyesüléseken alapuló (*associational*) demokrácia eszméihez.

g) *Transzparencia.* Joshua Coen definíciója szerint a deliberatív demokrácia „olyan egyesülés, ahol az ügyeket nyilvános deliberáció révén irányítják a tagok” (Cohen 1989: 17). A nyilvános deliberáció „felválthatja az érdek nyelvezetét az érvek nyelvezetével” (Elster 1998: 111).

A fenti hét elemet megkülönböztethetjük a feltételek, az eszközök és a hatások szerint is, ugyanis akkor beszélünk deliberatív demokráciáról, ha az egyenlőség, az inkluzivitás és a transzparencia feltételei mellett az érveken (azok erején) alapuló kommunikatív folyamat az egyéni preferenciákat a közjó érdekében meghozott konszenzusos döntéshozatal felé tereli.

A deliberatív demokráciára a demokratikus kormányzás két kihívására adott válaszként is tekintenek. A bemeneti oldalon a mai demokráciát a hagyományos értelemben vett politikai részvétel csökkenő tendenciája jellemzi. A problémához hozzáadódik

az is, hogy a politikai pártok egyre kevésbé képesek hidat képezni a társadalom és az állam közt, miközben a tömegmédiá kommercializálódása következtében már alig tudnak a közösségi döntésekről szóló viták valódi küzdőteréivé válni. Míg az aktuális politikai hatalom olyan intézmények irányába mozdul el, amelyek egyre kevésbé fogékonnyak a választók igényeire, a „technokrata” legitimáció alternatív formái – mint az ún. teljesítményből következő legitimáció, például a közjavak előállítása – szintén gyengülnek *inter alia* a globalizáció különféle megjelenési formái és azok hatásai következtében. A két probléma összefügg, mert az intézményi szereplők egyre kevésbé képesek beavatkozni a kollektív identitás megformálásának folyamatába, így alig tudják kielégíteni az (egyre fragmentáltabb) igényeket.

A deliberatív demokráciára valóban úgy szoktak tekinteni mint a társadalom egészére ható, felülről lefelé (*top-down*) irányuló döntéshozatal alternatívájára. A *top-down* megközelítések egyre kevésbé legitimek, sőt mind nehezebb kézben tartani azokat, mert a problémák egyre összetettebbek, az intézményeken kívüli szereplők pedig szinte alig képesek hallatni a hangjukat. A deliberatív folyamatnak tulajdonképpen pontosabb információkat, jobb döntéseket kellene eredményeznie, és serkentenie kellene a részvételt és a szervezetekbe vetett bizalmat, amire a képviseleti modellek egyre kevésbé képesek. Valóban, az akadémikusok kiemelik a „nyilvános viták moralizáló hatását” (Miller 1993: 83), ami „arra ösztönzi az embereket, hogy ne csak pusztán kifejezzék a politikai véleményüket (a felmérések és a népszavazások révén), hanem arra is, hogy a véleményüket nyilvános vitákon alakítsák” (uo.: 89). A deliberáció mint a kommunikáció „tárgyilagos, logikus” módja azt ígéri, hogy növelni fogja az állampolgárok politikai intézményekbe vetett bizalmát (Dryzek 2000: 64).

Ebben az értelemben a – pluralista, egalitárius, transzparens, érveken alapuló, konszenzusos, a preferenciák átalakulását a közjó érdekében irányító – deliberáció a bemeneti oldal és a kimeneti oldal tökéletesítése révén a demokrácia (állandóan megismételt) legitimációján alapul, a deliberációk nyilvános fórumainak kiépítéséről zajló vita pedig általában normatív keretek közt marad. Ezenfelül úgy tűnik, hogy a deliberatív demokráciáról szóló normatív vitákban két teljesen különböző elem jelenik meg: a tudósok, akik még mindig privilégiumot élveznek a reprezentatív intézményekben, és keresik a parlament, valamint az állami intézmények legitimációjának alternatív módjait; valamint a magasabb részvételi hajlandósággal rendelkezők, akik szerint a közvetlen részvétel tradicionális formái korrekcióra szorulnak. Ebben a megközelítésben a társadalmi mozgalmak a deliberatív demokrácia fontos szereplői.

Habermas (1996) például kettős folyamatról beszél. Először megtörténik az intézményeken kívüli „informális” deliberáció, ami a közvéleményhez hasonlóan befolyásolja az intézményi deliberáció folyamatát. Joshua Cohen (1989) pedig azt állítja, hogy

a deliberatív (egyesüléseken alapuló) demokrácia önkéntes csoportokban, még inkább a politikai pártokon belül fejlődik. Az utóbbi érvet erősen támogató Dryzek (2000) arra mutat rá, hogy a társadalmi mozgalmak a legalkalmasabbak a deliberatív tér kialakítására, mert kritikai módon szemlélik az intézményeket. Mainsbridge (1996) azt tanácsolja, hogy a deliberáció az intézményi hatalomtól mentes enklávákban valósuljon meg – a társadalmi mozgalmak az ilyen szabad területek közé tartoznak. Young szerint a diskurzus nem zárja ki a tiltakozást: „az elkötelezett és felelősségteljes demokratikus részvétel formái a parlamenti beszédek és a szerkesztőknek küldött levelek mellett az utcai demonstrációk, ülősztrájkok, zenei alkotások, képregények is” (Young 2003: 119). Ha a társadalmi mozgalmak támogatják a nyilvános intézmények iránti odaadó, kritikai magatartást, akkor – ahogy Claus Offe (1997: 102–103) megjegyezte – a deliberatív demokrácia feltétele olyan egyesüléseken alapuló hálózatokba „ágyazott” állampolgároknak a léte, amelyek képesek fejleszteni tagjaik *demokratikus képességeit*. A társadalmi mozgalmakban zajló aktuális döntéshozatali folyamatokról szóló empirikus kutatások támaszthatják alá ezeket az állításokat.

A társadalmi mozgalmakkal foglalkozó tudományokban, néhány kivételtől eltekintve (főként Lichterman 1996; Polletta 2002), a belső demokrácia kérdése egyre inkább egybeesik a mozgalmak szervezeti formáiról szóló vitával, ami gyakran visszatér a hagyományos törésvonalakhoz. Az egyik oldalon azok állnak, akik a szervezeteket a mobilizáció hatékony eszközeinek tekintik (Gamson 1990; McCarthy és Zald 1987), a másik oldalon pedig azok, akik félnek a bürokratizálódás vastörvényeitől (Piven és Cloward 1979). Noha a kutatók a szervezetek struktúrájának és fejlődésének különböző formáira és irányvonalaira (pl. Kriesi 1996; Rucht 1996; della Porta 2003), a mozgalmak jellemző hálózati formáira (Gerlach és Hine 1970; Diani 1995; a recenzióhoz l. della Porta és Diani 1999: 5. és 6. fejezet) fókuszáltak, mégis az instrumentális szemlélet került túlsúlyba. Ahogy Clemens és Minkoff (2003: 156) a közelmúltban megjegyezték, az erőforrások mobilizációs perspektívájának fejlesztése révén „a szervezetekre irányuló tényleges figyelem ellentétesnek mutatkozott a kultúráról és interakciókról szóló elemzésekben megállapítottakkal. Mivel a szervezeteket instrumentálisan értelmezték, a vizsgált témakörök közül csekély jelentőséggel bírt a szerveződés kulturális vetülete és a szervezeti formák által jelzett szándék is”.

Az empirikus kutatások ráadásul gyakran hangsúlyozzák a közvetlen demokratikus hatalomgyakorlási formák korlátait, a „többség zsarnokságát”, azt, hogy a kis csoportok kizárják az újonnan érkezőket, és hogy a „rejtett” vezetés kockázatokat rejt (l. többek között Freeman 1974; Breines 1989). A deliberatív demokráciáról szóló vita gyümölcsöző lehetőségekhez vezethet. Először is azáltal, hogy felismerik az értékek és normák szerepét a szervezeti modellek közti választásnál. Továbbá a jelenlegi mozgalmakról szóló empirikus kutatások segítenek rámutatni a társadalmi mozgalmak tanulékonyására – különösen azért, mert képesek megoldást találni a közvetlen demokrácia és részvétel végrehajtási

elveivel kapcsolatos, tudósok és aktivisták által ismételt felismert nehézségekre. A következőkben kísérletet teszek a fenti gondolatok kifejtésére egy – a deliberatív demokrácia a globális igazságossági mozgalom (*global justice movement*) témakörével foglalkozó – folyamatban lévő kutatás kezdeti eredményeire alapozva, a középpontba pedig a szociális fórumok működését helyezem. A Szociális Világforum (World Social Forum – WSF) Elvi Chartája szerint a fórum „nyitott találkozási hely”. A globális igazságossági mozgalom keretein belül különböző területi szinteken kifejlődött szociális fórumok tulajdonképpen nyilvános gyűléseken szerveződött rugalmas szervezeti struktúrák és munkacsoportok, amelyek egy kampányidőszaknál tovább léteznek. Nyitott és nyilvános terek, ahol a neoliberais globalizáció negatív hatásai miatt aggódó szervezetek és egyének találkozhatnak, megvitathatják mozgalmi stratégiájukat, fejleszthetik közös értékeiket, identitásukat. Heterogén politikai háttérrel rendelkező egyéneket hoznak össze abból a célból, hogy jobban megértsék a különböző álláspontokat, kihangsúlyozzák a hasonlóságokat, mindezt a különbségek elutasítása nélkül. Ebben az értelemben a fórumok a belső demokrácia kísérleti terepei.

A belső demokrácia különösen fontos a sokoldalú, heterogén (önmagukat a „mozgalmak mozgalmának” nevező) mozgalmak számára, melyek számos társadalmi, generációs és ideológiai csoportot foglalnak magukban, sok esetben pedig különböző országok szervezeteit is. A témával kapcsolatos korai tanulmányok szerint ez a mozgalom identitását tekintve sokkal plurálisabb. A szervezeti struktúra gyengébb, a cselekvési repertoár pedig tágabb, mint a korábbi mozgalmak esetében (Andretta et al. 2002, 2003; della Porta és Mosca 2003). Sőt a globális igazságossági mozgalom aktivistái „toleráns” identitást fejlesztenek ki a múltbeli „totalitáriánus” – vagy legalábbis szervezeti – identitásokkal szemben (della Porta 2004). A kutatás ugyan figyelembe veszi a nemzetek közti összehasonlítást Olaszország, Franciaország, Németország, Spanyolország, Svájc és az Egyesült Királyság esetében, én a továbbiakban főként az olasz szociális fórumokra koncentrálok.

A globális igazságossági mozgalom belső demokratikus gyakorlataival kapcsolatos felderítő kutatásban (*pilot study*), amely a toscanai szociális fórumokra fókuszált, különböző módszereket alkalmaztunk, hogy számba vegyünk és mérlegeljünk az egyes fórumok előnyeit és hátrányait. A módszerek a következők voltak: *a)* dokumentumokra alapozott diskurzuselemzés; *b)* résztvevő megfigyelés; *c)* kérdőíves felmérés; *d)* mélyinterjúk; *e)* fókuszcsoportok. A *diskurzuselemzéshez* a legfontosabb ernyőszervezetek weboldalai (www.attac.it; www.disobbedienti.org; www.forisociali.org stb.) hasznos forrásként szolgálnak a helyi szociális fórumok és kapcsolataik feltérképezéséhez (Olaszországban 2003 tavaszán 170 regisztrált fórum volt). A weboldalak információkat tartalmaznak a szervezetek alapszabályairól, amelyek bemutatják a *szervezet ideológiáját*: a szervezeti struktúráit,

a (formális) döntéshozatali módszereket, a munkamegosztást stb. A formális szabályokat ellenőriztük, és összehasonlítottuk a szervezet valódi működésével.

A kutatásban a *résztevő megfigyelést* – amelyek során részt vettünk hat szociális fórum (Firenze, Prato, Arezzo, Lucca, Livorno, Pisa és Massa) gyűlésein és nyílt találkozóin – az aktivistákkal készített mélyinterjúkkal kombináltuk. Ugyan az interjúalanyokat adatközlőknek tekintettük, interaktív technikát alkalmaztunk, hogy aktív részvételre ösztönözzük őket (Holstein és Gubrium 2002). Az interjúk során igyekeztünk serkenteni az interpretációs képességüket, így elmondtuk, hogy a kutatás fókuszában a deliberatív gyakorlatok állnak, és arra kértük az interjúalanyokat, hogy reagáljanak az észlelt sikerek és kudarcok okaira. Ahogy a következőkben látni fogjuk, a megkérdezettek távolról sem voltak lelkesek a mozgalmon belüli aktuális demokratikus gyakorlatokkal kapcsolatban, hallhattunk a szervezeti ideológia alkalmazása során fellépő specifikus kritikákat is. Míg a formális modellt különböző mértékben bár, de támogatták, addig egyikük sem volt igazán elégedett a szervezet jelenlegi működésével. Továbbá az interjúk megerősítették az önreflexivitás magas szintű jelenlétét is a szervezetekben (Melucci 1989): fontos vitatémaként jelent meg a belső demokrácia. Az interjúalanyok reflektáltak a múltbéli tapasztalatokra is. A fontos tanulási folyamat mellett arra is rámutattak, hogy nem jelent meg kielégítő megoldás a fő szervezeti dilemmákra (részvétel és hatékonyság, egyenlőség és specializálódás stb.).

2004 novemberében elvégeztünk egy közvéleménykutatást a firenzei Európai Szociális Fórum résztvevőivel is.³ Minden kérdőív tartalmazott egy a kutatás céljait bemutató rövid bevezetőt, majd a megkérdezetteknek zárt, illetve félig zárt kérdésekre kellett válaszolniuk. A kérdőíves felmérésnek az az egyik előnye, hogy szisztematikus adatgyűjtést végezhetünk egy nagy mintán. Így adatot tudtunk gyűjteni a társadalmi-demográfiai jellemzőkről, a szervezetekbe vetett bizalomról, és az aktivisták korábbi élményeiről – vagyis olyan változókhoz jutottunk, amelyek hatnak a döntéshozatali folyamatokra és a deliberatív demokrácia fejlődésére. Jól ismert okok miatt ugyanakkor a a konkrét szervezeti gyakorlatok és értékek kérdőívvel történő felmérésének korlátai is vannak (Dryzek 2004). Amellett, hogy nehéz megállapítani, milyen hatása van annak, hogy az interjúalany „társadalmilag elvárt válaszokat” próbál adni a kérdésekre, a felmérések felületes és meglehetősen standardizált válaszokat eredményeznek: „az érzések, érzelmek, bizonytalanság, kétségek, félelmek, a társadalmi interakciók és hiedelemrendszerek ellentmondásos és összetett mivolta mind-mind olyan problémák, amelyeket aligha tudunk feloldani kérdőívek segítségével” (Klandermans és Smith 2002: 27). A kutatásunk azonban igazolta az elkötelezett, gazdag és sokszínű háttérrel rendelkező, politikai és szociális ügyekben jártas aktivisták jelenlétét.

3 Közvéleménykutatási technikát alkalmaztunk továbbá az anti-G8 tüntetés során Genovában (Andretta et al. 2002, 2003).

Az aktivisták értékeivel és szándékaival kapcsolatos mélyebb tudás megszerzéséhez a fókuszcsoporthoz módszert alkalmaztunk, amelynek során a résztvevők önreflexív képességét jobban serkenteni tudtuk. A fókuszcsoporthoz olyan kiscsoportos beszélgetést jelent, amelyet a kutató moderál, és egy adott témával kapcsolatos információ begyűjtése a cél (Blee és Taylor 2002: 107). A moderátor úgy könnyíti meg a beszélgetést, hogy bemutatja, mire irányul a kutatás, majd serkenti a vita kialakulását, amibe igyekszik bevonni az összes résztvevőt és a főbb témaköröket is.⁴ A fókuszcsoporthoz előnyös azon kutatók számára, akik elsősorban a csoportviselkedést befolyásoló normák és azok jelentésének konstruálása iránt érdeklődnek – a fókuszcsoporthoz kutatási módszerének alkalmazása következtében ugyanis a csoportfolyamatok és „a csoport megítélése mögött meghúzódó jelentés-tartalmakkal kapcsolatos adatok jönnek létre” (Bloor et al. 2001: 4). Ez lehetővé teszi számunkra, hogy megfigyeljük egy téma kollektív leképeződését, mert a résztvevők információkat és véleményeket osztanak meg, hasonlítanak össze (Morgan 1997). „Az egyéni interjúkkal szemben a kutatónak lehetősége van megfigyelni a csoportban lejátszódó interakciókat, így hangsúlyt kap a kollektív identitásképzés és cselekvési keret, valamint az érzelmek dinamikája is, amely szempontok fontos szerepet játszanak az ellentétes értékek kialakításában” (Blee és Taylor 2002: 109). A tagok a beszélgetés során fedezik fel a közös nyelvet és normarendszert. A fókuszcsoporthoz „általában gond nélkül lehetővé teszik a tagok számára, sőt arra stimulálják őket, hogy kinyilváníthassák az egyébként rejtett és normatív gondolataikat” (Bloor et al. 2001: 5), vagy pedig arra, hogy közösen vitassák meg az evidensnek tűnő feltevéseket. Míg a közvélemény-kutatásokból származó kvantitatív adatok bizonyos vélemények és/vagy viselkedések jelenlétét és elterjedését mutatják, a fókuszcsoporthoz során meg lehet vizsgálni az ilyen viselkedések okait és a hozzájuk kapcsolt jelentés-tartalmakat. A fókuszcsoporthoz „ideális stratégia a társadalmi konstrukció folyamatainak vizsgálatára” (Johnston 2002: 83) – főként akkor hasznos, ha a populáció bizonyos alcsoportjairól és az őket érintő kérdésekről gyűjtünk információkat.⁵

4 A fókuszcsoporthoz módszert Lazarsfeld fejlesztette ki az 1940-es években a Bureau of Applied Research of Columbia Universityben, majd az 1950-es évektől az 1990-es évekig főként az alkalmazott kutatások során (elsősorban kereskedelmi és választási célokra) alkalmazták. Mostanában újra megjelent a módszer, amelyet gyakran kérdőíves kutatással háromszögletnek (továbbá a kialakított kérdéseket és a válaszok magyarázatát a fókuszcsoporthoz részt vevő tagok is leellenőrzik).

5 A társadalmi mozgalmakkal kapcsolatban két nagyobb kutatási projekt alkalmazott fókuszcsoporthoz (mindkettő az 1980-as években zajlott): a francia diák-, antinukleáris-, regionalista, női és munkásmozgalmakkal kapcsolatos kutatást Alan Touraine (l. Touraine 1981), a milánói ökológiai, női és fiatalmozgalmakkal kapcsolatos pedig Alberto Melucci vezette. A figyelem mindkét esetben a mozgalmak jelentésalkotó folyamataira irányult. Touraine az I (identitás) – E (ellentét) – T (totalitás)

Kutatásunkban a mozgalmak demokráciafelfogásának vizsgálatára koncentráltunk, illetve azokra az értékekre, amelyek megerősítik ezt a felfogást. A fókuszcsoporthoz segítségével megvizsgálhattuk, hogy a globális igazságossági mozgalom szervezeti ideológiája milyen módon fejeződik ki és erősödik meg, valamint hogy a tagok hogyan alakítják ki és osztják meg ezeket a normákat és értékeket. Hat csoporttal dolgoztunk, amelyeket úgy alakítottunk ki, hogy azok reprezentálják a mozgalmak „szellemiségét” – különböző ideológiai állásponton lévő, és „szervezetlen” tagokat (akik nem tartoztak egy szervezethez sem) is bevontunk – és az elkötelezettség egyes szintjeit is (mindebből kizártuk azonban a vezetőket). Mind a hat (átlagosan nyolc tagból álló) csoport a nemek szempontjából heterogén, míg a politikai generációt tekintve homogén volt. A következő csoportokat definiáltuk: tinédzserek (17–20 éves középiskolás diákok); az új generáció (akik a húszas éveikben járnak; 21–27 évesek); a kilencvenes évek „elvesztett generációja” (akik olyan időszakban szocializálódtak, amikor kevés volt a tiltakozás; 28–35 évesek); a 77-es generáció (Olaszország különösen radikális időszaka; 36–43 évesek); a 68-as generáció (44–59 évesek); és a háború utáni (még mindig aktív) generáció (60 év feletti).⁶

A csoportok efféle kialakításának két oka van. Egyrészt a kérdőíves kutatás során beigazolódott, hogy a vizsgált mozgalom többgenerációs, ezért meg akartuk ismerni az egyes generációk demokráciával kapcsolatos elképzeléseinek sajátosságait. Feltevéseink szerint a belső demokráciával kapcsolatos elképzelések idővel átalakultak, így meg akartuk vizsgálni, hogy a tanulási folyamat és az útfüggőség hogyan hatnak egymásra az egyes politikai generációk esetén. Másrészt úgy gondoltuk, hogy a kor szempontjából homogén csoportok megkönnyítik a kommunikációt. A (viszonylag) kis mozgalmi környezetben lehetetlen volt olyan embereket bevonni a kutatásba, akik nem ismerték egymást. Ugyanakkor igyekeztünk összekeverni a résztvevőket, amennyire csak lehetett, hogy a csoportokban különböző székelyű szervezetek tagjai legyenek, vagyis hogy ne lehessen köztük szoros kapcsolat.

hármas elemzését tűzte ki célul, ami tulajdonképpen a mozgalmak alapvető önértelmezésén alapul, működésük legfőbb értelmét jelenti. Melucci kutatása „a kísérleti kvalitatív módszerek felhasználásával a kollektív cselekvővé válás folyamatának vizsgálatára irányult” (Melucci 1989: 236), emellett kitüntetett figyelmet szentelt az egyéni élmény kvalitatív és érzelmi dimenzióinak is.

6 A következőkben a fókuszcsoporthoz származó idézetek az Elena Del Giorgio által szerkesztett *I figli dei fori* című tanulmányból származnak. A számok 1-től 6-ig az egyes fókuszcsoporthoz utalnak, a betűk az aktivistákra. A helyi szociális fórumok (a Livornói, a Luccai, a Massai, az Arezzói, a Pratói és a Pisai Szociális Fórum) aktivistáival készült interjúkból származó idézetek is belső kutatási jelentések-ből származnak, amelyeket szintén Elena Del Giorgio szerkesztett.

Az egyik kutató vállalta magára a facilitátor feladatát különféle ingereket vezetve be a beszélgetésbe. Mindegyik csoportos beszélgetést a „Mit jelent a mozgalom/mit képvisel számotokra a mozgalom?” kérdéssel indított. A viták során a továbbiakban más-más sorrendben olyan témák merültek fel, mint a mozgalom szervezeti arculata, hálózati struktúrája, a nagyobb szervezetek és politikai pártok szerepe, az egyének és „szubjektivitásuk” szerepe, a stratégiai választások, a közös értékek, a politika és a demokrácia értelmezése – különös figyelmet szentelve annak mechanizmusaira, előnyeire és a belső demokrácia problémáira. A felmerülő témákat és ingereket a kutatók egy pszichológus segítségével határozták meg, aki szakértője a fókuszcsoporthoz tartozó magánszektorban és politikai pártok számára történő alkalmazásának. A pszichológus jelen volt néhány találkozón, valamint elolvasta az egyes beszélgetésekről készült átiratokat, majd megjegyzéseket fűzött hozzájuk. Mindegyik fókuszcsoporthoz készült hangfelvétel és átirat is. Ezután az átiratok elemzése következett, főként úgy, hogy megjelöltük a beszélgetésben felmerülő fontosabb témaköröket. Az olvasás és újraolvasás során bizonyos szövegrészekhez kódokat társítottunk. Kiválasztottuk a legfontosabb témaköröket, majd az egyes fókuszcsoporthoz készült kivonatokat egyben kezeltük.

Tapasztalataink alapján amellet, hogy a résztvevőket arra ösztönöztük, hogy reflektáljanak a mozgalom értelmére és működésére, a fókuszcsoporthoz egyfajta kísérleti háttérrel is nyújtottak a deliberáció belső folyamatának vizsgálatához. Az aktivisták ugyan nem valódi feltételek mellett „döntöttek”, interakcióba léptek egymással, a fő kérdésekről beszélgettek. A csoportos beszélgetések hangulata minden esetben nyugodt volt, a potenciális konfliktusokat iróniával és humorral kezelték. Mivel azonban a csoportos beszélgetések során a közvetítők és a vezetők horizontálisan kommunikáltak egymással, megismertük a mozgalmi csoportok aktuális működését is (a módszertani szempontokról l. bővebben della Porta et al. 2004).

2. CSOMÓPONTOK ÉS HÁLÓZATOK KÖZT: LEHETŐSÉGEK ÉS KIHÍVÁSOK

A pártokkal és a nyomást gyakorló csoportokkal szemben a társadalmi mozgalmak rendelkeznek hálózati struktúrával. Az intézményesülés alacsony szintje mellett a formális szervezetek kisméretű, informálisan strukturált csoportokkal együtt léteznek, ahol a koordináció szintje alacsony, az észlelhető vezetés gyakran hiányzik, a szervezeti határok rugalmasak, és csak ritkán követelik meg a tagsági kártya kiváltását. A társadalmi mozgalmakat a szegmentált szervezeti struktúrákhoz hasonló módon írták le: folyamatosan növekvő, mobilizáló és hanyatló csoportok; *burjánzó*k, plurális struktúrájú vezetéssel; a csoportok és

az egyének többszörös összeköttetésben állnak, vagyis *hálózati* jellegűek (Gerlach 1976). Ezek az általános jellemzők jelennek meg még tisztább formában a globális mozgósításban is. A belső gyakorlatban kihívásként jelenik meg a transzverzális és szupranacionális identitás kialakítása. Ez egy olyan szervezeti struktúra iránti igényhez vezet, amely számos deliberatív jellemzőt hangsúlyozni képes: inkluzivitás (az exkluzivitással szemben), hálózati jelleg (a hierarchiával szemben), közvetlen részvétel (a delegálással szemben), konszenzus (a szavazással szemben) stb. A tanulmány további részében a globális igazságossági mozgalom deliberatív demokráciára vonatkozó szervezeti ideológiáját, valamint az ideológia megvalósításának sikereit és kudarcait mutatom be.

2.1. HÁLÓZATI STRUKTÚRA ÉS INKLUZIVITÁS

Az intézményekről szóló empirikus kutatás a szervezeti inkluzivitást általában abban méri, hogy az adott képviselői szerv jelenlévő tagjai milyen szinten képesek kifejezni a véleményüket, és azokat mennyire veszik figyelembe. Az inkluzív szakpolitikai munkát gyakran a különféle szervezett érdekek (pl. munkáltatók, munkavállalók) képviselőinek részvétele alapján értékelik. A társadalmi mozgalmak mint közös értékek mentén cselekvő és közös identitással rendelkező egyének közösségei, már a definíció szerint is szelektívek. Azok társadalmi és/vagy ideológiai homogenitásának szintje az egyenlőségre és a diverzitásra fektetett hangsúlytól függően változhat.

Az egyéb (főként a nő- és béke-) mozgalmakra már jellemző nyitott és inkluzív struktúra a globalizációs mozgalmakban erősen hálózatos jellegű. A globális igazságossági mozgalmat tulajdonképpen olyan hálózatok hálózatai alakítják, amelyek túlnyúlnak az egyes országok egyedi esetein; több szervezetük maga is több száz csoport transznacionális hálójából áll; a működésük kedvelt formája – a kampány – pedig arra irányul, hogy a heterogén, specifikus problémákkal küzdő, más-más ideológiához vonzódó csoportokat is képesek legyenek bevonni. A nemzetközi ellencsúcsokat, kampányokat, de a helyi szintű tüntetéseket is általában több száz, netán több ezer csoportot is koordináló hálózat szervezi. Egyre több hierarchikus modellen alapuló civil szervezet alakul át a hálózati modell alapján (Clark 2003: 2). Sőt „új keletű jelenség a más-más szektorba tartozó szervezetek közti együttműködés” (uo.: 23) – beleértve az egyesületeket (Mowjee 2003a: 41), transznacionális szervezeteket (Muro és Themundo 2003: 57), és azokat a csoportokat, amelyek a HIV/AIDS gyógyszerekhez való szabadabb hozzáférést támogatják (Mowjee 2003b: 75). A WTO-ellenes seattle-i tüntetést több mint 1500 szervezet kezdeményezte (szemben az 1988-ban, Berlinben szervezett hasonló tüntetéssel, amelyet 133 csoport szervezett) (Clark és Themondo 2003: 116). A G8-ellenes genovai megmozdulást főként a Genovai Szociális Fórum koordinálta, összefogva körülbelül nyolcezer, meglehetősen különböző

méretű és származású csoportot. Az ezredfordulón több száz, az interneten koordinált szervezet a legszegényebb országok fizethetetlen mértékű adósságának elengedését követelte (Grenier 2003). A Szociális Fórumok lehetővé teszik, hogy „a meglehetősen sokrétű civil társadalom szereplői közösen alkossák a mozgalmat, miközben csak minimális szintű elköteleződést és a közös standardok alacsony szintjének betartását követelik meg” (Schönleitner 2003: 129).

A felméréseink azt jelzik, hogy a globalizációs mozgalmak aktivistái nagyon sűrű szervezeti hálózatban gyökereznek, a katolikusoktól az ökológusokig, az önkéntesektől a szakszervezeti tagokig, az emberi jogokat védőktől a női egyenjogúságot támogatókig terjedően, akik gyakran egy időben különféle típusú szervezetek tagjai is. 2001 júliusában a Genovában lezajlott G8 ellenes tüntetésen a megkérdezett demonstrálók 97,6%-a állította, hogy legalább egy szervezet tagja (vagy korábban tagja volt), 80,9% legalább kettőnek, 61% legalább háromnak, 38,1% legalább négynek, 22,8% legalább ötnek és 12,6% legalább hat vagy több szervezetnek is (Andretta et al. 2002: 184). A 2001 novemberében Firenzében megrendezett Európai Szociális Fórum során az aktivistákkal készített felmérés megerősíti a többszörös egyesületi tagság gyakoriságáról szóló feltételezést (Andretta et al. 2003), ahogy igazolódik az olyan különböző csoportok, mint a vallási közösségek és öngazgató ifjúsági központok, egyesületek és környezetvédelmi társulások, diák- és jótékonyági szervezetek résztvevői közti átfedés is (della Porta et al. 2004).

A szervezeti hálózat mozgósítását a különösen rugalmas, sok központtal rendelkező szervezeti struktúra képes elérni. A régebbi mozgalmakkal összevetve a globális igazságossági mozgalom („a mozgalmak mozgalma”) kihangsúlyozza az eltérő szervezeti modell szerint működő csoportok közt jelenlévő gyenge kötéseket. A heterogén csoportok mobilizálása olyan hálózati struktúrát igényel, amely amellett, hogy tiszteletben tartja az egyes csoportok sajátos vonásait, kapcsolatba is hozza azokat. A szabályok az inkluzivitást emelik ki *inter alia* a közgyűlés által meghatározott feladatok mentén. Olaszországban a globális igazságossági mozgalmat alakító fő szervezetek – mint az Attac, a Rete Lilliput (Lilliput Hálózat) és az Engedetlenség⁷ – különböző egyesületek és egyének hálózatai is egyben. A Rete Lilliput a kilencvenes évek végén alakult a Tavolo Intercampagne-ból, a szervezetek koordinációs bizottságából, amely a nyolcvanas években a globális igazságosságért és szolidaritásért szervezett tiltakozásokat. Programjukban ezt állították: „Mi nem a sokszínűséget és a sokféleséget egy egységes név alatt megfojtó nemzeti struktúrákban gondolkodunk. Épp ellenkezőleg, egy lentről jövő kommunikációs folyamatot szeretnénk beindítani, egy hálózatot, egy közös terv felé vezető föderatív utat” (idézi Veltri 2003: 6). A szervezet tulajdonképpen helyi csomópontok körül épül ki. Mindez változó elrendezésben és a központ által jóváhagyott magas fokú autonómiával. Az anarchisták hagyományosan az

7 A szervezet eredeti olasz neve Disobbedienti – a szerk.

(anarchista) csoportok pluralitását hangsúlyozzák ki, és az egyes csoportokat a föderáció vagy egy közös platform fogja össze (Chiantera-Stutte 2003: 144–145). Az olasz helyi szociális fórumok alapszabályai szerint a mozgalmat „színek és élmények kaleidoszkópja” alkotja (Catani Szociális Fórumot idézi Piazza és Barbagallo 2003: 6).

Az aktivistákkal készült interjúkban megjelenik a „mozgalom sokszínűsége” miatt érzett büszkeség. A Szicíliai Szociális Fórum interjúalánya rámutat arra, hogy „fontos és szükséges, hogy megvédjük és megerősítsük a sokféle eszmét, az ideológiai, politikai, kulturális és vallási álláspontokat...” (idézi Piazza és Barbagallo 2003: 22). A fókuszcsoportok megerősítik, hogy az aktivisták az inkluzivitást valóban a mozgalmi identitás részének tekintik, ezáltal felfedve, hogy ez az eszme különböző csoportok tagjai közt lejátszódó interakciók során alakult ki. A mozgalom ereje valójában abban rejlik, hogy mennyire képes összekapcsolni az egyesületeket és az egyéneket. A mozgalom képes összehozni

„számos szervezetet, [...] amelyek a korábbi években, főleg az utóbbi tíz évben nem igazán jöttek össze, csak fontos ügyek alkalmából és csak nagyon rövid időre, és mindig nagy volt az érzelmi lendület, míg most úgy érzem, hogy először kerültem olyan helyzetbe, amikor élénk kapcsolatok és hálózatok alakulnak ki, és kapcsolatban lenni, egy hálózatban lenni valakikkel a legfontosabb tényezők egyikét jelenti [...] ez az igazán pozitív dolog [...] a szociális fórumok értéke [...]” (4G: 89).

A hálózat definíciója alapján több mint emberek összessége, éppen ezért a hálózat az a tér, ahol az aktivista „embereket ismer meg, kapcsolatokat alakít ki, a közösség részévé válik” (4A: 92). Arra irányul, hogy megkönnyítse a kapcsolatok kialakulását az egyének és szervezetek hálózatépítése által – egy aktivista megfigyelései szerint „a másféle politika alkotásának kulcsszavát a kapcsolatok jelentik [...], az, hogy képesek vagyunk kapcsolatokat létrehozni és megerősíteni, sokkal többet számít, mint ha ezeket felülről hoznák létre” (idézi Del Giorgio 2002: 252).

2.2. HORIZONTALITÁS ÉS AZ EGYÉNEK SZEREPE

Amennyiben a normatív elmélet egy deliberatív keretben a résztvevők egyenlőségét hangsúlyozza, a deliberatív elvek intézményes megvalósításának kutatása ezt a változót⁸ a vitában való részvétel arányaival méri. Az új társadalmi mozgalmakra általában jellemző, hogy a horizontalitáson van a hangsúly, ami a globális igazságossági mozgalomra fokozottan érvényes. 1996 augusztusában a zapatisták által szervezett első, a Neoliberalizmust Ellenzők Interkontinentális Találkozója (Intercontinental Meeting of Peoples Against

8 Vagyis az egyenlőséget – *a szerk.*

Neo-Liberalism) során alakult meg a Globális Népi Akciófront (People's Global Action), amely több száz Délről és Északról érkezett csoport rugalmas, egy weboldalon keresztül kialakított koalíciója. A chiapas felkelők szóvivője, Marcos alaparancsnok kihangsúlyozta, hogy „az interkontinentális ellenállási hálózaton keresztül segíthetnek egymásnak a különféle ellenállási mozgalmak. Ez az interkontinentális ellenállási hálózat *nem egy szervezeti struktúra, nincs vezére és nincsenek vezetői, nincs parancsnoksága és nincs hierarchiája sem*” (idézi Routledge 2003: 337). Ugyan a korábbi mozgalmaktól áthagyományozódott a közvetlen demokrácia modellje, tény, hogy a csoportok igyekeznek rámutatni a múltbeli hibákra. A szociális fórumok fő intézménye a rendszeres időközönként megtartott gyűlés, ennek ellenére szabályokkal próbálják megakadályozni a korábbi „gyűlésközpontúság” (*assemblyism*) problémáit – mint az erős (bár félig burkolt) vezetés jelenlétét, ami a szervezeti hatalom és a retorikai képességek ellenőrzésén alapult. Az új globális szervezetek intézményi szabályai a hatalom átruházásának lehetőségét különböző módokon korlátozzák. A rotációs elv miatt a vezetés a találkozókra nem válhat állandóvá és tartóssá. A vezetőket gyakran szóvivők helyettesítik, hogy meggátolhassák a centralizáció kialakulását. A tisztségviselői mandátumok általában határozott időre szólnak és egy területre korlátozódnak. Az olasz Rete Lilliput, az Attac és az Engedetlenség szervezeteiben a helyi csoportok kijelölik a szóvivőket (általában korlátozott mandátummal), akik a nemzetközi gyűléseken reprezentálják a szervezetet. Az anarchista föderációk és a Black Blocs is gyakran „szóvivői bizottságon” keresztül dolgoznak (Chiantera-Stutte 2003: 148; 160). A fórumok gyakran úgy válogatják ki a szóvivőket, hogy azok szigorúan csak egy terület szakértői lehetnek.

A horizontalitás nevében viszont a „szóvivőket” is kritizálják. Írott dokumentumok alapján a Rete Lilliput „elutasítja a politikai elköteleződés megszemélyesítését és professzionalizálódását, és nem szeretné, hogy a nyilvánosság egy vagy több személy alapján azonosítsa be őket” (idézi Veltri 2003: 13). Továbbá a szóvivők szerepe (vagy a Rete Lilliput esetében a „technikai bizottságé”) általában a logisztikai problémák megoldására és a sürgős döntésekre korlátozódik. Az Engedetlennél a szóvivőket nem formálisan jelölik ki és küldik a nemzeti gyűlésekre, és a szerepük is többnyire csupán „technikai jellegű” (Becucci 2003: 79). A Bilanci di Giustizia (Az Igazság Egyensúlya) méltányos kereskedelmet követelő, helyi csoportokból felépülő hálózatában a szóvivői pozíciót rotációs elv alapján a csoport összes tagja elnyerheti. Csak néhány helyi szociális fórumnak van kinevezett szóvivője, és gyakran ezek is rotált pozíciók (Fruci 2003: 176). A toscanai Luccai Szociális Fórum módszere: „minden gyűlésre az éppen aktuális koordinátort küldjük, aki felveszi a jegyzőkönyvet, megkapja a szükséges anyagokat, amelyek alapján felvázolja az őt követő koordinátornak a napirendet, amelyet már neki kell követnie, és az egész folyamat így megy körbe” (Lucca Social Forum: 4–5). Massában és Livornóban a szóvivői szerep

elnyerésének esélye „időnként megnő, attól függően, hogy mit kell éppen tenni”, és a kompetencia és a mozgalomban való részvétel mértékétől függően nyerik el a posztot (Livorno Social Forum: 6).

A gyakori *konzultációt* általában szükségesnek tartják, hogy elkerülhessék a hierarchiát és a delegációs módszereket. Az internetet azért vonják be, hogy a tagok kinyilváníthassák véleményüket a levelezőlistákon, és tartanak online szavazásokat is (l. Veltri 2003: 16). A Genovai Szociális Fórumnak volt egy szóvivői bizottsága és egy szervezeti közgyűlése is, amely a G8 elleni tüntetések előkészületi szakaszában háromhetente ült össze (Fruci 2003: 170). Az Engedetlenség nemzeti gyűlése háromhavonta ül össze (Becucci 2003: 89), ekkor a zapatisták által kidolgozott elveket követik, vagyis a tanácstagokat (beleértve a különféle helyi csoportok, pártok és egyesületek szóvivőit) megkéri arra, hogy térjenek vissza bázisaikra, számoljanak be a fontos döntésekről, majd vitassák meg azokat (uo.: 90). Az Attacban ösztönzik a fokozott részvételt, hangsúlyozva a gyakori konzultációkat, mert arra törekszenek, hogy a nemzeti bizottság szerepét a szervezeti gyűléseken meghozott döntések rutinszerű végrehajtására korlátozza (Finelli 2003).

Az aktivisták jól érzékelik a horizontális modell megvalósításának konkrét problémáit. Ugyan „mindannyian tudjuk, hogy ki kellene találnunk a politikacsinálás új módszereit [...], csakhogy senki sem tudja, mik lennének azok” (Massa Social Forum: 7). Számos aktivista kritikus marad a gyűlések gyakorlati működésével kapcsolatban. Az interjúk rámutatnak arra, hogy „a döntéseket néha azok hozzák, akik sokáig ott maradnak a gyűléseken” (a Cataniai Szociális Fórum aktivistája, idézi Piazza és Barbagallo 2003: 7), és „nem mindenki kaphat szót, mert egy kis csoport (a politikus-bürokratikus kaszt) hajlamos centralizálni a döntési mechanizmusokat” (Catania Social Forum, idézi Piazza és Barbagallo 2003: 8). A gyűlés reprezentativitása kétségesnek tűnik: „hála Istennek” – jegyzi meg egy aktivista – „ez nem a nagy gyűlések mozgalma, mert a nagyobb találkozókön nehéz bármiről is komolyan dönteni [...] kit képviselünk, ki van mellette, de mégis mi van azokkal, akik nincsenek ott? Miért nincsenek ott? A Porto Allegrében tapasztalt részvétel megtanított bennünket pár dologra ezzel kapcsolatban. Arra, hogy mely gyűlések igazán reprezentatívak” (3C: 66). Ha az egyéni elköteleződés erős intenzív mobilizációs periódusban van, akkor „a mobilizáció intenzitása csökken, nyugodt időszak következik be, és a belső demokráciával kapcsolatos problémák rendre visszatérnek...” (Livorno Social Forum: 11).

A szervezet sűrűsége valóban akadályozza a deliberatív légkör kialakulását. Az egyik fókuszcsoport résztvevője szerint:

„A legnagyobb probléma [...] még mindig az, hogy miképpen kombináljuk a történelem során kialakult különböző gyakorlatokat [...] egy olyan képlekeny dologgal, mint a szervezett területekkel bíró mozgalom [...] [N]em nehéz »A«-val megbarátkozni, egyáltalán nem az, sokkal nehezebb a struktúrához viszonyulni, ami egy adott ponton

megmerevedett, amit fenn kell tartani, ami tönkreteszi a fogékonyságot és a konszenzus gyakorlatát, és ez ahhoz vezet, amiről már beszéltél, vagyis ez a mozgalom sohasem tudott időben küldötteket állítani, és nem hiszem, hogy erre ma képes lenne" (3E: 65).

Az egyik legveszélyesebb kockázatot valóban az jelenti, hogy a legjobban szervezett csoportok képesek a *manipulációra* – amit úgy is neveznek, hogy felveszik a marsallbotot. Egy aktivista szerint „a problémák között van az is, hogy néhány csoport hegemoniával rendelkezik [...], ami, úgy érzem, akár összeomláshoz is vezethet [...] ugye, mert amíg módosul, addig mozgalom, de ha már csak egy vélemény kinyilvánításáról van szó, ezt mozgalomnak nevezni, nos [...]” (1D: 11). Egy ehhez kapcsolódó probléma, hogy „néhány médiacentrikus ember csak azért tesz meg dolgokat, hogy bekerüljön a lapokba” (1D: 11). Az egyik firenzei aktivista véleménye erről:

„Úgy hívom, hogy *kirakat mechanizmus*, ami azt jelenti, hogy mindenkinek meg kell védenie az identitását, mégpedig ez úgy szokott történni, hogy [a résztvevők] csak megisméltik azokat a dolgokat, amiket mások már korábban elmondtak, vagy olyat jelentenek be, amit már mindenki tud, vagy akár az éppen osztogatott szórólapok tartalmát mondják csak vissza, apró kommunikációs trükkök hogy igazolják a létezésüket, ám ezzel nagyon is megterhelik a közös párbeszédet, [...] ahelyett, hogy az egymással ütköző véleményeket vitatnánk meg” (4G: 96).

Az empirikus kutatások bemutatták, hogy a gyülekezési formát ellenőrizhetik a „vezetők, a kisfűlű vezetők, férfiak és nők, akik feltűnnek a fórumokon, és kisebb játszmákkal és hasonló eszközökkel igyekeznek hegemon szerephez jutni...” (2G: 44). Néhány fórumon nagyon is jól ismerik „a marsallbot felvételére és ezáltal az emberek befolyásolására tett kísérletet” (5D: 131), és emiatt tartanak is ettől. A „horizontalitás” korlátai valójában a korábbi szervezeti eszköztárból erednek. A Cataniai Szociális Fórum egyik aktivistája a vele készített interjúban elmagyarázta, hogy az inkluzív és horizontális kommunikáció kialakítása „azon szervezet kultúrájától függ, amelyikbe tartozol; ennek a kultúrának nyitnia kell mások felé, és üdvözölni az újakat” (idézi Piazza és Barbagallo 2003: 6–7).

Az aktivisták a részvételt és a különbségek iránti tiszteletet emelik ki igazán a szervezeti értékek közül. A részvételhez kapcsolódóan a *szubjektivitás* tisztelete valójában a mozgalmak új és pozitív szempontjának tekinthető. Az aktivisták a saját részvételüket alapvetőnek tekintik, ami által kiépítenek egy harcias eszmét, amely értéknek tekint a szubjektív egyént. Szemben a korábbi mozgalmakban megjelenő harciasság totalizáló modelljével, amely során a tagok szigorú csoportfegyelemnek voltak kitéve, az egyéni élményeket és képességeket pozitívan értékelik. A hangsúly azon van, hogy az egyén értékesebb legyen a szervezetnél – ez a harciasság azon módja, amely figyelembe veszi az alanyokat, és nem

oldja fel őket a közösségben. Az egyik olasz aktivista azt mondta, hogy „ha a szubjektivitás kihal, akkor az egész mozgalom is meghal egy kicsit, vagy úgy végzi, mint bármi más, ahogy például a pártok is. Számomra a politika azt is jelenti, hogy egy olyan társadalmat építünk fel, amelyben az egyéniségek egyidejűleg léteznek, és fejlődhetnek. [...] Az egyéniség én vagyok a mondandómmal és a javaslataimmal együtt” (idézi Del Giorgio 2002).

2.3. A TÁRSADALMI NYILVÁNOSSÁG ÚJRANYITÁSA

A normatív elmélet szerint pozitívan hat a diskurzus minőségére, ha az igényeket nyilvánosan is igazolni kell, mert így arra kényszerülnek az egyének, hogy a közös érdekében érveljenek. Az intézményi politikáról szóló empirikus kutatások haljamosak a döntéshozatali folyamat formális szakaszának tekinteni az átláthatóságot – amilyenek például a nyilvános parlamenti ülések. A társadalmi mozgalmak számára a gyűlések jelentik a nyilvános vita hagyományos formáit, habár (főként az elnyomás időszakában) kevésbé látható, a döntéshozatali formák is domináns szerephez jutottak. A (közösség felé irányuló) nyitottság elvét leginkább a globális igazságossági mozgalom erősítette meg, mert esetében a gyűlések nem csak a tagok, hanem a kívülállók számára is nyitottak (l. például a Rete Lilliput alapszabályát, amely kiemeli, hogy az egyéni kreativitásnak teret kell hagyni, és amely a szervezeten belül és kívül megjelenő sokféleséget pozitív értéknek tekinti). A fontos döntéseket nyílt és látható gyűléseken kell meghozni. Megfigyeltek már olyan „konvergenciatereket” (*convergence spaces*) is, „amelyek megkönnyítik az egyesületekre irányuló olyan politikák kialakulását, amely hozzájárul a helyspecifikus társadalmi mozgalmak sokszínű és vitára kész koalíciójának kialakulásához” (Routledge 2003: 345). A globális igazságossági mozgalom számára különösen fontos bizonyos területek „fórumainak” minősége – vagyis hogy létezzenek olyan fórumok, ahol „a tagok érdekeivel és a kollektív identitással kapcsolatos párbeszéd” alakulhat ki (Lichterermann 1999: 104). Ha a „fórum kisebb lesz, ha a tagok azt feltételezik, hogy kollektív érdekeik és identitásuk nyilvánvaló, és nem szükséges megvitatni azokat, vagy ha csak azért beszélnek egymással, hogy stratégiát alkossanak a jelenleg feltételezett közös identitásukról vagy másokkal szembeni érdekeikről” (uo.), akkor a globális igazságossági mozgalom eltérne céljától.

Az aktivisták panaszai szerint néhány vezető találkozót tart a gyűléseken kívül is, míg az összetartozás érzése belülről csökkenti a nyitottságot a külvilág felé: „a gyűlésen egy kis idő után, miután megvittunk mindent és mindenkit, néhányan már nem bírtak tovább maradni. Azok, akik tovább maradtak, egy véleményen voltak [...], és az újak, akik akkor érkeztek – ahogyan azt nemrégiben is tapasztaltam –, nehezen boldogultak [...]” (Arezzo Social Forum: 7). Egy másik aktivista szerint pedig „a Firenze-szerte tartott gyűlések borzalmasak, a viták teljesen feleslegesek, mert a döntéseket az a három ember hozza

meg, akik megbeszélik, hogy találkoznak a következő napon, a vitapontokat hajnali kettő-kor beszéljük meg, míg a többieknek azt mondják, hogy háromkor van a találkozó a Casa del Polóban [...], hogy mindenkit átejtsenek...” (1E: 30). A diszkurzív képességeket valóban nem egyenletesen osztják szét, csupán néhány tudatosabb egyént részesítenek előnyben szemben a tömeggel és az informális résztvevőkkel, akik kevésbé szervezettek. A „kritikus fogyasztók” egyik aktivistája azt állítja, hogy:

„Ott van ez a nagyszerű alapszabály, amely szerint a politikai és a döntéshozó hatalom a kéthetente megrendezett gyűléseken nyilvánul meg, és ez az egyetlen testület, ahol szavazni lehet, így ez a döntéshozatal helye is, és szerintem borzasztóan működik [...]. [A]nnyira unalmas, [...] mindig ugyanazok beszélnek, 20 év politikai tapasztalattal a hátuk mögött, és a nyelvezet is kizáró, és ha szeretnél felhozni egy innovatív ötletet, természetesen elutasítják azt” (4A: 96).

A döntéseket nem csak informálisan hozzák meg, hanem ennél elitistább módon is:

„Ebben a mozgalomban tulajdonképpen a nyílt, részvételen alapuló pillanatokon túl sokkal több szűk körű ülés van, amelyeken a napirendet, az indítványokat és a politikai dokumentumokat vázolják fel; ezeken az üléseken igazából olyan szervezetek képviselői jelennek meg, akik nem mindig az új gondolatok képviselői, így ez nem jellemző a gyakorlataikra sem; [...] például az Európai Szociális Fórumot záró gyűléseken [...] volt egy olyan gyűlés, ahol a hálózatok résztvevői felhozták a napirendi pontjaikat, mind a 360 dolgot, ami elhangzott, majd mindezeket egy korlátozott számú, senki által meg nem szavazott csoport fűzte össze” (3C: 66).

Az idősebb aktivisták számára nehézséget okozó történések dacára a mozgalom, amely a korábbi évtizedekben zárt volt, újra megnyílt a társadalmi nyilvánosság előtt. Tulajdonképpen számos csoport szervezeti alapszabályában hangsúlyos szerepet kap a nyílt tér. Az Európai Szociális Fórum koordinációjának a célja, hogy megalkosson egy „szélesebb nyílt teret, amelyben a hálózatok, szervezetek, mozgalmak, szociális fórumok és különböző társadalmi szereplők vitázhatnak egymással, és összefonhatják az ötleteiket, gyakorlataikat és kampányait. Egy teret, amely mindenkié” (Fruci 2003: 187). Olaszországban a helyi szociális fórumok öndefiníciójuk szerint az állandó viták számára nyitott, nyilvános terek; a fórum pedig eszerint „a helyi civil társadalom emelvénye” (uo.: 174).

2.4. ÉRVELÉS VAGY SZENVEDÉLY?

A deliberatív demokráciaelmélet szerint a nyilvános gyűléseken az a diskurzus célja, hogy az érvek erejével, ne pedig indulatos fellépéssel jussanak a közjót illető konszenzusra. A deliberatív elvek intézményi végrehajtásáról szóló számos kutatás valóban utal a diskurzus minőségére. De a társadalmi mozgalmak, amelyek számára az érzelmi vonzerő és az utópiák víziója a támogatók motivációjának fontos tényezői, hol és milyen mértékben hasznosíthatják az „észerveket”? Ha az érveket a racionalitás szinonimájaként és az érzelmesség hiányaként fogjuk fel, a társadalmi mozgalmak távol vannak attól, hogy jó minőségű, érvekkel alátámasztott kommunikációs módszereket fejlesszenek ki; amellett, hogy az érzelmelek kimutathatóak, a kollektív mobilizáció szükséges eszközei is (Jasper 1997). Kutatásunkban fontosnak tartottuk, hogy megkeressük a viták nyílt tereit, ahol tolerálják a különböző gondolatokat és tiszteletben tartják a tudást és a szakértelmet.

A globális igazságossági mozgalom különösen fontosnak tartja a belső kommunikációt. A Szociális Világforum és a regionális szociális fórumok a több száz workshopkal, a szakértők vezette tucatnyi konferenciával (elvi szinten legalábbis) tanúsítják a tudásra fektetett hangsúlyt. A WSF egyik definíciója szerint „(olykor versengő) ügyek piaca és az információk, ötletek és élmények horizontális cseréjének »gondolatvására«” (Schönleittner 2003: 140). Az egyik szervező szavai alapján a WSF azért segíti elő ezt a cserét, hogy „nyitottabb legyen a gondolkodás, kialakítsanak egy közös és tág perspektívát” (uo.: 141). Francesca Polletta a közelmúlt mozgalmainak vizsgálata után kihagsúlyozta, hogy az aktivisták deliberatív módon is vitáznak: „elvárták egymástól, hogy legitim okokra hivatkozzanak, ha az egyik opciót részesítik előnyben a másikkal szemben. Ha más-más opciót preferáltak is, igyekeztek észrevenni egymás érveinek pozitívumait [...], a cél nem az egyhangúság volt, hanem a diskurzus. Csakhogy ez egy szokatlan diskurzus volt, amit a nyitottság normái és a kölcsönös elismerés vezéreltek” (Polletta 2002: 7).

A fókuszcsoportokban felmerült az igény a szenvtelen és nyílt konfrontációk keresésére. Annak ellenére, hogy az aktivisták felismerik a manipuláció és a bürokratizálódás kockázatait, a közös remény szerint a rugalmas, többretegű szervezeti struktúra teret adhat az olyan különböző szervezetek és egyének közötti konfrontációra, amelyek és akik nem csak közösen lépnek fel, hanem alakítják is egymást, új identitást és értékeket képeznek, és ezáltal válnak közösséggé:

„...a változás iránti vágy olyannyira elterjedt, hogy legyőzi a szervezeteket [...]; a szervezetek nem képesek ennek ellenálni [...], elterjedtek a levelezőlisták, a különböző kezdeményezések, a röplapok: nincs egy olyan oldal vagy szervezet, amely képes ezeket összehangolni [...]; nagyon széles a kínálat, ami alapján az egyének eligazodhatnak anél-

kül, hogy kizárólagosan kelljen választaniuk, ez egy mozgalom, ami nyitott mindenki számára” (4A: 92).

A speciális szaktudást különösen értékelik, ami kiderült már azáltal is, hogy gyakran belefoglalják a „tematikus munkacsoportokat” a szervezet alapszabályába. Ahogy a legtöbb szociális fórumban, ezek a Rete Lilliputban is léteznek (legalábbis papíron). A tudás nem elitista módon, mint a kevés kiváltságos képessége jelenik meg, hanem mint sokak egyéni gazdagsága: „Mindenkiben van olyan érték, amit megoszthat a többiekkel” – áll a méltányos kereskedelemmel foglalkozó firenzei szervezet alapszabályában (Rosi 2003: 116). Sok szociális fórum tematikus csoportokba rendeződik, de felhatalmazást kapnak arra, hogy tiltakozó akciókat és kampányt szervezzenek. Egyre elterjedtebbé válik az a trend, hogy a szóvivők birtokolják mind a tartalmi (pl. környezet, bevándorlók, társadalmpolitika, városfejlesztés, gender kérdések, információ, polgárjogok), mind a kommunikációs-kapcsolati képességeket (pl. mediáció, konfliktuskezelés, párbeszéd, tárgyalások). A „kölcsonös meghallgatás” és tudásépítés elvét alkalmazó munkacsoportok különösen fontosnak számítanak:

„Szerintem nagyon fontosak a munkacsoportok, képessé teszik a szervezetet arra, hogy fejlődjön, miközben keresik és előkészítik a feldolgozandó anyagot [...]; annyira fontosak, hogy például egyedül a Firenzei Szociális Fórumban van körülbelül tíz csoport, és azok nagyon jól kijönnek egymással. Azért boldogulnak ilyen jól, mert kapcsolódnak egyfajta tudáshoz, tartalomhoz, lényeghez, és további kezdeményezésekkel rukkolnak elő” (5D: 131).

A lényeges képességeket aszerint értékelik, hogy azok milyen módon járulnak hozzá a tudás építéséhez. Az egyik fókuszcsoport résztvevőjének szavai szerint:

„ennek kellene történnie, ennek kellene azzá a vonallá válnia, ami felfedi azokat, akik belül dolgoznak, és sokkal nagyobb *speciális tudással* rendelkeznek, mint én, fel kellene fedniük magukat előttem is [...]; ha mindazok képességeit összeraknánk, akik egy alternatív rendszert keresnek, mondhatnánk, hogy »nem ellene vagyok, hanem mellette«, de ez egy verbális szakadék, amit nem könnyű áthidalni...” (2G: 45).

2.5. KONSZENZUS ÉS DIVERGENCIA

A deliberatív demokrácia konszenzusos jellegű: egy olyan döntéshozatali módszer, amelyben számítások és tárgyalás helyett az emberek meggyőzik egymást a saját érveik helyességéről. A konszenzusos eljárásnak lehetővé kell tennie mindenki számára, hogy

kinyilváníthatja a véleményét, tanulhasson a többiektől, és hogy olyan döntéseket hozhasson, amelyeket könnyebb megvalósítani, mert közösek. Habár a konszenzusos és a részvételi demokrácia kiemelt szerepet kapott a korábbi mozgalmakban (Mainsbridge 1985; Breines 1989; Lichtermann 1996), a „globális mozgalmak” számára az a kihívás, hogy a deliberáció expresszív előnyeit a pragmatikailag hatékony döntéshozatallal ötvözzék. „Napjainkban a közvetlen részvétel iránt elkötelezett aktivisták elfogadják a konszenzusos módszereket, de a deliberatívakat nem, mert összekapcsolják azokat a »new age« mozgalommal és a »kaliforniai« tiltakozásokkal – öncélúak [...] és nem érdekli őket a gyakorlatias politika” (Polletta 2002: 4). A szavazás folyamata általában a konszenzus kialakításáról folyó széles körű vitát követi, és a helyi gyűlés, nemzeti fórum vagy a globális fórum javasolt záradokumentumának elfogadására korlátozódik. Azáltal, hogy a szociális fórumok nagy hangsúlyt fektetnek a különböző vélemények elismerésére, az eszmecsere különleges helyszínéivé váltak, ahol – bármelyik résztvevő felszólalásán, azok érvein alapulva – a közösen kialakított értékek konszenzushoz vezetnek. A korábbi mozgalmakhoz képest nagy hangsúly van a konszenzusos döntéshozatalon, a tolerancián, az eltérő tapasztalatok iránti nyitottságon is (Epstein 2000).

A konszenzusos módszert kezdetben a diákmozgalmak indítványozták, majd később, még nagyobb lelkesedéssel, átvette a feminista mozgalom is. Ugyanakkor alkalmazása nehézkesnek bizonyult, és a döntéshozatal folyamatát olykor a teljes ellehetetlenítés szintjéig lassította. Számos globális igazságossági mozgalmi csoporthoz eljutott a konszenzusos modell, ám többé-kevésbé formalizált szabályok alapján egy újat hoztak létre, hogy legyőzhessék a folyamatos véleménykülönbségekből eredő akadályokat, valamint azt, hogy a folyamatot olykor csak kevesek befolyásolták. Egy szociológus szerint – aki az amerikai mozgalmakban vizsgálta a részvételi demokrácia gyakorlatainak fejlődését –

„a hatvanas évek aktivistája csodálkozna azon, hogy a mai demokratikus döntéshozatali folyamatot milyen eljárási gépezet vezérli. A formális szerepek – az idővel gazdálkodni kívánók, a facilitátorok, az érzelmek megfigyelői – mellett megjelenik a szofisztikált gesztusok sora is. Ha úgy emeled fel a kezed, hogy közben mozognak az ujjaid, mintha zongorán játszanál, az támogatást jelez; ha háromszöget alkotsz a levegőben a mutató- és hüvelykujjaiddal, azt jelenti, hogy aggódsz a deliberatív folyamat szabályainak betartása miatt; a felemelt ököl a döntés megvétőzésát jelenti” (Polletta 2002: 190–191).⁹

9 A globális igazságos mozgalmak aktivistái nem értenek egyet az általuk kritizált „kaliforniai típusú”, az érzelmeket a cselekvés elé helyező módszerekkel, és igyekeznek a konszenzust a döntésekkel kombinálni. Mindezt olyannyira pragmatikus módon, hogy néha még a minősített többség elvét is elfogadják (általában a szavazatok kétharmadát követelik meg) (Polletta 2002).

A Direct Action Network, az 1999-es seattle-i WTO csúcs blokádnál való vonását koordináló hálózat kifejlesztette a konszenzusközpontú döntéshozatali folyamat összetett szabályrendszerét. A kisebb rokon csoportokban két facilitátor (amely pozíció a rotációs elv alapján változott a csoporton belül) látta el a vita moderátori szerepét és ösztönözte a tagokat részvételre. Amikor úgy tűnt, hogy már közel a konszenzus, a csoportvezetők összefoglalták a vita során felmerülő javaslatokat, és felkérték a résztvevőket, hogy mondják el, milyen állásponton vannak, ami a vétótól az olyan közbeeső lehetőségeken át, mint az álláspont fenntartása, tartózkodás, egészen a támogatásig terjedhet.¹⁰

A konszenzus szerepét az alapító okiratában számos új globális igazságossági mozgalmi szervezet is kihangsúlyozza. 2003 márciusában a Genovai Szociális Fórum közgyűlésén kiemelték a konszenzusz módszer pozitívumait: „ez egy olyan módszer, amely lehetővé teszi, hogy dolgozzunk azon, ami összeköt, és tovább vitázzunk arról, ami elválaszt bennünket [...] Vagyis mindenki úgy érezheti, hogy a meghozott döntések az ő sajátjai is, még akkor is, ha csak különböző mértékben elégedett azokkal” (idézi Fruci 2003: 189). A konszenzus elérésére irányuló figyelem, az egyhangú szavazástól a csaknem egyhangú szavazásig terjedő gyakorlat (ahol az eltérő véleményt is ki lehet fejteni anélkül, hogy az a többség által támogatott döntést korlátozná) olyan, látszólag egymástól különböző csoportokat jellemez, mint a francia Agir contre le Chômage (AC!) (Mounchard 2003: 65) vagy az alulról szerveződött olasz mozgalmak uniója, a Cobas (della Porta 2003). A Rete Lilliput a „konszenzusz módszer” olyan folyamatként definiálja, amely során, ha a javaslatot nem támogatja az összes résztvevő, még mindig lehet tárgyalni annak érdekében, hogy a javaslatot ellenzőkkel kompromisszumra jussanak; ha pedig továbbra is ellenzi egy viszonylag nagyszámú kisebbség, akkor nem hagyják jóvá a projektet (Veltri 2003: 14). Az Attac France szervezeti alapszabályában a 10.7-es cikkely utal a „konszenzusz megoldás keresésére” (idézi Finelli 2003: 35). Az Attac Italy francia társánál kevésbé centralizált, a hangsúlyt a gyakori konzultációra helyezi – a zapatisták „sétálj és kérdezz” modelljére alapozva (Finelli 2003: 46). Az összes szicíliai szociális fórum szerint a döntéseket a „massima condivisione” (maximális részvétel) elve mellett kell meghozni (Piazza és Bargaballo 2003). Az Engedetlenek kiemelik, hogy döntéshozatal esetén az „egyhangúságra” törekcsenek (Becucci 2003: 90).

Az adatközlőkkel készített interjúk is megerősítik, hogy értékes és fontos számukra a konszenzuskeresés. Többször is megemlítették, hogy a viták során a különböző vélemények ütköztetése hozzájárul a jobb eredmény eléréséhez. A Luccai Szociális Fórum egyik aktivistája elmagyarázta, hogy az „alapos és tartalmas”, a szervezeti szabályokról szóló nyitóbeszédek után

10 Facilitátorokat alkalmaztak például Olaszországban is a Chart for the Fair Trade konzorcium szervezésénél.

„...[v]alamiféle szintézisre jutottunk. A szervezetnek valahogy így kellene működnie: A gyűlés dönt, miközben szuverén marad, és közben aligha szavaz mindenki. A cél az egyensúlyi szintézis elérése egy olyan döntés meghozatala során, mellyel mindenki maximálisan egyetért, miközben senkinek sincs hurok a nyaka körül – tehát ha egy eseményen senki sem jelenik meg, akkor az emberek nem szavaznak egyszerűen igennel [...] Ez az oka annak, hogy miért olyan kevés a szavazat. Ha szavazunk, megszámloljuk a jelenlevőket, majd az egyéneket újra, hogy kihangsúlyozzuk, mennyire fontos a gyűlés, és a szervezeteket nem is vesszük számításba” (Lucca Social Forum: 4).

Kutatásunk bemutatja, hogy a konszenzus korlátozott formáját is elfogadják ott, ahol az egyedüli szervezeti identitással szemben a többszörös identitásra is nagy hangsúlyt fektetnek. Egy bolognai aktivista így vélekedik:

„[Véleményem szerint] az egyik legjelentősebb előrelépés az, hogy egyik nap kiállhatsz a Tobin-adó, a következő napon a Lilliput-hálózat mellett, vagy pedig felöltheted a fehér munkaruhát. Ennek a mozgalomnak az az erőssége, hogy csinálhatsz dolgokat, csatlakozhatsz bármihez, elköteleződhatsz bármi mellett, akkor is, ha nem is hiszel teljesen mindenben. Csatlakozhatsz 20 vagy 30%-osan is” (del Giorgio 2002: 234).

A közös szervezet kiépítése mégsem jelenti a tagság megszűnését. Gazdagodik az egyén, ha több szervezet tagjává is válik, mert lehetővé válik számára, hogy közösségi identitást alakítson ki. Az egyik aktivista ezt azzal indokolta, hogy addig vesz részt bizonyos szervezetekben, „amíg meg nem találja önmagát”.

„Példaként említhető az én közösségem [...] már rögtön az elején csatlakoztunk a szociális fórumhoz, és továbbra is tagok maradtunk, az együttműködés is itt tart bennünket, hiszen az olyan egyetemi közösségek, mint a miénk, a fórumhoz viszonyítva gyakran »párhuzamosan« – nem, ez a kifejezés túl durva –, »átlósan« helyezkednek el. Természetesen különféle magyarázatok, konfrontációk és identitások is léteznek, amik szintén csoportképzéshez vezetnek. [...] tehát vagy megpróbálhatunk kiobbantani a fórumon belül egy belső háborút azzal, hogy felbátorítjuk az al csoportokat, amivel végül is számos ember vagy elvtárs munkáját akadályoznánk, vagy mondhatom azt, hogy addig veszek részt ebben, amíg meg nem találom önmagam [...] talán ha több külső szervezetben részt veszünk, és azokban egyes kérdésfelvetéseket támogatunk, elérhetjük, hogy a szervezetek közt többféle együttműködés is létrejöjjön a tudás, a képzések és egyéb területeket illetően is” (2D: 46).

2.6. A PREFERENCIÁK ÁTALAKÍTÁSA VAGY TÁRGYALÁS?

A deliberatív demokrácia annyiban különbözik a demokrácia eszméjétől, mint a (külsőleg előidézett) preferenciák összességétől, hogy a közös preferenciákat célozza meg. A globális igazságossági mozgalomban két elv fonódik össze. Az, hogy figyelünk a globális igazságossági mozgalom plurális összetételére, magával vonja, hogy serkentjük a közös diskurzus kialakulását is. A különböző földrajzi szinteken működő szociális fórumok is a társadalmi nyilvánosság olyan tereinek tekinthetők, ahol a szereplők találkozhatnak és vitázhatnak, ugyanakkor a kölcsönös megértés és a közös jólét felfogása lebeg a szemük előtt.

A fórumok valódi működése, a „belső csoportok” mechanizmusa – mely csoportok „a szervezetek föderációjának tagjai, akik olykor egyezsére jutnak, de később, amikor tudnak, versengenek [...], mert ezek a szervezetek egymás konkurenciái, és nem tudják elfogadni, ha az egyik a másikat követi és fordítva – a „főnökösködés” megnyilvánulásként stigmatizálható, ahol a jobban szervezettek felülkerekednek az „egyénekben” (l. még Fruci 2003: 172). A belső csoportok logikája szerint „ahol valódi szervezetek és szövetségek jelennek meg névvel együtt [...], ott léteznek delegációk és képviselők is” (4G: 108). A pusztán koordinációt – ami által „a különféle pártok küldöttei igyekeznek kihozni a helyzetből a legjobbat”, hogy egy felszólalót idézzünk (4A: 108) – demokráciaellenesnek tüntetik fel, mert kizárja a kevésbé szervezett csoportokat. Ugyanő így folytatja: „Voltam már Rómában néhány gyűlésen és találkozón, és szerintem borzasztó, ami ott folyik, már-már azt éreztem, hogy gúnyt űznek belőlem [...]; ez minden, csak nem konszenzusos módszer. Egy kis létszámú csoport dönt, akik saját nyelvet beszélnek” (4A: 108).

A fókuszcsoporthoz alapján bebizonyosodott, hogy a belső demokráciában a deliberatív modell alkalmazása során fellépő problémák ellenére érzékelhető, hogy van kapacitás a kiinduló identitás átformálására, a tömeghez tartozás érzésének kialakítására. Egy aktivista visszaemlékezése szerint:

„A nagy lelkesedés engem is elkapott, és 45 akcióba keveredtem bele [...]. Szerintem az egyént alapvetően a kíváncsiság vezérli, attól kezdve, hogy hallottál valamit, a színes demonstrációk, és a vágy miatt, hogy ott szeretnél lenni [...]; egyszer csak ott vagy [...], és látod magad, ahogy szép dolgokat kínálnak neked, és lehet, hogy csatlakozol, és abba az irányba mész, amerre az érzéseid vezetnek [...]; nem állsz félre, hogy mindent megvizsgálhass, lehet, hogy belépsz a hálózatba, megismeresz néhány embert, a kapcsolatokból közösség alakul ki [...]; bármilyen típusú közösség [...], és lehet, hogy fokozatosan megismered az összes entitást, majd elhagyod valamelyik csoportot, és újakhoz csatlakozol [...]. Sokkal nagyobb tere van már az ilyen dolgoknak” (4A: 92).

A közös kezdeményezések során, amelynek például a kampányok és ellenrendezvények, gyakran kölcsönös bizalom alakul ki. A közös fellépések alkalmával – különösen, amikor a méret kisebb, mint a kis munkacsoportokban – érzékelhető, hogy képesek közös értékeket kialakítani – az egyik aktivista szavaival élve –, „képlékennyé válni”. Néhány átvett szervezeti megoldást ezért pragmatikus módon kísérletezésnek tartanak, azon fáradoznak, hogy mind közelebb kerüljenek a részvételi modellhez, ami kommunikációhoz és egyetértéshez vezet:

„Miután a mozgalom megfertőzött, újra elkezdtem hinni bizonyos dolgokban, és felfogtam, hogy [...] egy dolog többé-kevésbé demokratikus helyzetet kialakítani a gyűléseken, ahol de facto többé-kevésbé előre kialakított vélemények ütköznek, majd szavazunk, és megjelenik a kisebbség és a többség. Ez egészen különbözik a részvételi módszertől, ahol kölcsönösen figyelembe vesszük egymást, ahol az egyes pozíciók *képlékennyé válnak*, de a különböző területek is, még a szervezetek is [...]; a fórumban igazán jól szervezett területek és szervezetek vannak [...], beleértve az enyémet is [...], mégis újra megjelent a képlékenségre való igazi hajlam [...]; végül is nincs nyomás azokon a szervezeteken, amelyek hosszú idő után is a régi rendszer alapján működnek [...]” (3C: 66; *kiemelés a szerzőtől*).

Az aktivisták szerint a konkrét célokkal kapcsolatos interakció segít kialakítani egy még biztosabb közös alapot. Különböző témákat kapcsolnak össze, hogy meggyegyezzenek a konkrét célokról, és kiépítsenek egy fokozatosan szélesedő közös utat. A továbbiakban az egyik fókuszcsoportos beszélgetés során kialakult vitából következik egy részlet, amelyben a Firenzei Szociális Fórum aktivistái kiemelik, hogy a közös fellépésnek identitásképző ereje van, ahogy a közös kezdeményezések – még ha eredetileg csak kevés közös érven alapulnak is – növelik a kölcsönös megértés mértékét a kölcsönös csejével kapcsolatos (lassú, de fontos) folyamatban:

4E: „A fórum teljesen különböző embereket hoz össze, de azok legalább a fontos ügyekkel kapcsolatban igyekeznek egyezsre jutni [...]; ez a jelentősége [...]; képes arra, hogy olyan különböző entitásokat hozzon össze, akik legalább a fontos ügyekről beszélni tudnak [...]”

4C: „Például azt hiszem, hogy akár egy éve még lehetetlen lett volna úgy kommunikálni egymással, ahogy azt ma tesszük [...]; megismétlem, rendben van ez így, mert ha a konfrontáció egy éve történt volna, akkor szerintem a Szociális Fórum rögtön fel-

oszlott volna, meg sem alakult volna, talán csak ma jött volna el az ideje annak, hogy létrejöjjön [...].”

4F: „Igen, én is azt gondolom, hogy ez a módszer jól működött, nem tudom, hogy így volt-e a teljes időszakon át, ahogy te mondod [...], de most talán ez a módszer tette lehetővé, hogy annyi különféle entitás együtt maradhasson [...]; a módszer, amiről beszéltél, azaz, hogy csak néhány dologgal haladunk előre, hangsúlyozzuk az egymáshoz konvergáló tényezőket, majd továbblépünk [...] anélkül, hogy belekezdnenék a túl nehéz dolgokba, nem? De valószínűleg idővel alakul a dolog [...], de a tapasztalat eddig ebben az értelemben nagyon pozitív [...], hogyha a nyolcvanas évekről beszélünk [...]; én nem emlékszem semmi hasonlóra [...], a különböző univerzumok közt mindig voltak kommunikációs nehézségek [...], az ilyen típusú szintézisre való képesség sosem létezett, és ez nagyon pozitív, még akkor is, ha azon a feltevésen alapul, hogy ne kezdjünk bele a túl nehéz dolgokba, amelyek előbb vagy utóbb úgyis feltűnnek” (4C; 4E; 4F: 89–90).

Összegzésképpen, legalábbis normatív szemszögből nézve, létezik bizalom a deliberatív demokráciában, amelyben az egyének (inkább, mint a szervezetek) mind hozzájárulnak a *vitához*, így a közös eléréséért dolgoznak. A deliberatív elem főként a párbeszéd elismerten magas szintjén bukkan fel:

„A Fórumban van valami evangéliumi jellegű, ami valami új, valami, amire már vártunk, valami, amire szükségünk volt [...]; hogyan lehet új? Fölöttébb új [...] az érvelési módszereket illetően, ahogy szemben állunk egymással, azáltal, hogy figyelmeztet bennünket a különféle megközelítésekre, az ellentétek elkerülése miatt is az: olyan elemeket gyúr egyggyé, amelyek nagyon távol állnak egymástól, és igazán különbözőek, amelyeket ma már máshogy látunk” (6G: 144).

3. ÖSSZEGZÉS: DEMOKRÁCIA A MOZGALMAKBAN

A tanulmány egy valamelyest fókuszátlan képpel végződik, és nem tudunk biztos választ adni arra a kérdésre, hogy a globális igazságossági mozgalom kisebb csoportjai vajon a deliberatív politika sajátos modelljét fejlesztik-e ki. Ahogy említettük, a mozgalmon belüli különbségek adnak okot arra, hogy kutassuk a részvétel azon formáit, amelyek elismerik az

egyéni sajátosságokat, elkerülik a kizárólagos elköteleződést és a vertikális kontrollt; a konszenzus szabályait, amelyeket a többségi szabályokkal szemben hoznak létre; a közvetlen részvételt, amit a képviseleti mechanizmusokkal szemben emelnek ki; a vezetőket, akiket „szóvivőknek” vagy „facilitátornak” tartanak. A mozgalomnak sajátos struktúrája van, magában foglal számos jól felépített szervezetet is, ezért a résztvevők közti egyenlőség elvének megvalósítása nehézkessé válik, noha a hatalom átruházása korlátozott. A konszenzusos módszereket változó mértékű elköteleződéssel és sikerrel valósítják meg. A szociális fórumok konfrontációra alkalmas nyílt terek, a döntéseket gyakran mégis kis csoportokban, informális módon hozzák meg. A „jobb érv” keresése főként a specifikus tudás fejlesztésében nyilvánul meg. Bár a mozgalom időnként csak részleges sikereket tudott elérni a mobilizáció fokozásában, mégis úgy tűnik, hogy sikeresen ellátta azt a kényes feladatot, hogy plurális és toleráns kollektív identitásokat képezzen.

A korábbi mozgalmak működésével kapcsolatban felmerülő problémákat még nem oldották meg teljesen. Változó sikerrel ugyan, de kísérleteznek már a szervezet belső, még demokratikusabb modelljének kifejlesztésével. A szervezeti modell múltbéli eszközöket vesz át, és megkísérli azokat a jelenlegi helyzetekre alkalmazni. Ugyan a gyűlés marad a belső demokrácia egyik legfontosabb terepe, új szabályokat keresnek (facilitátorokat, a delegáció korlátozását, konszenzuseresést), hogy csökkenthessék a közvetlen demokrácia hagyományos problémáit. A „mozgalmak mozgalmának” az a sajátossága, hogy beépíti magát a sűrű és gazdagon szövött mozgalmi hálózatba, ami gyakran a korábbi tiltakozó akciók terméke. Mindez a szervezeti intézményesülés korábbi tapasztalatain, de éppúgy az azokra történő kritikai reflexión is alapul. A hálózatok hálózatai jelentős erőforrások, ugyanakkor nagyon megnehezítik olyan nyitott nyilvános terek fenntartását, amelyek nem kedvetlenítik el az egyéneket a részvételtől. A társadalmi nyilvánosság belső tereinek kiépítése pedig abból a szempontból jelent kihívást, hogy fenn kell tartani a stratégiai jellegű kommunikációval szemben egy deliberatívát. Az innováció az olyan értékrendekben a leglátványosabb, amelyek a diverzitást hangsúlyozzák a homogenitással szemben; a szubjektivitást a szervezeti feltételeknek való behódolással szemben; az átláthatóságot, akár még a hatékonyság rovására is; a konszenzus irányába vezető nyílt konfliktusokat a hatékony döntéshozattal szemben; a fogékonyságot az ideológiai puritánsággal szemben.

Ezeket az értékeket akár kívülről is örökölhették volna. Amikor a hierarchikus módon felépülő és centralizált struktúra hálózati struktúrává fejlődik, a folyamat nem csak a mozgalmi szervezeteket, hanem a cégeket és a közigazgatási egységeket is magában foglalja, így a hálózatok hatékonyabban csökkenthetik a koordinációs költségeket, és közelebb kerülhetnek a periférián gyűjtött információ forrásához (Anheier és Themundo 2002). A deliberatív demokrácia különböző területeken is felmerül lehetséges döntési módként

– a mozgalmak pedig képesek visszatükrözni a más körökben és más célokkal kifejlesztett, szervezeti ideológiában történt változásokat.

Úgy tűnik továbbá, hogy ha a mozgalmak átvettek bizonyos gondolatokat a környezetüktől, azt azért tették, hogy hozzáillesszék azokat saját értékeikhez és céljaikhoz. Az általunk kiemelt szervezeti elemek változásokon is keresztülmentek azon kihívások nyomán, amelyekkel a mozgalom, az adott feltételek mellett szembesülni kényszerült.

Először is, a posztfordista társadalom a tradicionális identitások meggyengüléséhez vezet, ami a munkásmozgalmak társadalmi bázisának fragmentálódásában is megnyilvánul. A piac deregulációja a nem tradicionális jellegű munkák elterjedésével hozzásegített a tiltakozások referenciapontjainak feldarabolásához. Még a libertáriánus baloldali mozgalmakban is felfedezhető az a tendencia, hogy egyetlen ügyre specializálódnak. Ezzel egy időben a hetvenes és nyolcvanas években ugyanakkor több, különféle mozgalmakhoz, de a „régiből” is kapcsolódó, többé-kevésbé formális szervezetet és csoportot is átszerveztek. Ilyen feltételek mellett a mozgalomnak meg kell birkóznia azzal, hogy a tolerancia fejlesztése által a különböző heterogén csoportokat összefogja. A hálózatba szerveződött, rugalmas struktúrában a fórumok a horizontális kommunikációra nyitott terepet jelentik, ahol az eltérő véleményeket tiszteletben tartják.

Másodsor, a posztmodernitás egyik eleme az egyén szerepét hangsúlyozó kultúra terjesztése. Az „individualizáció” folyamata a kollektív részvétel fejlesztésének gátját jelenti, az erős önazonosítási módszerek ezáltal a múltba vesznek. A társadalmi mozgalmakkal foglalkozó néhány tudós (főként Melucci 1989) ugyanakkor előrejelezte, hogy a mai társadalmak a komplex identitás kiépítéséhez szükséges sokrétű késlettel fognak szolgálni. Megfigyelték már a kollektív cselekvést a perszonalizmussal átítatott kultúrákban is, ahol „a beszéd- és cselekvésmódok a kivételes és egyedi egyént emelik ki. A perszonalizmus feltételezi, hogy az egyén belső értékkel bír, amely kívül áll az egyén materiális és társadalmi teljesítményén, és független attól, hogy milyen kapcsolatokat ápol a sajátos közösséggel vagy szervezettel” (Lichterermann 1996: 86). A mai mozgalmak számára tehát az a kihívás, hogy a belső demokráciának egy olyan modelljét fejlesszék ki, amely képes egyben tartani az összes egyént, azáltal, hogy az egyének szerepét és nem azok közösségért hozott áldozatait értékeli.

Végül a neoliberalizmus fényt vet arra, hogy a piacok képtelenek az önszabályozásra, a kormányok egyre nehezebben tudnak beavatkozni. Mindezek a képviselői demokrácia legitimitációjának csökkenését eredményezték. A globalizáció, amely magával hozta az áruk és a tőke áramlásának liberalizációját, azt a látszatot kelti, hogy a nemzeti kormányok egyre kevésbé képesek beavatkozni a lényeges gazdasági és társadalmi problémák (például a munkanélküliség) felmerülése esetén, különösen az egyenlőtlenségek csökkentését célzó politikák teljesítenek egyre gyengébben. Úgy tűnik, hogy a nemzetközi szervezetek

egyre inkább a szabadkereskedelmet támogató intézkedések felé fordulnak, miközben nő a demokratikus deficit a közösségi döntéshozatal során. Míg ezek a feltételek csökkennek az állampolgárok bizalmát és a demokratikus részvétel irányába mutatott érdeklődést, a tiltakozások új hullámához tartozók szemtanúi annak, hogy növekszik az igény a politikára – egy új, nem várt típusú politikára –, főként az új generáció részéről. A fentiek értelmében a mozgalom számára az a valódi feladat, hogy kiépítsen egy szervezeti modellt, amely lehetővé teszi, hogy a közös kampányokban minél többen részt vegyenek, és a társadalmi elkötelezettséget politikai hatékonysággal vegyítsék.

Fordította: Csánó Szabina

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andretta, Massimiliano – della Porta, Donatella – Mosca, Lorenzo – Reiter, Herbert (2002): *Global, nonglobal, new global. La protesta contro il G8 a Genova*. Laterza.
- Andretta, Massimiliano – della Porta, Donatella – Mosca, Lorenzo – Reiter, Herbert (2003): *Global, new global. Identität und Strategien der Antiglobalisierungsbewegung*. Campus Verlag.
- Becucci, Stefano (2003): Disobbedienti e centri sociali fra democrazia diretta e rappresentanza. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo Rubettino: 75–94.
- Blee, Kathleen M. – Taylor, Verta (2002): Semi-Structured Interviewing in Social Movement Research. In: *Methods of Social Movement Research*. Szerk.: Klandermans, Bert – Staggenborg, Suzanne. University of Minnesota Press: 92–117.
- Bloor, Michale – Frankland, Jane – Thomas, Michelle – Robson, Kate (2001): Focus Groups in *Social Research*. Sage.
- Bohman, James (1997): Deliberative Democracy and Effective Social Freedom: Capabilities, Resources, and Opportunities. In: *Deliberative Democracy: Essays on Reason and Politics*. Szerk.: Bohman, James – Rehg, William. MIT Press: 321–348.
- Breines, Wini (1989): *Community and Organization in the New Left. 1962–1968: The Great Refusal*. Rutgers University Press.
- Chiantera-Stutte, Patricia (2003): Anarchici globali e Black Bloc: due diverse espressioni dell'anarchismo o due movimenti? In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Mannelli, Soveria. Rubettino: 133–168.
- Clark, John – Themundo, Nuno (2003): The Age of Protest: Internet-Based 'Dot Causes' and the 'Anti-Globalization' Movement. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 109–127.
- Clark, John (2003): Introduction: Civil Society and Transnational Action. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 1–28.
- Clemens, Elisabeth S. – Minkoff, C. Debra (2003): Beyond Iron Law: Rethinking the Place of Organizations in Social Movement Research. In: *Methods of Social Movement Research*. Szerk.: Klandermans, Bert – Staggenborg, Suzanne. University of Minnesota Press.
- Cohen, Joshua (1989): Deliberation and Democratic Legitimacy. In: *The Good Polity*. Szerk.: Hamlin, Alan – Pettit, Philip. Blackwell: 17–38.
- Del Giorgio, Elena (2002): *I social forum*. University of Bologna. BA szakdolgozat.
- della Porta, Donatella – Lorenzo, Massimiliano (szerk.) (2003): *Globalizzazione e movimenti sociali*. Manifestolibri.

- della Porta, Donatella – Andretta, Massimiliano – Mosca, Lorenzo – Reiter, Herbert (2004): *Global Movement and Transnational Protest*. University of Minnesota Press.
- della Porta, Donatella (2003): Social Movements and Democracy at the Turn of the Millennium. In: *Social Movements and Democracy*. Szerk.: Ibarra, Pedro. Palgrave Macmillan: 105–136.
- della Porta, Donatella (2004): Multiple Belongings, Flexible Identities and the Construction of Another Politics. Between the European Social Forum and the Local Social Fora. In: *Transnational Movements and Global Activism*. Szerk.: della Porta, Donatella – Tarrow, Sidney. Rowman and Littlefield: 175–202.
- della Porta, Donatella – Diani, Mario (1999): *Social Movements: An Introduction*. Blackwell.
- Diani, Mario (1995): *Green Networks. A Structural Analysis of the Italian Environmental Movement*. Edinburgh University Press.
- Dryzek, John S. (2000): *Deliberative Democracy and Beyond*. Oxford University Press.
- Dryzek, John S. (2004): *Handle with Care: The Deadly Hermeneutics of Deliberative Democracy*. Előadás a deliberatív politika empirikus megközelítéséről szóló konferencia alkalmával: European University Institute, Firenze, 2004. május 22–23.
- Elster, Jon (1998): Deliberation and Constitution Making. In: *Deliberative Democracy*. Szerk.: Elster, Jon. Cambridge University Press: 97–122.
- Epstein, Barbara. (2000): Not Your Parents' Protest. In: *Dissent*, Spring: 8–11.
- Finelli, Pietro (2003). "Un'idea partecipativa della politica". Strutture organizzative e modelli di democrazia in Attac Italia. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo. Rubettino: 31–56.
- Freeman, Jo (1974): The Tyranny of the Structureless. In: *Women in Politics*. Szerk.: Jaquette, Jane. Wiley.
- Frucci, Gian Luca (2003): La nuova agorà. I social forum tra spazio pubblico e dinamiche organizzative. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo. Rubettino: 169–200.
- Gamson, William (1990): *The Strategy of Social Protest*. Wadsworth.
- Gerlach, Luther (1976): La struttura dei nuovi movimenti di rivolta. In: *Movimenti di Rivolta*. Szerk.: Melucci, Alberto. Etas: 218–232.
- Gerlach, Luther – Hine, Virginia (1970): *People, Power, and Change*. The Bobbs-Merrill Company.
- Grenier, Paola (2003): Jubelee 2000: Laying the Foundations for a Social Movement. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 86–108.
- Habermas, Jürgen (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Suhrkamp.
- Habermas, Jürgen (1996): *Between Facts and Norms: Contribution to a Discursive Theory of Law and Democracy*. MIT Press.

- Holstein, James A. – Gubrium, Jaber F. (2002): Active Interviewing. In: *Qualitative Research Methods*. Szerk.: Wenberg, D. Blackwell: 112–126.
- Jasper, James M. (1997): *The Art of Moral Protest. Culture, Biography and Creativity in Social Movements*. The University of Chicago Press.
- Johnston, Hank (2002): Verification and Proof in Frame and Discourse Analysis. In: *Methods of Social Movement Research*. Szerk.: Klandermans, Bert – Staggenborg, Suzanne. The University of Minnesota Press: 62–91.
- Klandermans, Bert – Smith, Jackie (2002): Survey Research: A Case for Comparative Design. In: *Methods of Social Movement Research*. Szerk.: Klandermans, Bert – Staggenborg, Suzanne. The University of Minnesota Press: 3–31.
- Kriesi, Hanspeter (1996): The Organizational Structure of New Social Movements in a Political Context. In: *Comparative Perspective on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Szerk.: McAdam, Doug – McCarthy, John – Zald, Mayer N. Cambridge University Press: 152–184.
- Lichterman, Paul (1996): *The Search for Political Community*. Cambridge University Press.
- Lichterman, Paul (1999): Talking Identities in the Public Sphere: Broad Visions and Small Spaces in Sexual Identity Politics. In: *Theory and Society*, Vol. 28., No. 1.: 101–141.
- Mansbridge, Jane (1985): *Beyond Adversary Democracy*. University of Chicago Press.
- Mansbridge, Jane (1996): Using Power/Fighting Power: The Polity. In: *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*. Szerk.: Benhabib, Seyla. Princeton University Press: 46–66.
- McCarthy, John D. – Zald, Mayer N. (1987): Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory. In: *Social Movements in an Organizational Society*. Szerk.: Zald, Mayer N. – McCarthy, John D. Transaction: 337–391.
- Melucci, Alberto (1989): *Nomads of the Present*. Hutchinson.
- Miller, David (1993): Deliberative Democracy and Social Choice. In: *Prospects for Democracy*. Szerk.: Held, David. Polity Press: 74–92.
- Miller, David (2003): Deliberative Democracy and Social Choice. In: *Debating Deliberative Democracy*. Szerk.: Fishkin, James S. – Laslett, Peter. Blackwell: 182–199.
- Morgan, David L. (szerk.) (1997): *Focus Group as Qualitative Research*. Sage.
- Mouchard, Daniel (2003): Le difficoltà di un'alternativa. Dinamiche organizzative in 'Agir ensemble contre le chômage'. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo. Rubettino: 57–74.
- Mowjee, Tasneem (2003a): Consumers United Internationally. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 29–44.
- Mowjee, Tasneem (2003b): Campaign to Increase Access to HIV/AIDS Drugs. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 66–85.

- Muro, Diego – Themundo, Nuno (2003): Trade Unions in a Changing World: Challenges and Opportunities of Transnationalization. In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 45–65.
- Offe, Claus (1997): Microaspects of Democratic Theory: What Makes for the Deliberative Competence of Citizens? In: *Democracy's Victory and Crisis*. Szerk.: Hadenius, Axel. Cambridge University Press: 81–104.
- Piazza, Gianni – Barbagallo, Marco (2003): *Tra globale e locale. L'articolazione territoriale del movimento per una globalizzazione dal basso: i social forum in Sicilia*. Az írást a Società Italiana di Scienza Politica éves kongresszusán adták elő, Trento, Szeptember.
- Polletta, Francesca (2002): *Freedom is an Endless Meeting. Democracy in American Social Movements*. University of Chicago Press.
- Rochon, Thomas R. (1998): *Culture Moves. Ideas, Activism, and Changing Values*. Princeton University Press.
- Rosi, Marco (2003): Decidere tra politica ed economia: il movimento del Commercio Equo e Solidale in Italia. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo. Rubettino: 95–132.
- Routledge, Paul (2003): Convergence Space: Process Geographies of Grass-Roots Globalization Networks. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 28., No. 3.: 333–349.
- Rucht, Dieter (1996): The Impact of National Contexts on Social Movements Structure. In: *Comparative Perspective on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*. Szerk.: McAdam, Doug. – McCarthy, John – Zald, Mayer N. Cambridge University Press: 185–204.
- Schönleitner, Günter (2003): World Social Forum: Making Another World Possible? In: *Globalizing Civic Engagement*. Szerk.: Clark, John. Earthscan: 127–149.
- Touraine, Alain (1981): *The Voice and the Eye. An Analysis of Social Movements*. Cambridge University Press.
- Veltri, Francesca (2003): “Non si chiama delega, si chiama fiducia”. La sfida organizzativa della Rete di Lilliput. In: *La democrazia dei movimenti*. Szerk.: Ceri, Paolo. Rubettino: 3–30.
- Young, Iris Marion (1996): Communication and The Other: Beyond Deliberative Democracy. In: *Democracy and Difference: Contesting the Boundaries of the Political*. Szerk.: Benhabib, Seyla. Princeton University Press: 120–135.
- Young, Iris Marion (2003): Activist Challenges to Deliberative Democracy. In: *Debating Deliberative Democracy*. Szerk.: Fishkin, James S. – Laslett, Peter. Blackwell: 102–120.

Csurgó Dénes

A KOPPENHÁGAI ÁLLOMÁS

A GLOBÁLIS IGAZSÁGOSSÁGI
MOZGALOM ÉS AZ ENSZ KLÍMACSÚCS¹

¹ Ezen tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem 2010-es Politikatudományi TDK szekcióba leadott dolgozatom rövidített és némileg átdolgozott verziója. Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet konzulensemnek, Boda Zsoltnak, továbbá Scheiring Gábornak, aki beengedett könyvtárába. Emellett számos aktivistával folytatott koppenhágai beszélgetés szintén segítségemre volt gondolataim rendszerezése és összefoglalása során.

Az ENSZ Éghajlat-változási Keretegyezményének 15. konferenciáját végig tüntetések és civil akciók kísérték, amelyek több ezer aktivistát vonzottak Európából és az egész világról. A koppenhágai „alternatív csúcs” résztvevői nemcsak nyomást akartak gyakorolni a hivatalos programon részt vevő döntéshozókra, hogy szigorú és jogilag kötelező érvényű kibocsátáscsökkentési megállapodás szülessen, hanem egy olyan radikálisan új éghajlat-politikát követeltek, amelyben az igazságosság, a hatalom és a szennyezés elosztásának kérdései kerülnek a középpontba. Az így kialakulni látszó éghajlat-igazságossági mozgalom tehát az 1990-es és 2000-es évek globalizációkritikus vagy globális igazságossági mozgalmának változataként értelmezhető, amely – reagálva a globális kapitalizmus változásaira és az újonnan felmerülő problémákra – a neoliberalizmus helyett immáron a kialakuló „zöld kapitalizmust” és a klímaváltozás kezelését állítja a középpontba. A tanulmányban ezt az új mozgalmat és annak koppenhágai szereplését elemzem három jellemző alapján: (1) miként képes a mozgalom az éghajlatváltozást új értelmezési keretbe helyezni; (2) milyen mobilizációs struktúrákon keresztül történt az új ügy, és szűkebben a vizsgált ENSZ klímacsúcs körüli mozgósítás, és ezek mennyiben térnek el a korábban létrejött struktúráktól; és (3) milyen külső tényezők határozták meg a mozgalom lehetőségeit, mozgásterét és eredményességét. Célom végső soron bemutatni, mit jelenthet a koppenhágai állomás a globalizációkritikus mozgalom történetében.

BEVEZETÉS

Naomi Klein kanadai újságíró, a globalizációkritikus mozgalom egyik ideológusa a seattle-i WTO-ellenes tüntetések 10. évfordulóján, 2009. november 30-án Koppenhágáról írt a *The Nation* című amerikai hetilap hasábjain. A sajátjával együtt más aktivisták véleményét is tolmácsolta, amikor azt jósolta, hogy 2009. december 7–18. között a dán főváros egy a Seattle-ben megrendezetthez hasonló történelmi eseménynek ad majd helyet. Ennek keretében ugyanis több tízezer aktivista gyűlik össze a világ minden tájáról, hogy az ENSZ Éghajlat-változási Keretegyezményének (United Nations Framework Convention on Climate Change, UNFCCC) 15. konferenciája alatt az utcáról gyakoroljon nyomást a teremben üléselő politikusokra, döntéshozókra. Klein írásában egy „veterán” aktivistát, David Solnit idézi: „Ha Seattle volt a mozgalmak mozgalmának alakuló bulija, akkor talán Koppenhága lehet a nagykorúsága ünnepe” (Klein 2009b). A koppenhágai „alternatív csúcs” résztvevői nemcsak nyomást akartak gyakorolni a hivatalos programon részt vevő döntéshozókra, mégpedig hogy szigorú és jogilag kötelező érvényű kibocsátáscsökkentési megállapodás szülessen, hanem a klímaváltozás kezelésének és megelőzésének olyan módját is követelték, amely meghaladja a pusztán piaci és technológiai jellegű megoldási

javaslatokat, és egyúttal az éghajlat emberi tevékenység miatti változása okozta hatások egyenlőtlen eloszlására és globális társadalmi hatásaira is reflektálnak. Ezen aktivisták, szervezetek és mozgalmak többsége a klímaváltozást a kapitalizmus válságjelenségeként értelmezi, amelyért magától értetődően a fejlett nyugati társadalmak fogyasztását és gazdaságaik profitorientáltságát okolják. Az ENSZ-klímacsúcson tárgyalt megoldásokat – mint a szén-dioxid-kvóta kereskedelme – a gazdasági és politikai elit „szokásos” üzletmenetének megőrzésére tett kísérletnek tekintik, amelyek nem veszik figyelembe a globális egyenlőtlenségeket, sőt új eszközöket teremtenek azok elmélyítésére. Mindemellett ráadásul az éghajlatváltozás kezelésére sem alkalmasak.

A koppenhágai civil tiltakozás és találkozó tehát egy kísérletként értelmezhető arra nézve, hogy az éghajlati igazságosság fogalma köré olyan széles és sokszínű mozgalmi koalíció épüljön, amely az 1990-es és 2000-es évek anti-neoliberális tiltakozásaihoz hasonlóan a környezetvédőktől a feministákon, radikális baloldaliakon át a fejlődő országok kistermelő földműveseinek és őslakos közösségeinek mozgalmáig képes a szolidaritás érzését és az együttműködés lehetőségét megteremteni. A Koppenhágában jelen lévő civil aktorok jelentős mértékben azonosak azokkal a szereplőkkel, akik a neoliberalizmus elleni kampányokban részt vettek. Taktikáik és követeléseik szintén hasonlóak. Az így kialakulni látszó *éghajlat-igazságossági mozgalom* tehát az 1990-es és 2000-es évek globalizációkritikus vagy globális igazságossági mozgalmának változataként értelmezhető, amely reagálva a globális kapitalizmus változásaira és az újonnan felmerülő problémákra, a neoliberalizmus helyett immáron a kialakuló „zöld kapitalizmust” és a klímaváltozás kezelését középpontba állítva küzd a globális igazságosságért.

Jelen tanulmányomban bemutatom, hogyan próbál a globális civil társadalom a klímaváltozás kérdésének tematizálásával, illetve annak kritikái középpontba állításával új elemeket bevonni a globalizációról szóló vitába, továbbá elemzem, mit is jelentett a koppenhágai állomás a globális igazságossági mozgalom számára és annak történetében.

TÁRSADALMI SZEREPLŐK A GLOBÁLIS POLITIKÁBAN: A GLOBÁLIS CIVIL TÁRSADALOM KÉRDÉSE

Evidencia, hogy a globalizáció folyamatai átalakították a politikaformálás nemzetközi folyamatát. A kutatók az 1970-es évektől felfigyeltek a „transznacionalizálódás” jelenségére, azaz hogy a nemzetállamok kormányain kívül egyéb transznacionális szereplők, multinacionális vállalatok, nemzetközi tudományos szervezetek, civil szervezetek és aktivista

csoportok is megjelennek a nemzeti szint feletti politikai döntések alakításában (Boda 2004: 187; Keck és Sikink 1998: 29; Wapner 2005: 352). Azóta ezen nem kormányzati szereplők részvétele a „globális kormányzás” koncepciójában intézményesült, és így a nemzetközi politikát nem államok kapcsolataként, hanem a társadalom kapcsolatainak analógiájára számos, különböző érdekekkel és értékekkel rendelkező szereplő cselekvéseinek összehangolásaként értelmezzük (Boda 2006: 6).

Helmut Anheiernek, a téma jeles kutatójának szavaival élve a globális civil társadalom „kialakuló valóság és kialakuló fogalom egyszerre” (Anheier et al. 2004: 323). A kifejezés – akárcsak az azt alkotó egyes elemek – nehezen definiálható, ugyanakkor éppen jelentése tisztázatlansága miatt rendkívül divatos és sokat használt, már-már közhelylyé váló fogalom. A nyugati mainstream politikai szóhasználatban a civil társadalom főként a nyugati típusú liberális demokrácia terjesztőjeként, egyfajta politikai laissez-faireként, a neoliberalizmus politikai megfelelőjeként él, amely utóbbi előkészíti a gazdasági globalizáció terjedését. A civil aktorok számára viszont inkább a demokrácia radikalizálását és a politikai hatalom újraelosztását, az államra és nemzetközi intézményekre gyakorolt nyomás lehetőségét jelenti (Anheier et al. 2004: 29).

Általánosságban is megállapítható talán, hogy a „civil társadalom” és a „globális civil társadalom” kifejezések erős normatív töltettel bírnak, és a közös emberi értékek melletti elköteleződést (és így azok létezésének elismerését) feltételezik. Anheier, Glasius és Kaldor szándékosan leíró definíciót adnak ez utóbbi fogalom meghatározására:

„A globális civil társadalom a család, az állam és a piac közötti elképzelések, értékek, intézmények, szervezetek, hálózatok és egyének színtere, amely a nemzeti társadalmak, politikai rendszerek és gazdaságok határain *túl* működik” (Anheier et al. 2004: 38).

A „globális civil társadalom” fogalmát használó szerzők elemzéseikben arra koncentrálnak, hogy milyen tényezők határozzák meg a résztvevők identitását, illetve mely ügyek mellett, továbbá mivel/kikkel szemben határozzák meg magukat. Richard Falk azt hangsúlyozza, hogy a civil társadalom globális jellegét annak globális irányultságával magyarázza, minthogy a gazdasági globalizáció általa károsnak érzékelt hatásaira reagál. Ő vezeti be az „alulról jövő globalizáció” fogalmát, ami alatt a globális piaci erők (és nemzetközi intézmények) által képviselt „felülről jövő globalizáció” ellen fellépő transznacionális társadalmi aktivizmust érti.

„Az alulról végbemenő globalizáció történelmi szerepe abban áll, hogy a felülről véghezvitt globalizáció negatív jelenségeivel szemben kihívást intézzen és alakítsa azokat, egyrészt azért, hogy alternatív ideológiai és politikai teret nyújt a jelenlegi piaci orientációjú és államközpontú szemléletmódok uralmával szemben, másrészt azért, hogy

szembeszáll azokkal a túlzásokkal és torzulásokkal, amelyek megjelenése valóban a gazdasági és kulturális globalizáció jelenlegi fázisának tudhatók be” (Falk 2007: 30).

Mindkét meghatározásban alapvető azonban, hogy az identitásképzés közös eleme és a világrenddel kapcsolatos értékek konceptualizálására koncentrál.

Hasonló gondolat jelenik meg a fent említett szerzőktől eltérő elméleti háttérrel rendelkező Michael Hardt és Antonio Negri *Empire* című könyvében, amelyet 2000-es megjelenésekor sokan a „21. század Kommunista Kiáltványának” tartottak (Mouffe 2007: 54). Hardt és Negri többek között a globális piac és termelés áramkörei mellett kialakult új globális rendről, a szuverenitás új formájáról ír, amelyet Birodalomnak neveznek. Utóbbi egy „decentralizált, deterritorizáló hatású irányító apparátus, amely a maga nyitott, táguló határain belül egyre inkább megtestesíti a teljes globális valóságot” (Hardt és Negri 2000: xii). A Birodalommal szemben pedig megjelenik az utóbbit a globális kapitalista termelésben való részvételével fenntartó „új proletariátus”, a Sokaság, amely közvetlenül a Birodalommal áll szemben mint elnyomójával, és a Birodalom által „elsimított térben” (amelyben az Első és Harmadik Világ immár mindenhol megtalálható) globális jellegű politikai követelésekkel állhat elő.

„[A] sokaság kreatív erői képesek arra is, hogy autonóm módon létrehozzanak egy ellen-Birodalmat, a globális áramlatok és csere alternatív politikai szerveződését. A Birodalom ellen, annak felforgatása (szubvertálása) érdekében folyó küzdelmek, valamint azok, amelyek egy valódi alternatíva megvalósítása érdekében folynak, tehát magán a birodalmi szintéren folynak majd le” (Hardt és Negri 2000: xv).

A szerzők szerint a Sokaság bármilyen küzdelme a világon direkt módon a Birodalom elleni küzdelem, amely ily módon egy globális politikai csoport, osztály nevében zajlik. Ez utóbbi gondolat hasonló ahhoz az állításhoz, amelyet Falk és Anheier tesznek, amennyiben szerintük a globális civil társadalom politikai tevékenységét annak irányultsága és nem feltétlenül a tevékenység földrajzi kiterjedése vagy relevanciája teszi globálissá (Tarrow 2000). Ahogyan azonban mindkét nézet kritikusai kifejtik, előbbiek ezzel indokolatlanul leértékelik a lokális autoritások és a nemzetállamok, illetve a velük szembeni küzdelem fontosságát, amelyek még mindig a társadalmi szereplők politikai tevékenységének legfontosabb részei. A küzdelem tehát nem képzelhető el kizárólag globális szinten. Ezek a szerzők főként nemzetközi társadalmi mozgalmak felépítésének és működésének empirikus kutatásával foglalkoznak, és mivel kutatási eredményeikben nem találnak igazolást a „globális civil társadalom” létezésére, helyette inkább a „transznacionális civil társadalom” kifejezést használják kutatásuk tárgyának leírására (Giugni et al 2006; Keck – Sikkink 1998; Tarrow 2000).

Richard Falk viszont azért nem tartja megfelelőnek a transznacionális civil társadalom kifejezést, mert „az aktorok identitását túlságosan is a nemzeti identitás talajába ágyazza, és figyelmen kívül hagyja, hogy a cél bizonyos fokig nem elsősorban a határok áttörése, hanem egy olyan politikai közösség létrehozása és működtetése, amely megfelelő egy globális falu számára” (Falk 2007: 29). Bárhogy is nevezzük és elemezzük, az 1990-es évek végén és a 2000-es években a világ számos szervezete és mozgalma, aktivisták százezrei fogtak össze a neoliberalis globalizáció ellen a saját maguk által globális igazságossági mozgalomnak nevezett, a mainstream médiában antiglobalizációs mozgalomként elhíresült tömörülésben, hogy megpróbálják megváltoztatni a gazdasági fejlődésről és a hatalomról a fejekben élő hegemón elképzeléseket.

A TÁRSADALMI MOZGALMAK VIZSGÁLATA

A társadalmi mozgalmaknak, ezen belül is az éghajlat-igazságossági mozgalomnak és annak koppenhágai szereplésének elemzésére a legmegfelelőbb elméleti keretnek három amerikai mozgalomkutató, Doug Mcadam, Sydney Tarrow és Charles Tilly által kidolgozott dinamikus relacionista megközelítést találtam.² Ez a megközelítés a mozgalmak három tényezőjét, a *keretezést*, a *mobilitációs struktúrát*, a *politikai lehetőségstruktúrát* és ezek egymásra hatását elemzi (Boda – Scheiring 2006: 46; Giugni et al. 2006: 7). A továbbiakban röviden kifejtem, mit ért az elmélet a társadalmi mozgalmak ezen tényezői alatt.

Minden társadalmi mozgalom alapvető jellemzője, hogy képes kialakítani a *valóság olyan közös értelmezését*, amely a kollektív önmeghatározás és szolidaritás alapját képezi, és ezzel mobilizálja „tagjait”, hogy kollektíven föllépjenek valamilyen változásért, vagy éppen szembeszálljanak valamilyen változással (della Porta 2007: 6). A közös értelmezési keret megalkotásával (*framing*) a jelenlegivel szemben kialakít egy elképzelést egy vágyott alternatív berendezkedésről, világról, és ezzel ki is lép az intézményesült politika rutinjából.

A keretelemzés (*frame analysis*) Erving Goffman konstruktivista társadalomelméletéből származik, amelynek nagyon fontos megállapítása, hogy a valóság társadalmilag felépített, és érzékelését nagyban befolyásolják a különböző, mankóul szolgáló értelmezési keretek, interpretációs sémák (Boda – Scheiring 2006: 46; Török 2005: 53). A mozgalmak számára az értelmezési keret kialakítása két szempontból is hangsúlyos. Egyrészt

2 Terjedelmi okok miatt nem térhetek ki a mozgalomelméletek különböző iskoláira és irányzataira, amelyek szintetizálására tesz kísérletet a fent említett megközelítés. A párhuzamosan fejlődő amerikai és európai mozgalomelméletekről és a dinamikus relacionizmusról lásd Boda és Scheiring összefoglalóját (2006: 43–48).

a mozgalom és a szélesebb társadalom közötti interakció elősegítése miatt, hiszen egyik fő törekvésük, hogy témáikat és hozzá értelmezéseiket népszerűsítsék, beépítsék a köztudatba, és az általuk képviselt ügy mellé állítva a közvéleményt nagyobb közpolitikai befolyáshoz jussanak. A másik aspektus az értelmezési keretek kialakítása a mozgalmon belüli identitásképzés és mobilizáció szempontjából. David A. Snow-t idézve: „egy csoport általi tudatos stratégiai törekvés a világról és saját magukról alkotott felfogás alakítására a kollektív cselekvés motiválása és legitimálása érdekében” (Keck – Sikkink 1998: 3).

A globális igazságossági mozgalomban az értelmezési keret(ek) konstruálása különösen fontos kérdés, hiszen nem egy egységes ideológiával rendelkező mozgalomról, inkább hálózatok hálózatáról (Szabó 2001: 167) vagy mozgalmak mozgalmáról (Scheiring 2008: 104) beszélünk, amelynek keretében történelmileg külön fejlődő mozgalmi családokat (zöldek, régi és új baloldaliak, emberi jogi, fejlesztéspolitikai és fogyasztóvédő aktivisták, feministák, békemozgalom stb.) fűz koalícióba egy vezérlő keret (*master frame*) (Giugni et al. 2006: 15). A vezérlő értelmezési keret azoknak a „brókerügyeknek” a közös értelmezése, amely ügyek köré szervezett kampányok alatt kialakult maga a globalizációkritikus mozgalom (della Porta 2007: 15). Ilyen „brókerügy” volt a kereskedelem és a tőkeáramlás liberalizációjának kísérlete, általánosságban véve tehát a neoliberalizmus nemzetközi intézményesülése. Az ehhez kapcsolódó vezérlő keret a mozgalom egyik jelszavával érzékeltethető a legjobban: „lehet más a világ” (*another world is possible*). A vezérlő keret alakítja ki a vertikális szolidaritást és így az együttműködés lehetőségét a különböző mozgalmi családok és csoportok között, míg az ennek alárendelt vagy inkább ebből eredeztethető specifikus keretek a különböző háttérű és beállítottságú mozgalmak és hálózatok sajátos értelmezését jelentik. A vezérlő keret tehát közös identitással látja el ezeket az igen diverz csoportokat, amelyek az előző tiltakozási ciklusokban jöttek létre, és amelyeknek potenciálisan lehetnek konfliktusaik is (például az ipari munkásságnak a zöldekkel a gazdasági növekedés és a különböző szennyező iparágakkal kapcsolatban, a materiális/posztmateriális értékek különbsége mentén).

A transznacionális mozgalmak és hálózatok képesek gyorsan és hitelesen politikailag használható információt generálni, és azt oda „szállítani”, ahol a legnagyobb hatása várható, ami komoly politikai fegyvertény. A hálózatok ráadásul nemcsak adatokat és tényeket tudnak prezentálni, de ezeket „tanúságtételekkel”, az érintettek személyes, alapvetően az érzelmekre ható beszámolóival képesek köznapi nyelvezetben, jó és rossz antagonizmusára lebontva tálalni (Keck és Sikkink 1998: 19). Ezek a tanúságtételek metaforákat és történeteket hoznak létre viszonylag bonyolult és/vagy távoli folyamatok értelmezéséhez. Ezt nevezi Keck és Sikkink az „információ politikájának”. A személyes tanúságtételek mellett a mozgalmak szimbólumok használatával is kognitív kereteket teremtenek, amennyiben ezeket a szimbólumokat, mémeket bonyolult társadalmi problémákkal kapcsolják

össze. Ilyen volt Seattle-ben a tengeri teknős mémje, amely a szabadkereskedelmi egyezmény környezetkárosító hatásaival kapcsolódott össze,³ vagy a klímaváltozással kapcsolatos demonstrációkon, így Koppenhágában a jegesmedve mint a károsanyag-kibocsátás által veszélyeztetett életék szimbóluma. Ezekre az információkra, tanúságtételekre és szimbólumokra a döntéshozóknak reagálniuk kell, így ezek komoly stratégiai eszközök a mozgalmak kezében.

Szemben az érdekvégyesítés intézményesült szereplőivel, a mozgalmak nem rendelkeznek formális tagsággal, hanem *informális, laza kötésű hálózatok*, amelyeknek ugyan lehetnek formálisabb elemeik, például egyházak, civil vagy szakszervezetek, de ezeknek a szervezeti formája az alárendeltség a mozgalom horizontális struktúráján belül. Keck és Sikkink nem is mozgalmakról beszélnek – főleg a transznacionális szinten –, hanem a társadalom informális politikai szerveződését „képviselési hálózatoknak” (*advocacy network*) nevezik, ezzel is jobban érzékeltetve ennek a szervezeti formának a fontosságát (Keck és Sikkink 1998: 4). Ezeknek a hálózatoknak formális és informális szerveződések, médiumok, sőt még bizonyos állami szereplők is részei lehetnek, amelyek egy közös ügy, érték vagy érdek képviseléséhez használják a hálózatos formát.

A mobilizációs struktúráknak két fő típusát különbözteti meg a mozgalmelméleti szakirodalom: (1) *formális szervezeteket*, amelyek lehetnek civil szervezetek, szakszervezetek, egyházak stb., és (2) *informális hálózatok*, amelyek laza személyközi kapcsolatokra épülnek formális struktúra, központi iroda vagy vezetők nélkül. Maga a mozgalom pedig ezen elemek laza hálózata. „Ez olyan szervezeti formát jelent, amely az irányításnak önkéntes és vízszintes mintáját szemlélteti, amely kölcsönösségen és aszimmetrián alapul” (Pianta – Marchetti 2007: 43). A hálózatok felépítésére a rugalmasság a jellemző, amely a változó szociális körülményekhez és politikai helyzethez alkalmazkodás képességét erősíti meg bennük, és lehetővé teszi a részvételt bármiféle formális tagság nélkül.

Az alterglobalizációs mozgalom és az éghajlattal foglalkozó mozgalom esetében is helytálló, hogy a különböző hálózatok eltérő mozgalmi hátterű aktivistákat fognak egybe. Míg a formálisabb (civil) szervezetekben és azok hálózataiban inkább a globalizáció reformista kritikusai tömörülnek, addig a radikális szárny a főként anarchistákat, autonóm aktivistákat, squattereket (házfoglalók) és egyéb grass-roots mozgalmakat tömörítő informálisabb hálózatokban kapcsolódik a mozgalomhoz. A különböző csoportok különböző taktikákat és eszközöket részesítenek előnyben, ami gyakran konfliktusokat szülhet a különböző hálózatok és csoportok között. Míg az NGO-k és reformista csoportok a lobbizást, a konzultációt és a békés utcai demonstrációkat tartják adekvátnak, a radikálisabb

3 A WTO 1998-as döntése hatására az USA-ban visszavonták azt az 1989-ben hozott törvényt, amely tiltotta a rák importját olyan országokból, amelyekben nem teknősbiztos hálóval halásztak, magyarul, ahol teknősök pusztultak el a rákhalászat folyamánként (Seattlepi.com 1999).

csoportok a direkt akciók, a polgári engedetlenség, illetve egy egészen marginális kisebbség pedig az erőszakos akciók mellett foglal állást (della Porta 2007: 12).

A hálózatokról egyszerre beszélhetünk struktúrákként, ha azt vizsgáljuk, kik vannak az egyes gócpontokban, és milyen kötések vannak ezek között, de éppúgy aktorokként is, ha kampányok és az akciók szervezésében és végrehajtásában betöltött szerepükre kérdezzünk rá (Keck – Sikkink 1998: 5).

Ezeket a hálózatokat a közös ügyek képviselőitől kívül személyes kapcsolatok is összetartják, és olyan tényezők is meghatározzák transznacionális szinten, mint a nyelvtudás vagy az internet-hozzáférés. Ezekkel a faktorokkal magyarázható, hogy ugyan ezeket a hálózatokat globálisnak tételezzük föl, valójában eloszlásuk elég egyenetlen, sokkal koncentráltabbak a globális Északon, elsősorban Északnyugat-Európában, mint mondjuk az ún. fejlődő országokban (Anheier et al. 2004: 23; Tarrow 2000: 6). Ezek a tényezők nehezítik a mobilizációs struktúrák nemzetköziesedését és globalizálódását. Bár nyilvánvaló, hogy az internet és a telekommunikációs forradalom lehetőséget biztosít a nemzetközi hálózatok létrehozására és a mozgósítás transznacionalizálására, a globális igazságossági mozgalom demonstrációi szintén az interneten keresztül szerveződnek, információi azon keresztül jutnak el a világ minden tájára (ahol van internet-hozzáférés), továbbá az új kommunikációs formák tényleg elengedhetetlenek a globális tudatosság és szolidaritás kialakulásában, mégsem szabad túlértékelnünk a világháló egyenlősítő és demokratizáló hatását. Az internet csak egy újabb politikai felület, aréna, ahol is a konfliktusok a régi és új politika között nem dőlnek el egyik javára sem. Ugyan az új kommunikációs eszközök épp a gyenge kötésekre épülő hálózatokat erősítik, a piaci és állami intézmények szintén ki akarják és ki is tudják használni az általuk nyújtott lehetőségeket (Szabó 2008: 103).

A mozgalmak megszületését, működését, cselekvéseik lehetséges formáját és az általuk elérhető hatást mindig az adott *politikai lehetőségstruktúra* határozza meg (Boda és Scheiring 2006: 45). A politikai lehetőségstruktúra „a politikai környezet olyan egységes – bár nem feltétlenül formális vagy állandó – dimenzióinak összessége, amelyek ösztönzőkkel szolgálnak a kollektív cselekvésre, befolyásolva az emberek várakozásait annak sikerével vagy kudarcával kapcsolatban” (Tarrow 2000: 9). Ilyen dimenziók a politikai rendszer relatív nyílt vagy zárt jellege, a kormányzó elitkoalíciók stabilitása vagy instabilitása, a mozgalommal szövetséges elitcsoportok léte, vagy az állam képessége és hajlama a mozgalom elnyomására (Giugni et al. 2006: 8).

A társadalmi mozgalmak kutatásában a politikai lehetőségstruktúra mindazon, a mozgósítással kapcsolatos külső tényezők összességét jelenti, amelyek meghatározzák a mozgalom megjelenésének lehetőségét, valamint annak lehetséges stratégiáját, eszközeit, eredményességét (Giugni et al. 2006: 10; Tarrow 2000: 10). Az egyes mozgalmak vizsgálatánál más és más ilyen tényezők lesznek fontosak lokális vagy nemzeti szinten.

A globális vagy nemzetközi mozgalmak tanulmányozásánál viszont felmerül a kérdés: vajon ezekre is a helyi és nemzeti lehetőségstruktúrák vannak hatással, vagy léteznek olyan további lehetőségek a nemzetállami szint felett, amelyek fontosabbak, mint az alsóbb szintek adottságai? A válasz felemás: nyílnak új lehetőségek a nemzetközi szinten, elsősorban a nemzetközi intézmények által, de a tiltakozás lehetőségeit továbbra is a nemzeti és helyi szint határozza meg leginkább, tehát „több szintű” lehetőségstruktúrákról beszélhetünk (Giugni et al. 2006: 10).

A globális igazságossági mozgalom kampányai és látványos tüntetései mind különböző nemzetközi intézmények köré szerveződnek, ami érthető, hiszen ezeket tekintik a globalizáció intézményeinek. Ahogy Sidney Tarrow fogalmaz: „A nemzetközi intézmények nemcsak a nemzeti szereplők célpontjai, hanem azok a pontok, amelyek körül ezen szereplők figyelme és tevékenysége forog” (Tarrow 2000: 6). Ezek az intézmények új teret teremtenek az értékek számonkérhetőségére, a rendszerkritikára, valamint az egyes államok politikájának bírálataira, bár ennek a lehetősége intézményről intézményre, sőt talán még egy adott intézmény különböző találkozóin is eltérő. Az állami politika lehetőségeitől független például, hogy egy nemzetközi intézmény mennyire nyitott nem állami és nem piaci szereplők döntéshozatalba való bekapcsolódására, vagy akad-e olyan állami vagy piaci szereplő, amely támogatja és legitimálja a társadalmi szereplők álláspontját. A tüntetésnek, kollektív cselekvésnek azonban nincs transznacionális tere (Tarrow – della Porta 2005: 242). Az utca egy állam vagy önkormányzat fennhatósága alá tartozik, így a nemzetközi csúcstalálkozók elleni kampányokra a helyi és állami lehetőségstruktúrák vonatkoznak. A közösség és a helyi hatalom befogadó vagy ellenző hozzáállása a tüntetőkhöz, a rendőrség taktikái, a részvétel formája, valamint mértéke mind helyi vagy nemzeti tényezők függvényei. Utóbbiakat pedig számtalan külön tényező határozhatja meg: a politikai rendszer jellemzői, az adott ország vagy város tapasztalatai a tüntetésekkel és az utcai politizálással kapcsolatban, a helyi társadalmi és politikai szereplők viszonya a tiltakozókkal és ügyekkel stb.

AZ ÉGHAJLATVÁLTOZÁS VERSENGŐ ÉRTELMEZÉSEI

Az éghajlatváltozás mint tudományos tény már több évtizede ismert, és annak antropogénikus természete, tehát hogy a folyamatot az emberi tevékenységhez kötődő üvegházhatású gázok kibocsátása okozza, szintén régóta tudományos viták tárgyát képezi. A kérdéssel foglalkozó kutatók első nemzetközi találkozóját 1979-ben tartották, amelynek záró dokumentumában a résztvevők felhívják a világ döntéshozóinak figyelmét

arra, hogy meg kell előzni az ember által okozott klímaváltozást, mivel az alapvetően károsíthatja az emberiség jóllétét (Harris 2007: 10). Az 1980-as években a kérdéssel foglalkozó diskurzust a „hívők” és szkeptikusok vitája jellemezte, de ha a globális felmelegedés kérdése nem is találkozott mindig teljes elutasítással, vitatott volt a folyamat valós társadalmi hatása.

Az 1990-es évekre azonban a klímatudomány fejlődésével és intézményesülésével – amely legjobban az Éghajlat-változási Kormányközi Testület (Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) 1988-as megalakításával érzékeltethető – az éghajlatváltozás valóságos, komoly globális problémaként kezdett megjelenni a társadalmi diskurzusban, amelyre szükségessé vált előremutató politikai választ adni (Adger et al. 2001: 698). Az ENSZ Éghajlat-változási Keretegyezménye kidolgozását – amely a leginkább szennyező országok üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentéséről szól – már 1990-ben megkezdték, majd 1994-ben ratifikálták (Harris 2007: 11). Az éghajlatváltozás kérdése tehát visszafordíthatatlanul globális politikai üggyé vált, az ezzel kapcsolatos politikai cselekvés magyarázatára pedig kialakult egy hivatalos, a környezeti kérdéssel foglalkozó multilaterális tárgyalásokon alkalmazott értelmezési keret, amelyet Adger és munkatársai a klímapolitika menedzserdiskurzusának neveznek (Adger et al. 2001: 698). Ennek az értelmezési keretnek a kialakulása az ENSZ Fejlődés és Környezet Bizottságának 1987-es „Közös jövőnk” című jelentéséhez⁴ köthető, amely megfogalmazta a fenntartható fejlődés (meglehetősen képlékeny) célkitűzését (Boda 2004: 43).

Ez a diskurzus a klímaváltozás kérdését – mint általában minden környezeti problémát – intézményi és közpolitikai hibának tekinti, ami elsősorban abból adódik, hogy a korábbi közpolitikai döntések során a környezetkárosítás minimalizálása mint kritérium nem szerepelt. Ebből következik, hogy ezen szempontok beépítésével, illetve különböző intézményi ösztönzők segítségével (a környezeti javak megfelelő beárazásával, a gazdasági externáliák internalizálásával) és a kutatás-fejlesztés megfelelő irányba terelésével a probléma megoldható. A menedzserdiskurzus tehát alapvetően optimistán tekint a technológiai változásra és a fejlődésre. Úgy értelmezi a problémát, mint egy olyan szituációt, amelyen „mindenki csak nyerhet”, hiszen az ökológiai kihívásra adott válasz, az ökológiai modernizáció nemcsak a kapitalista fejlődés hibáit korrigálja, hanem a további fejlődésnek és versenyképességnek is új lendületet ad (Boda 2004: 25). Az éghajlatváltozás esetében például a (mainstream) közgazdasági érvelés szerint a szén-dioxid-kibocsátás kommodifikálása és piacának megteremtése a profitszerzés lehetőségével kecsegtet a gazdasági szereplők számára, miközben hatására a károsanyag-kibocsátás is csökken, méghozzá a gazdaságilag leghatékonyabb módon. A profit pedig nem jelentékte-

4 A bizottság vezetője után Brundtland-jelentésként is hivatkoznak rá.

len, a jelenleg körülbelül 100 milliárd dolláros globális szén-dioxid-kvóta piaca a következő évtizedben 2000 milliárd dollárossá növekedhet majd (Müller – Passadakis 2009: 60).

A klímapolitikai menedzserdiskurzus – minthogy a környezetkárosítást kiküszöbölhető hibának tartja – jellemzően nem foglalkozik az éghajlatváltozást okozó gázok kibocsátásának történelmi felelősségével, és a fejlett országok felelősségét is csak annyiban látja, hogy jó példával járjanak elől az ökológiai modernizációval, illetve hogy az ENSZ által kidolgozott és támogatott mechanizmusokkal olyan beruházásokat hajtsanak végre a fejlődő országokban, amelyek csökkentik a káros gázok kibocsátását.⁵ Annál többet van szó ebben az értelmezési keretben az éghajlatváltozással kapcsolatos jelenlegi, elsősorban a fejlődő országokat érintő felelősségről. Megjelenik egyfajta neomalthusianus érvelés, amely szerint a fejlődő országok növekvő népessége egyre növekvő fogyasztási igényeinek kielégítése komoly tényező az üvegházhatású gázok kibocsátásában, mivel ezek az igények – technológiai fejlesztések híján és a tiszta technológia magas ára miatt – különösen szennyező módon elégítődnek ki (Adger et al. 2001: 699), például széntüzelésű erőművekben termelt energiával. Különösen fontos helyet foglal el ebben a diskurzusban Kína és India, mint a klímapolitika északi narratívájának negatív hősei, amelyek gyors gazdasági növekedése immár nemcsak a nyugati gazdaságok versenyképességét, de a globális ökoszisztémát is veszélyezteti, hiszen immár ők (legalábbis Kína) a káros gázok legnagyobb kibocsátói (Bello 2010).

A menedzserdiskurzus nagyban épít a klímatudósok katasztrofális előrejelzéseire, mint amilyen az IPCC negyedik jelentése, amely szerint 2015-ben tetőznie kell a világ szén-dioxid-kibocsátásának a katasztrofális következményekkel járó 2 °C-os felmelegedés elkerüléséhez. A kérdés sürgősségének hangsúlyozása depolitizálja a vitát és szűkíti a teret az esetleges kritika megfogalmazására (Brand et al. 2009: 12), valamint a probléma kezelését a globális kormányzás, a globális szereplők, a „világ vezetői” hatáskörébe utalja, leszűkítve ezzel az erre legitim politikai terek számát az olyan fórumokra, mint a koppenhágai klímacsúcs. Ez a szűkítés fizikai értelemben is limitálja a részt vevő érdekelt felek számát, és radikálisan csökkenti a civil kontroll és szerepvállalás lehetőségét. Mindenesetre a klímakérdés „fölfelé delegálása” új legitimációs alapot biztosít a nemzetközi intézményeknek és a világ legbefolyásosabb politikai szereplőinek, vezetőinek: új, morális felelősséggel ruhazza fel őket, és ezzel legitimálja a politikai *status quót*.

5 Ilyen mechanizmus például a Clean Development Mechanism vagy a REDD program (Reducing Emissions from Deforestation and forest Degradation), azaz az ENSZ erdőirtás elleni programja. Azokat a programokat, amikor szennyező cégek vagy országok más országokban végeznek klímavédelmi beruházásokat, ezzel ellentételvezve a saját károsanyag-kibocsátásukat, a klímapolitikai szaknyelv *Carbon Offsetting*nek nevezi.

A klímaváltozás kérdéskörének létezik alternatív értelmezési kerete is, amely szinte minden aspektusában szembehelyezkedik a menedzserdiskurzussal és annak közpolitikai hozadékaival. Ezt a diskurzust Adger és szerzőtársai tékozlásdiskurzusnak (*profligacy-discourse*) nevezik (Adger et al 2001: 698), de a koppenhágai események után nevezhetjük éghajlat-igazságossági diskurzusnak is. Ez a hivatalos, hegemon klímapolitikai kerettel szembehelyezkedő *frame* adja meg a diskurzív teret a klímaváltozás és az ENSZ klímapolitikai folyamatával kapcsolatos ellenzéki, globalizációkritikus vélemények megjelenésének, és a globális civil társadalom különböző csoportjainak (nem csak a szigorú értelemben vett környezetvédőknek) lehetőséget teremt az összefogásra és a szolidaritásra.

Az éghajlat-igazságossági diskurzusban nagy hangsúlyt kapnak a klímaváltozás okául megjelölt, jelenlegi és múltbeli társadalmi folyamatok, a kapitalista ipari fejlődés, a gyarmatosítás, a termelés, a kereskedelem és a fogyasztás globalizációja, és a nyugati társadalom történelmi felelőssége. Szemben a mainstream diskurzussal, a környeztkárosítást, a klímaváltozást nem kijavítható hibának, hanem rendszerproblémának tekinti, amely csak a társadalmi berendezkedés, a termelés és fogyasztás radikális változásával orvosolható. Éppen ezért elutasítja a piaci-technológiai jellegű megoldásokat, amelyeket nagyrészt alkalmatlannak ítél a szükséges károsanyag-kibocsátás csökkentéséhez, és amelyek csak a jelenlegi kapitalista világrend és a „szokásos üzletmenet” fenntartását szolgálják. A menedzserdiskurzus és közpolitikai hozadéka fenntartják a multinacionális vállalatok és elnyomó nemzetközi intézmények hatalmát, viszont a közös felelősség hangsúlyozásával megkísérlik elfedni a hatalmi viszonyok egyenlőtlenégeit a nemek, osztályok, népek között (Brandt et al. 2009: 11).

„A globális elit a szén-dioxid-kvóta kereskedelmén keresztül privatizálni akarja az atmoszférát, ki akarja irtani a világ megmaradt erdőit, bozótosait és füves pusztáit az őslakosok jogainak megsértésével és földjeik elragadásával, veszélyes technológiákat akar támogatni az éghajlat szabályozására, az igazi erdőket monokultúrás ültetvényekké, a termőföldeket szén-dioxidot megkötő tárhelyekké akarja változtatni, és egyben ezzel véglegesíteni akarja a közjavak privatizálását” (Climate Justice Now! 2009).

Maga az ENSZ klímapolitikai folyamata és intézményrendszere – a Kiotói Egyezményt is beleértve – mint negatív szereplő jelenik meg, amely valójában nem az éghajlat-változás kezelésével, hanem új spekulatív piacok (szén-dioxid-kvóta kereskedelme) megteremtésével foglalkozik, amivel új befektetési lehetőséget teremt a globális tőkének, valamint fenntartja és egyben legitimálja az uralkodó gazdasági-hatalmi viszonyokat. Az éghajlat-igazságossági mozgalom szószólói és aktivistái nem is várják, hogy az ENSZ oldja meg a klímaváltozás kérdését, hanem visszakövetelik tőle a hatalmat a társadalmi változáshoz (Reclaim Power – ahogy a felvonulások fő szlogenje hirdeti).

Az éghajlat-igazságossági értelmezési keret a jelenlegi gazdasági-politikai rendszerrel szemben egyszerre fogalmaz meg társadalmi és környezeti érveket, amelyeket a kapitalizmus ökológiai kritikájára alapoz: „antagonisztikus ellentét feszül az emberi túlélést garantáló stabil ökoszociális rendszer feltételei és a tőkefelhalmozás feltételei között, vagy tömören: a tőke végtelen növekedési kényszere és a véges [erőforrásokkal rendelkező] bolygón való kollektív életben maradás között” (Müller és Passadakis 2009: 56).

Az éghajlat-igazságossági értelmezési keret problémafelfogása nagyban épít a környezeti igazságossági mozgalmak érvkészletére, illetve arra az elsősorban fejlődő országokban jellemző környezeti mozgalmi irányzatra, amelyet Martinez-Alier megélhetési ökológiának vagy a szegények környezetvédelmének nevez (Martinez-Alier 2009: 38). Ezek az irányzatok a környezeti közjavakhoz való hozzáférésre és a környezeti kockázatok egyenlőtlen elosztására koncentráltak, a disztributív igazságosság koncepcióját beépítve a környezeti mozgalmak agendájába, amelyeknek azelőtt ritkán volt alanyuk az ember, mint kiszolgáltatott lény (Scheiring 2008: 93), és a környezeti problémák tárgyalásánál az emberi megélhetés, az egészség és a jólét kerülnek a középpontba. A klímaváltozás környezeti igazságossági értelmezése azonban új kapcsolatot teremt a lokális és globális küzdelmek között azzal, hogy a középpontba egy globális jellegű közjószág, a bolygó éghajlata kerül, amely globális interdependenciát teremt, és ezzel összeköti a föld minden környezeti igazságossági küzdelmét egy éghajlat-igazságossági küzdelemmé, megteremtve a globális szolidaritás és együttműködés lehetőségét és szükségességét.

„A perui őslakosoknak a saját földjük és erdői védelmében folytatott küzdelme egy olajtársaság ellen, amely előzetes konzultáció nélkül kutat olaj után a területükön, hirtelen a világ minden klímaaktivistájának küzdelmévé válik” (interjú Joanna Cabellóval⁶ 2010).

Az éghajlati igazságosság koncepciójának alapja a klímaváltozásban rejlő egyenlőtlenségek felismerése, mind az okok, mind a következmények szempontjából.

„A globális felmelegedés okozta károk 75–80 százalékát a fejlődő országokban fogják elszenvedni, miközben ezek az országok az üvegházhatású gázok kibocsátásának mindössze egyharmadéért felelősek” (Justin Lint, a Világbank közgazdászát idézi Klein 2009a).

Ennek értelmében a helyzet kezelésében arányos részét kellene vállalniuk a fejlett országoknak, szemben a menedzserdiskurzus és néhány, klasszikus értelemben vett környezetvédő szervezet retorikájával, miszerint a globális közös probléma megoldásában

6 Joanna Cabello a Carbon Trade Watch nevű szervezet és a Climate Justice Now! hálózat tagja.

mindenkinek egyenlően ki kell vennie a részét. A kockázati társadalom elméletének szóhasználatával élve: különbséget kell tenni aközött, hogy az adott társadalom saját maga által veszélyeztetett – mint ahogy ilyen a fejlett északi társadalom, ha a környezetkárosításról van szó –, vagy mások veszélyeztetik azt – mint ahogy ez a fejlődő országok társadalmával történik (Beck 2009: 87). A középpontba a felelősség és érintettség egyenlőtlenségének hangsúlyozása kerül, és a követelések a felelősségvállalás igazságos elosztásáról szólnak. Gyakorlatilag tehát a „szennyező fizet” elv globális politikai értelmezéséről van szó.

Az éghajlat-igazságossági diskurzusnak nagyon fontos eleme az éghajlati vagy a tágabb értelemben vett ökológiai adósság koncepciója. E koncepció szerint az északi országok történelmi fejlődése csak a Dél természeti (és emberi) erőforrásainak erőszakos kiaknázásán keresztül vált lehetségessé, a fejlett társadalmak a periféria kárára érték el jelenlegi életszínvonalukat, így adóssai a fejlődő országoknak (Jubilee South 2009). Az éghajlatváltozásra értelmezve az adósság abból ered, hogy a környezetszennyező fosszilis energiára épülő ipari fejlődéssel a globális Észak többet használt fel az atmoszférából, mint amennyi igazságosan megilletné, úgy is mondhatnánk, azt az általa fejlődőnek nevezett társadalmak elől „vette el”, tehát kártérítéssel tartozik a globális Dél felé. Ez az érvelés egészen új keretbe helyezi az adósság és az Észak–Dél viszonyok kérdését. Többek között olyan szervezetek, mint a Jubilee South, amelyek korábban a déli államok adósságainak eltörléséért kampányoltak, most az adósságok megfizetését követelik az eddigi hitelezőktől.

Az éghajlati adósság keretével, amelyet mozgalmakon kívül számos ázsiai és latin-amerikai ország politikusai is magukévá tettek, a déli államok (szemben az északi értelmezéssel) nem magukat az ökológiailag fenntartható fejlesztéseket és a kibocsátáscsökkentést, hanem az ökológiai modernizáció „neokolonista” tendenciáit utasítják el azzal, hogy az ehhez szükséges anyagi és technikai források transzferjét nem az Észak filantrópiájától teszik függővé, hanem számon kérik mint jogos tartozást, és szuverenitást követelnek azok kezelésében. Ahogy Angelica Navarro Bolívia klímaügyi főtárgyalója egy tévéinterjúban fogalmazott: „Mi nem segélyért könyörgünk, mi azt akarjuk, hogy a fejlett országok teljesítsék a kötelességüket, és törlesszék az adósságukat” (Democracy Now! 2009).

Az éghajlat-igazságossági narratíva hősei tehát a helyi közösségek, amelyek élethálharcot vívnak a klímaváltozást okozó, az ENSZ által legitimált globális gazdasági aktorok ellen. Fontos eleme a diskurzusnak a demokrácia radikális, participatív értelmezése is, szembeállítva a nemzetközi intézmények demokratikus deficitjével. Az éghajlat-igazságossági mozgalom olyan konkrét közpolitikai alternatívákat, „valós megoldásokat” mutat fel az ENSZ-klímacsúcs „hamis megoldásaival” szemben, amelyek a globális környezetmenedzs-

ment eszközei helyett lokális, bázisdemokratikus megoldásokat jelentenek, amelyeknek társadalmi és ökológiai irányuk is van.

Ilyen például az ételmisszer-önrendelkezés követelése – ami a mezőgazdasági termelés újrastrukturálását jelenti a kistermelői gazdálkodás javára –, az energiarendszerek decentralizálása és társadalmi tulajdonba vétele, vagy a fosszilis üzemanyagok tudatos földben hagyása (Müller 2009). Richard Falk fogalmainak parafrázisával élve tehát, a diskurzus az „alulról jövő klímapolitikát” állítja szembe a menedzserértelmezés „felülről jövő klímapolitikájával”.

Azzal, hogy ebben a keretben a felülről jövő klímapolitika mint a neoliberalizmus „zöldre festett” változata jelenik meg, ugyanazokkal az elnyomó eszközökkel, amelyek ellen a globalizációkritikus mozgalom küzdött, képes a klímakérdést a globális igazságosságért folyó küzdelem következő epizódjaként prezentálni. Így ez az értelmezési keret azokat a csoportokat is képes mobilizálni, amelyek nem feltétlenül a globalizáció ökológiai kritikájával voltak azelőtt elfoglalva, mint a fejlesztéspolitikai, emberi jogi, baloldali, kistermelői csoportok.

CSOPORTOK, SZERVEZETEK, HÁLÓZATOK

A koppenhágai ENSZ-klímakonferenciát egész idő alatt a civil mozgalmak által szervezett demonstrációk, performanszok, előadások, workshopok stb. kísérték. A civil eseményeket különböző mozgalmi hálózatok többéves közös szervezése előzte meg. Az első jelentős demonstráció, ami egyben az eseménysorozat legnagyobbika volt, december 12-én került megrendezésre, amikor 40 000–100 000 tüntető vonult a dán parlamenttől több kilométeren át egészen a Bella Centerig, ahol az ENSZ-konferencia zajlott. A tüntetés békés volta ellenére a rendőrség közel ezer tüntetőt előállított „megelőző céllal”, amire a gyülekezési törvény pár héttel azelőtti módosítása adott lehetőséget. A rendezvénysorozat keretében az ezt követő napokban szerte a városban kisebb demonstrációk, performanszok voltak, amelyek az ipari mezőgazdaság, a nemzetközi kereskedelem vagy a klímaváltozás miatt otthonaikat elhagyni kényszerülő „klímamenekültek” problémáira hívták fel a figyelmet. Eközben különböző civil szervezetek delegáltjai a hivatalos tárgyalásokon belül próbáltak hatást gyakorolni a jövő klímapolitikájára, bár az eleve limitált lehetőségeik tovább szűkültek a tárgyalások előrehaladtával.

A civil események háttérében a különböző mozgalmi hálózatok laza szövevényét találjuk, amelyben több száz különböző, eltérő profilú, beállítottságú, kiterjedésű és befolyásoló erejű civil szervezet vett részt a globális civil társadalom olyan „márka-neveitől” kezdve, mint a Greenpeace és a Friends of the Earth olyan szintén nemzetközi

szervezeteken át, mint a radikális baloldali Attac vagy az önmagát nemzetközi parasztmozgalomként meghatározó Via Campesina, egészen a helyi pártokig, vallásos szervezetekig vagy informális csoportokig. Csak a Klimaforum09 nevű civil konferencia szervezői között 31 dán és 63 nemzetközi szervezet található (Klimaforum09 2009a).

A Koppenhágában felsorakozott civil szereplők nem sorolhatók egy kategóriába, ugyanis nem mindegyik az éghajlat-igazságosság keretében értelmezte a problémát. A Global Campaign for Climate Action nevű koalícióban olyan nagy múltú, komoly erőforrásokkal rendelkező, és a gazdasági-politikai rendszerbe beágyazott környezetvédő és fejlesztéspolitikai civil szervezetek fogtak össze, mint az Oxfam, a Christian Aid, a Conversation International vagy a World Wild Fund. A koalíció indította a Tcktcktck-kampányt, amely az ENSZ-klímacsúcs résztvevőit sürgeti egy fair, határozott és jogilag kötelező egyezmény tető alá hozására, mielőtt kifutunk az időből, vagyis mielőtt a felmelegedés eléri a kritikus szintet.⁷ Ez a kampány nem foglalkozik az ENSZ-ben tárgyalt megoldási javaslatokkal; a klímaváltozással kapcsolatos tudományos előrejelzésekkel alátámasztva a nemzetközi egyezmény minél gyorsabb kidolgozását és aláírását követeli, az egyezmény közpolitikai tartalmával nem foglalkozik, sem nem vizsgálja kritikusan a UNFCCC-t mint intézményt. Ezek a szervezetek, ha használják is az éghajlati igazságosság fogalmát retorikájukban, azalatt elsősorban egy méltányos nemzetközi klímapolitikai egyezmény kidolgozását értik. Számos ellentét feszül ezek között a csoportok között és azok között, akik az éghajlati igazságosság értelmezési keretében tárgyalják a problémát.

A másik kategóriába sorolható civil csoportok jellemzően nem nagy múltú környezetvédő szervezetekből állnak, hanem olyan csoportokból, amelyek a globalizációkritikus tiltakozások és kampányok alatt jöttek létre, és jellemzően a klímaváltozás kérdése kapcsán fordultak a zöld ügyek felé, az éghajlat-igazságossági küzdelmet pedig alapvetően a globalizációkritikus tiltakozás egyenes folytatásaként értelmezik. Ezek a csoportok alapvetően két mozgalmi hálózatba szerveződtek, amelyek együttműködve szervezték a radikálisabb akciókat és az éghajlat-igazságosság gondolatának disszeminációját a koppenhágai tárgyalások alatt. Ez a két hálózat a Climate Justice Action és a Climate Justice Now!

A Climate Justice Action egy radikális baloldali kísérlet a „klímapolitika zsúfolt politikai terébe” való betörésre (interjú Müllerral 2010). A hálózat 2008 nyarán alakult, amikor dán autonóm/anarchista aktivisták Európa-szerte párbeszédet kezdeményeztek a koppenhágai klímacsúcs elleni direkt, radikális, antikapitalista fellépésről. A kezdeményezés komoly támogatásra talált egyrészt az európai radikális globalizációkritikus csoportok között, amelyek egyre inkább úgy érezték, hogy a klímaváltozást tematizáló, nemzetközi szereplők elleni fellépésre – mint a G8- és az antineoliberális koalíciók – már nincs

7 A kampány neve az óra ketyegését utánozza, utalva a döntés meghozatalának sürgősségére (tcktcktck.org).

elegendő mobilizációs erő, másrészt pedig a Nagy-Britanniából induló Climate Camp mozgalomban, amely szénbányák, repülőterek, szemet szállító tehervonatokat elleni direkt, polgári engedetlenségi akciókkal hívta fel magára a figyelmet.

A Climate Justice Now! hálózat egy körülbelül 700 szervezetet és mozgalmat összekötő hálózat, amely a UNFCCC 2007-es, Bali megrendezett csúcstalálkozóján alakult, és olyan progresszív és kritikus szervezeteket kötött össze, amelyeket frusztrált az ENSZ-folyamat, és különösen a fentebb említett „beágyazott” civil szervezetek abban betöltött szerepe, amely „legitimálni látszik a tárgyalásokat, és csak zöld és szociális széljegyzetekkel látott el egy különben megbukott politikai programot” (interjú Müllerrel 2010). A Climate Justice Now! domináns szereplői olyan civil szervezetek, mint a Focus on the Global South, a Via Campesina vagy a Friends of the Earth, de ugyanúgy a tagjai például latin-amerikai őslakosmozgalmak vagy az indonéz halászok mozgalma (utóbbiak persze kevésbé vannak szem előtt) (Cabello 2010). A Climate Justice Now! leginkább a radikális klímapolitika tárgyalásokon belüli képviselőivel, lobbizással, alternatív közpolitikai anyagok készítésével, szervezetek közötti információáramoltatással és a fejlődő országok delegációinak segítségével foglalkozik.

A két éghajlat-igazságossági hálózat taktikai elképzelései kezdetben eltértek egymástól, a Climate Justice Action aktivistái blokád alá akarták vonni a klímacsúcsot, míg a civil szervezetek tagjai azt hangsúlyozták, hogy a tárgyalások jelentik az egyetlen olyan politikai teret, ahol olyan kérdésekről lehet beszélni, mint például az éghajlati adósság. A két hálózat kapcsolódási pontjain, különböző találkozókra és fórumokra azonban kirajzolódta a közös és összehangolt, egymást kiegészítő kollektív cselekvések körvonalai.

„Ahogy összejöttünk, mind tanultunk egymástól, és mindenki kilépett a politikai komfortzónájából. Autonóm aktivisták és civil szervezetek munkatársai fogtak össze, és együtt módosították a politikai pozícióikat, ami elég ritka a radikális baloldalon” (interjú Tadzio Müllerrel 2010).

Ebből a szempontból a koppenhágai akció szervezése meghaladja a korábbi globalizációkritikus szervezkedéseket. A folyamat eredménye a Reclaim Power demonstráció volt, amely ötvözte a két csoport politikai taktikáit, és ahol két irányból, az utcáról és a tárgyalóteremből egyszerre kivonuló emberek egy új politikai teret kívántak létrehozni egy új mozgalom számára. A kísérlet azonban sikertelen volt, a betörni és kitérni kívánó aktivistákat gumibottal és könnygázzal tartották távol egymástól, a demonstráció több vezetőjét és hangadóját pedig őrizetbe vette a rendőrség.

Alapvetően megállapítható, hogy a koppenhágai, klímapolitikával kapcsolatos civil társadalmi megmozdulás nem volt eredményes abból a szempontból, hogy

nem tudta befolyásolni az ENSZ-tárgyalások eredményét se lobbizással, se a nézetek disszeminációjával, se a seattle-i eseményekhez hasonló utcai fellépéssel. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a koppenhágai nem volt olyan egységes, mint a korábbi, globalizációkritikus megmozdulások. A legnagyobb eltérés a csoportok és hálózataik között az ENSZ klímafolyamatához való hozzáállásban és az ebből következő politikai viselkedésben érhető tetten. A legnagyobb elismertséggel és befolyással rendelkező szervezetek elfogadó, vagy legalábbis mérsékelt álláspontot képviseltek a UNFCCC intézményével és az ott tárgyalt megoldásokkal szemben, míg más csoportok ambivalens, megint mások kifejezetten radikális, kritikus, vagy egyenesen antagonisztikus viszonyba helyezték magukat az ENSZ tárgyalásokkal kapcsolatban. Mindez jelentős feszültségeket okozott a különböző szervezetek között. Ugyanakkor a klímacsúcs előrehaladtával – részben a külső környezet hatására – a radikális és mérsékelt szervezetek viszonya oldottabb lett (interjú Tadzio Müllerrel 2010).

A civil fellépés sikerességét az is gátolta valamelyest, hogy ugyan a mobilizációs struktúrák nagyrészt a régi, anti-neoliberális mozgósítás struktúrára épültek, Joanna Cabello szerint volt egy generációs váltás a résztvevők között. A klímakérdés sok fiatal aktivistát vonz, míg a tapasztalt aktivisták közül sokat nehéz volt bevonni a folyamatba, mert sokan közülük nem látták a klímaváltozásban az antikapalista küzdelem lehetőségét. Ez a generációs váltás Cabello szerint nehézségeket okozott az akciók szervezésében, mert a tapasztalatlan aktivisták nem tudták vagy nem akarták kivenni részüket a folyamatból, ami pedig mindenki előtt nyitott és bázis-demokratikus volt (interjú Joanna Cabellóval 2010).

POLITIKAI LEHETŐSÉGEK ÉS LEHETETLENSÉGEK

Az éghajlat-igazságossági mozgalom politikai lehetőségstruktúrái, külső befolyásoló tényezői a koppenhágai mozgósítás során igen kedvezőtlenek voltak mind a Bella Centren kívül, mind azon belül. Először is a mozgalom eddig ismeretlen rendvédelmi stratégiával és taktikával találta szembe magát, másrészt megtapasztalhatta a hivatalos konferencia nyújtotta politikai tér hirtelen és nagymértékű beszűkülését.

A dán társadalom – ha szabad ilyen következtetéseket levonni, de a legfelső hatalmi szintek biztosan – elutasító volt a tüntetésekkel kapcsolatban. A dán törvényhozás ugyanis pár héttel az első aktivisták megérkezése előtt különösebb negatív visszhang és ellenállás nélkül megszavazott egy olyan törvénymódosítást, amely komolyan korlátozza a gyülekezési szabadságot. Az úgynevezett „lømmepakke”, azaz „huligán-törvénycsomag” egy sor olyan törvénymódosítást tartalmaz, amelyek meghosszabbították azt az időt, amíg

a rendőrség valakit indoklás nélkül őrizetben tarthat, és ennél is szigorúbban – komoly pénzbírsággal vagy akár 40 napos elzárással – bünteti azt, ha valaki akadályozza a rendőrség munkáját. A törvénycsomag mindemellett még arra is lehetőséget adott, hogy bárkit őrizetbe vegyenek, aki úgy „néz ki”, mint aki rendbontásra készül (interjú Müllerral 2010). A törvényt módosították valószínűleg az indokolta, hogy a dán társadalomnak különösen rossz tapasztalatai vannak az alterglobalizációs mozgalmak bizonyos szubkultúráival, konkrétan azokkal az autonóm és anarchista csoportokkal szemben, amelyek a Climate Justice Action is alakították. A konfliktus egy koppenhágai incidensből ered, amikor 2006 decemberében egy „ifúsági ház” nevű foglalt ház felszámolása elleni védekezés szinte az egész dán fővárost erőszakos zavargások színterévé változtatta (BBC News 2006). A dán közvéleményben összekapcsolódott ez a szubkultúra és a nagy nemzetközi tüntetések képe.

Ez a rendvédelmi stratégia meglepte a tüntetőket, és mindkét interjúalanyom kifejtette, hogy soha azelőtt nem találkozott a rendőri felügyelet ilyen magas és szofisztikált szintjével. A rendőrség a december 12-én tartott tüntetésen közel 900 embert tartóztatott le megelőző céllal, és ezek az akciók, ugyan nem ilyen mértékben, de az egész klímacsúcs ideje alatt folytatódtak. A tömeges letartóztatáson kívül razziáztak a tüntetők találkozóhelyein, és letartóztatták a szervezésben komolyabban részt vett aktivistákat, így a Climate Justice Action több tagját, például az interjúalanyomat is, egy-két nappal a Reclaim Power demonstráció előtt.

A folyamatos, és sokszor láthatatlan rendőri jelenlét elérte hatását, sok tüntető nem vállalta a letartóztatás kockázatát, és inkább otthon maradt, így a demonstrációkon körülbelül feleannyi ember vett részt, mint amennyivel a szervezők eredetileg számoltak (interjú Tadzio Müllerral 2010).

A törvényileg támogatott folyamatos rendőri elnyomás kriminalizálja a tüntetőket, akiket az új szabályok szerint már csak azért is letartóztathatnak, mert tüntetőnek „néznek ki”, és magát a tüntetést, az utcai politizálást is mind a tüntetők, mind az általános közvélemény szemében. A szabad véleménynyilvánítás és gyülekezés ilyen szintű állami restrikciói komolyan fölvetik a kérdést, amit a tüntetők skandáltak a rendőrök felé: így néz ki a demokrácia? Naomi Klein az egyik koppenhágai gyűlésen azt mondta: „a letartóztatásokkal a dán állam ezt üzent: hagyjátok békén a márkánkat! Mi el fogjuk adni a Hopenhagen⁸ márkát a világnak, és bárki, aki megzavarja a mi kedves kis képünket, bűnhődni fog”. Tehát az elnyomás célpontja bárki, aki kétségbe meri vonni, esetleg kritizálni meri az ENSZ menedzserdiskurzusát és a mérsékelt civil szervezetek csodavárását (Klein 2009c).

8 A Hopenhagen egy a Coca-Cola, Siemens és más vállalatok által szervezett kampány és eseménysorozat, ami szintén a klímacsúcs alatt zajlott, koncertekkel és egyéb programokkal. A kampány neve a Hope és Copenhagen szavak összeillesztéséből ered, és lényege, hogy mindenki reménykedik abban, hogy jó döntés születik majd a klímáról. Interneten: <http://www.hopenhagen.org>.

A politikai lehetőségstruktúra nemcsak az utcán, de a Bella Centeren belül is folyamatosan szűkült, ahogy a tárgyalások a végéhez közeledtek. Az akkreditált civil szervezeti delegáltak számát szinte egyik pillanatról a másikra megtizedelték, a civilek többségét arra kötelezték, szerezzenek egy második akkreditációt, vagy csak egyszerűen nem engedték be őket a konferencia területére (Guardian 2009).

Ezt a szervezők azzal indokolták, hogy a második héten a kormányfők és stábjaik érkezése miatt szűkössé vált a hely. Az érintett civil szervezetek természetesen ezt úgy értelmezték, hogy az ENSZ meg akar szabadulni a demokratikus kontrollt gyakorolni képes társadalmi szereplőktől, hogy megszülethessen valamilyen kompromisszumos hátteralku. A Bella Centeren belül is tüntettek civil csoportok, akiket azonban, amikor december 16-án csatlakozni kívántak az utcai tüntetéshez, a rendőrség gumibotokkal vert vissza az épületbe.

Azt állapíthatjuk meg tehát, hogy mind az állami, mind az államok feletti politikai környezet elutasító és kizáró volt a mozgalmi mobilizációval és civil részvétellel szemben. A mozgalom mozgásterét csökkenti az is, hogy ugyan talált politikai szövetségeseket a konferencián, elsősorban a latin-amerikai, ázsiai és óceániai államok delegáltjai között, ám azok szintén nehéz politikai környezetben találták magukat, így a szövetségesen nem tudtak segíteni, nem tudták kölcsönösen legitimálni egymást.

A jövő szempontjából a legnagyobb kérdés az, hogy a koppenhágai reakció mennyire lesz precedens értékű, és mennyire válnak a tüntető civilek hasonló rendőri figyelem és állandó elnyomás tárgyává. Vajon meg lehetne szavazni egy a dán reformcsomaghoz hasonlóan megszorító rendvédelmi csomagot más európai országokban? Felmerül-e ez egyáltalán a következő nagy nemzetközi csúcs szervezőinek és házigazdáinak fejében? Mennyire lesz tartható egyáltalán a jövőben az ENSZ ezen viselkedése, azaz hogy folyamatosan, procedurális eszközökkel szorítja ki a civil részvételt? Ezek a kérdések még megválaszolhatatlanok, és számtalan egyéb tényezőtől függhetnek. Az biztos, hogy az aktivistáknak föl kell készülniük minden eshetőségre. A rendszerkritikus mozgalmaknak új legitimációs forrásokat kell találniuk, hogy az államoknak költségesebb legyen (tágon értelmezve a költségeket) saját szabályaik áthágása. Egyelőre úgy tűnik, hogy a civil társadalom szabadságát és részvételi jogát korlátozó intézkedések „költségei” elég alacsonyak ahhoz, hogy csak magán a civil társadalmon belül szítsanak heves tiltakozást, és hogy az általános közvélemény támogatását vagy hallgatólagos beleegyezését élvezzék.

ZÁRSZÓ

Tanulmányomban egy új politikai jelenséget, a klímapolitikát a globális igazságosságért folytatott küzdelem új terepének értelmező éghajlat-igazságossági mozgalmat mutatam be, amely először és igazán látványosan a 2009 decemberében Koppenhágában tartott ENSZ-klímacsúccsal szembeni civil mozgósítás során jelent meg a globális politika színterén. Ugyan a klímaváltozás nemzetközi politikai ügygé válása nem új jelenség, az a fajta mozgósítás, ami azelőtt a gazdasági globalizáció nemzetközi intézményei ellen volt jellemző, egészen új a klímapolitikában. Mind a mozgalom jellege, az általa használt diskurzus, a mozgósításban használt struktúrák és hálózatok, mind pedig maguk a résztvevők arra engednek következtetni, hogy ez az új mozgalom a globalizációkritikus mozgalmak egy leágazása vagy továbbfejlődött változata, amely immár a szabad kereskedelem helyett a klímaváltozás kezelését állítja a küzdelem középpontjába.

Ugyan a civil társadalom nagy reményekkel nézett a koppenhágai események elé, azok nem érték el a várt áttörést. Mégsem értékelhető úgy, hogy a mozgalom teljesen kudarcot vallott. Ahogy egyik interjúalanyom megfogalmazta, a koppenhágai mozgósításnak két célja volt: (1) egy erős, globális és rendszerkritikus mozgalom kialakítása a klímaváltozás ügye köré, amely alternatívát tud mutatni az ENSZ-tárgyalásokkal szemben és új politikai keretet nyújt a klímakrízis kezelésének vitájához, és hogy (2) alternatíváival meg tudja változtatni a klímapolitikai napirendet. Ugyan ez utóbbi célt nem sikerült teljesíteni, az azonban biztos, hogy sikerült kialakítani és a világgal megismertetni az új klímamozgalmat és az éghajlati igazságosság koncepcióját (interjú Tadzio Müllerrel 2010).

„Ugyan Koppenhága katasztrófa volt az igazságos és méltányos klímapolitikai megoldások szempontjából, de vízvonalstónak bizonyult az éghajlat-igazságosságért folyó küzdelemben. A kormányzó elitek számára nem tudnak megoldásokat nyújtani, de az éghajlat-igazságossági mozgalom határozott elképzeléseket és világos alternatívákat volt képes felmutatni. Koppenhágára úgy fogunk emlékezni, mint a globális társadalmi mozgalmak történelmi jelentőségű eseményére. Seattle-lel és Cancunnal együtt úgy fognak rá emlékezni az emberek, mint egy kritikus pillanatra, amikor a különböző mozgalmak sokszínű programja egyesült és erősebbé vált, és közös erővel követelt rendszerváltást az éghajlatváltozás helyett” (Climate Justice Now 2009).

Koppenhága óta folyamatosan zajlanak az éghajlati igazságossággal kapcsolatos események és akciók. Talán a legnagyobb szabású ezek közül a bolíviai Cochabambában a Szociális Világfórum (World Social Forum) mintájára szervezett Népi Konferencia a Klímaváltozásról és a Földanya Jogairól, amely ugyan az ENSZ-folyamat alternatívájaként jelent

meg, de megítélése ellentmondásos volt a civil társadalom körében, mert a találkozót nem civil mozgalmak szervezték, hanem a bolíviai kormány és maga Evo Morales (Interjú Joanna Cabelloval 2010). Eközben a mozgalom tagjai már készülnek a 2010-ben, a mexikói Cancunban tartandó 16. ENSZ-klímakonferenciához kapcsolódó tiltakozási akciókra, és folyamatosan dolgoznak az éghajlati igazságossághoz elvezető igazságos átmenet lehetőségeinek kidolgozásán.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adger, W. Neil – Benjaminsen, Tor A. – Brown, Katrina – Svarstad, Hanne (2001): Advancing a Political Ecology of Global Environmental Discourses. In: *Development and Change*, Vol. 32., No. 4.: 681–715.
- Anheier, Helmut – Glasius, Marlies – Kaldor, Mary (2004): A globális civil társadalom bemutatása. In: *Globális civil társadalom. I. kötet*. Szerk.: Anheier, Helmut – Glasius, Marlies – Kaldor, Mary. Typotex: 17–45.
- BBC News (2006): *Danish Police Arrest Hundreds*. 2006. december 17-i adás. Interneten: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/6187213.stm> (Letöltve: 2010.03.29.).
- Beck, Ulrich (2009): *World at Risk*. Polity.
- Bello, Walden (2010): *China: The Prince of Denmark*. Foreign Policy In Focus. Interneten: http://www.fpif.org/articles/china_the_prince_of_denmark (Letöltve: 2010.03.18.).
- Boda Zsolt (2006): *A kormányzás jelentésváltozása a globalizáció korában: a governance-koncepció*. Interneten: http://politologia.ektf.hu/polvyg2006/eloadasok/boda_zsolt.doc (Letöltve: 2010.03.01.).
- Boda Zsolt (2004): Globális Ökopolitika. Helikon Kiadó.
- Boda Zsolt – Scheiring Gábor (2006): Zöld közpolitika-befolyásolás az Európai Unióban. In: *Politikatudományi Szemle*, No. 4.: 41–74.
- Brand, Ulrich – Bullard, Nicola – Lander Edgardo – Müller, Tazio (2009): Radical climate change politics in Copenhagen and beyond: From criticism to action. In: *Critical Currents*, No. 6.: 9–16.
- Climate Justice Now! (2009): *Statement of Climate Justice Now! on the COP 15*. Interneten: <http://www.climate-justice-now.org/cjn-final-statement-in-copenhagen/> (Letöltve: 2010.03.30.).
- della Porta, Donatella (2007): The Global Justice Movement: An Introduction. In: *The Global Justice Movement: Cross-National and Transnational Perspectives*. Szerk.: della Porta, Donatella. Paradigm Publishers: 1–28.
- Falk, Richard (2007): A globális civil társadalom és a demokratikus jövő lehetősége. In: *Replika*, No. 59.: 29–43.
- Democracy Now! (2009). December 9-i adás. Interneten: http://www.democracynow.org/2009/12/9/we_are_not_begging_for_aid (Letöltve: 2010.03.18.).
- Giugni, Marco – Bandler, Marko – Eggert, Nina (2006): *The Global Justice Movement*. United Nations Research Institute for Social Development.
- Guardian (2009): Friends of the Earth among activists barred from Copenhagen conference centre. In: *Guardian*, december 16. Interneten: <http://www.guardian>.

- co.uk/environment/2009/dec/16/friends-of-the-earth-barred-bella-centre (Letöltve: 2010.03.29).
- Hardt, Michael – Negri, Antonio (2000): *Empire*. Harvard University Press.
- Harris, Paul G. (szerk.) (2007): *Europe and Global Climate Change: Politics, Foreign Policy and Regional Cooperation*. Edward Elgar Publishing.
- Jubilee South (2009): *No More Debts: for Human Rights and the Rights of Nature!* Interneten: http://www.jubileesouth.org/files/cambioclimatico_en_baja_calidad.pdf (Letöltve: 2010.03.18.).
- Keck, Margaret E. – Sikkink, Kathryn (1998): *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Cornell University Press.
- Klein, Naomi (2009a): Climate Rage. In: *Rolling Stone*, november 11. Interneten: <http://www.naomiklein.org/articles/2009/11/climate-rage> (Letöltve 2010.03.18.).
- Klein, Naomi (2009b): Copenhagen: Seattle Grows Up. In: *The Nation*, november 12. Interneten: <http://www.thenation.com/article/copenhagen-seattle-grows> (Letöltve: 2010.03.01.).
- Klein, Naomi (2009c). Klein beszéde Christianiában, Kopenhágában, 2009. december 14-én. Interneten: <http://www.youtube.com/watch?v=YOEJAGkw89w> (Letöltve 2010.03.18.).
- Martinez-Alier, Juan (2009): Irányzatok a környezeti mozgalomban. In: *Oikosz és Polisz*. Szerk.: Scheiring Gábor – Jávor Benedek. L'Harmattan.
- Mouffe, Chantal (2007): Kozmopolita vagy multipoláris világrend? In: *Replika*, No. 59: 45–61.
- Müller, Tadzio (2009). Müller beszéde Christianiában, Kopenhágában, 2009. december 14-én. Interneten: http://www.youtube.com/watch?v=ZBxF_6rIFEE (Letöltve: 2010.03.18.).
- Müller, Tadzio – Passadakis, Alexis (2009): Green capitalism and the climate: It's economic growth, stupid! In: *Critical Currents*, No. 6.: 54–61.
- Müller, Tadzio – Trott, Ben (2009): Life in Limbo? In: *Turbulence*, No. 5. Interneten: <http://turbulence.org.uk/turbulence-5/life-in-limbo/> (Letöltve: 2010.03.24.).
- Pianta, Mario (2004): A globális civil társadalom párhuzamos csúcstalálkozói. In: *Globális civil társadalom. I. kötet*. Szerk.: Anheier, Helmut – Glasius, Marlies – Kaldor, Mary. Typotex: 250–285.
- Pianta, Mario – Marchetti, Raffaele (2007): The Global Justice Movements: The Transnational Dimension. In: *The Global Justice Movement: Cross-National and Transnational Perspectives*. Szerk.: della Porta, Donatella. Paradigm Publishers: 29–51.
- Scheiring Gábor (2008): Seattle nyomában: A globalizációkritikai mozgalom mint a globális kormányzás új szereplője. In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 17., No. 3.: 87–107.

- Seattlepi.com (1999): *WTO Case File: The shrimp-turtle case*. Interneten: <http://www.seattlepi.com/business/case1.shtml> (Letöltve: 2010.03.25.).
- Smith, Jackie (2002): *Globalizing Resistance: The Battle of Seattle and the Future of Social Movements*. In: *Globalization and Resistance: Transnational Dimensions of Social Movements*. Szerk.: Smith, Jackie – Johnston, Hank. Rowman&Littlefield: 207–227.
- Szabó Máté (2001): *A globalizációellenes mozgalmak – a 21. század új mozgalmotípusai?* In: *Politikatudományi Szemle*, Vol. 10., No.3.: 157–182.
- Szabó Máté (2008): *Globális kommunikáció, civil társadalom, tiltakozás*. In: *Fordulat*, No. 1.: 96–119.
- Tarrow, Sydney (2000): *Beyond Globalisation: Why Creating a Transnational Social Movement is so Hard and When is it Most Likely to Happen*. Interneten: <http://www.antenna.nl/~waterman/tarrow.html> (Letöltve: 2010.03.12.).
- Tarrow, Sidney – della Porta, Donatella (2005): *Conclusion: „Globalization”, Complex Internationalism, and Transnational Contention*. In: *Transnational Protest and Global Activism*. Szerk.: della Porta, Donatella – Tarrow, Sidney. Rowman&Littlefield: 227–246.
- Török Gábor (2005): *A politikai napirend*. Akadémiai Kiadó.
- Wapner, Paul (2005): *Environmental activism and world civic politics*. In: *The Global Resistance Reader*. Szerk. Amore, Louise. Routledge.

INTERJÚK

- Interjú Joanna Cabelloval, 2010. március 18. 17:15–18:27.
- Interjú Tadzio Müllerrel, 2010. március 3. 11:30–12:25.

Mikecz Dániel

HOVA TŰNTEK AZ ALTERGLOBOK?

A GLOBALIZÁCIÓKRITIKUS MOZGALMAT
ÉRINTŐ DEMOBILIZÁCIÓS TÉNYEZŐK

A tanulmány azt a kérdést feszegeti, hogy milyen események nyomán ért véget a globalizációkritikus tiltakozási ciklus. A tiltakozási ciklusokkal foglalkozó szakirodalom alapján a következő demobilizációs faktorokat különböztettem meg: a közfigyelem megváltozása, a döntéshozatalba való bevonás, a mozgalom intézményesedése, a mozgalmi sikeresség. A 2001. szeptember 11-ei terrortámadások nyomán a közfigyelem hirtelen változott meg, elsősorban az Egyesült Államokban. A nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, WTO, Világbank) az ezredforduló óta fokozott mértékben vonnak be NGO-kat a munkájukba, ez azonban inkább a döntéshozatal transzparenciáját erősíti. Az intézményesedésre a legjobb példát a Társadalmi Világfórum jelenti. A mozgalom sikerének tekinthető, hogy a pénzügyi válság miatt is előtérbe állított regulációs intézkedések egybecsengenek a globalizációkritikus mozgalom korábban is hangoztatott alternatív gazdasági elképzeléseivel, ugyanakkor nehéz megítélni, hogy ez milyen mértékben köszönhető a mozgalmi tevékenységnek. A magyar globalizációkritikus mozgalom esetében a demobilizáció két legfontosabb okának az LMP megalapítását és a radikális jobboldali utcai mobilizációt tekintem.

Az alábbi tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy milyen események következtében jutott el a globalizációkritikus tiltakozási hullám leszálló ágba. Az utóbbi években ugyanis egyre ritkábbak a látványos akciók, az utolsónak talán a német szervezetek által a G8 Heiligendammban rendezett tanácskozása idejére szervezett tiltakozás tekinthető. A tanulmány elején áttekintem a mozgalom kialakulását, valamint annak legfontosabb jellemzőit, majd a mozgalomkutatás szakirodalmának segítségével a demobilizációs tényezőket veszem sorra, végül kitérek a magyar globalizációkritikus mozgalomra is.

Az ezredforduló környékén a globalizációkritikus mozgalom megjelenése mutatta, hogy talán még sincs olyan közel a történelem vége, mint ahogyan azt a bipoláris világrend megszűnése után sokan gondolták. A rendszeralternatíva kézzelfogható hiánya lehetőséget teremtett a kapitalizmus globális kiépítésére, ami azonban magával hozta ennek a globális totalitásnak a kritikáját. Az ellenállás új formái bontakoztak ki, amelyek már nem voltak belekényszerítve a hidegháború kettős logikájába. A globalizációkritikus mozgalmon belül találhattak közös nevezőt a korábban érdekközösségüket felfedezni nem tudó csoportok, így a latin-amerikai bennszülöttek mozgalmai, a nyugat-európai zöldek, a feministák, a farmerek. A neoliberais gazdasági kurzus hegemoniája ellen hangjukat felemelő csoportok jelezték, hogy az unipoláris világrendben is sokan vannak, akik szerint „lehet más a világ”.

A globalizációkritikus mozgalom zászlóbontásának a WTO elleni 1999-es seattle-i tüntetés tekinthető, ez volt az a tiltakozó esemény ugyanis, amely világszerte ismerttette a mozgalmat. A mozgalom céljait, a jellemzően karneválszerű tiltakozási formákat, valamint magát a mozgalmat is a médián keresztül ismerhette meg a globális

közvélemény. A tüntetésekről készült televíziós beszámolók jelentőségének felismerése vezetett többek között ahhoz, hogy a globalizációkritikus aktivisták létrehozták az indymedia hálózatot, azzal a céllal, hogy a globalizációkritikusokkal szimpatizálókat első kézből informálják a mozgalom céljairól, a fontosnak ítélt problémákról, a megfelelően vélt eszközökről. Az indymedia hálózat másfelől lehetőséget adott a mozgalomba való becsatlakozáshoz, illetve segítette az egyes mozgalmi szervezetek, aktivisták közötti globális koordinációt.

Nem Seattle-ben került sor először a neoliberális globalizáció elleni tiltakozásra. Gyakran kerül említésre a mexikói Chiapas tartományban 1994-ben szárnyat bontó zapatista mozgalom. A Zapatista Nemzeti Felszabadító Hadsereg a színe lépését 1994. január 1-jére időzítette, amikor is életbe lépett az Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény (NAFTA), amely – a zapatisták szerint – tovább élezi a különbséget a szegény (azaz jórészt bennszülött) és a gazdag mexikóiak között, ráadásul egészében véve hátrányos a mexikói népre nézve. A zapatisták tehát a tőkeáramlás korlátait lebontani igyekvő nemzetközi egyezmény ellen tiltakoztak azok nevében, akiket a liberalizált tőkemozgás megélhetésükben, életmódjuk fenntartásában veszélyeztet.

A zapatista felkelés és a „seattle-i csata” közötti időszakban azonban sor került egy olyan politikai eseményre is, amely jelentősen meghatározta a globalizációkritikus mozgalom karakterét. Ez az esemény a Multilaterális Befektetési Megállapodás (Multilateral Agreement on Investment, MAI) kapcsán kibontakozó tiltakozó kampány volt. A MAI célja szerint egységesítette, átláthatóbbá és biztonságosabbá tette volna a befektetési kondíciókat, ezzel együtt pedig felváltotta volna a több ezer párhuzamosan érvényes bilaterális megállapodást. Az OECD keretein belül formálódó egyezmény azonban elektronikus úton Ralph Nader amerikai zöldpárti politikus egyik szervezetéhez került, majd az internet segítségével gyorsan és világszerte civil szervezetekhez, aktivistákhoz. A MAI kapcsán kibontakozó, globálisan érzékelhető kritika rávilágított arra, hogy a globalizáció nem egyirányú, hanem a világszerte szétszórta dolgozó aktivistacsoportok az elektronikus hálózatok segítségével hatékonyan és egységesen tudnak fellépni. Az internet nem csupán globális nyilvánosságot, de az azzal szervesen együtt létező globális civil társadalmat is megteremtette (Kobrin 1998). Bár a MAI bukása nem tulajdonítható kizárólag a civil szervezetek globális tiltakozásának, a siker mégis növelte az akciókban részt vevő egyének és szervezetek magabiztosságát, végső soron hozzájárult a globalizációkritikus mozgalom önképének, identitásának kiformálódásához. Hasonló jelentősége volt a globalizációkritikus mozgalom történetében a seattle-i csatának, amikor ténylegesen a tüntetések hatására szakadt meg a WTO tanácskozása.

A globalizációkritikus mozgalom eredetét taglaló fenti rövid áttekintő lényege, hogy illusztrálja a mozgalom tipikus jegyeit. A globalizációkritikus mozgalom ugyanis részben

új hatalmi központok megjelenéséhez és a hagyományos politikai akaratképzési intézmények kiüresedéséhez kötődik: a multinacionális cégek befolyásának erősödése az állammal szemben; a törvényhozó hatalommal szemben a végrehajtó hatalom, azon belül is a bürokrácia, illetve a félállami háttérintézmények hangsúlyosabb szerepe; valamint a szupranacionális gazdasági intézmények (Világbank, IMF, WTO) és a makroregionális (elsősorban az EU) szervezetek megnövekedett jelentősége (della Porta 2006: 198). A tematika-
ilag, szervezettségi fokban és rendszerkonformitás szerint elkülönülő mozgalmakat a döntéshozatal megváltozott gyakorlatának, valamint az új hatalmi központoknak a kritikája kapcsolja össze. Legfontosabb követelésük ugyanis a nemzetközi gazdasági szervezetek demokratikus átszervezése, valamint az érintettek, elsősorban a fejlődő országok bevonása a Föld minden lakóját érintő döntésekbe (Castells 2006: 197). Ennek megfelelően a globalizációkritikus mozgalom nem csupán kritizálja az említett intézményeket, de az általuk alkalmazott demokratikus belső stratégiaalkotási, döntéshozatali modellek és a szervezeti megoldások segítségével is demonstrálni kívánja, hogy „lehetséges egy másfajta világ”.

A neoliberalis gazdaságpolitikával, valamint az azt képviselő nemzetközi szervezetekkel szembeni fellépés, illetve ennek a tiltakozó cselekvésnek a közös keretezése (framing) nem az egyetlen mozzanat, ami összekapcsolja a globalizációkritikus mozgalmakat. Donatella della Porta olasz mozgalomkutató kiemeli (della Porta 2007: 6-8), hogy az országhatárokon, kontinenseken átnyúló mozgalomhoz tartozó csoportokat, aktivistákat a mozgalomra jellemző kollektív identitás köti össze, ami természetesen megjelenik önmeghatározásukban is, így az általuk kiadott nyilatkozatokban, szakmai anyagokban, de a transzparensen, szórólapokon is hivatkoznak a globalizációkritikus mozgalomra (*global justice movement, le mouvement altermondialiste, globalisierungskritische Bewegung*). Ezek a csoportok az olcsó, számítógépes hálózatokon keresztül koordinálják közös akcióikat, ami egyrészt biztosítja a hatékonyságot a szétszórt csoportok között, másfelől kizárja, hogy egy szervezet kisajátíthassa magának a globális mozgalmat.

TILTAKOZÁSI CIKLUSOK, DEMOBILIZÁCIÓ

Egyes időszakokban gyakrabban, egymást követően kerül sor olyan tiltakozásokra, amelyek esetében a megfogalmazott követelések és a tiltakozás címzettjei is azonosak, illetve erősen hasonlóak. Ezt a tiltakozási konjunktúrát – bármily triviális – tiltakozási dekonjunktúra, demobilizáció követi. Bár egy mozgalom a szervezetein, a mozgalmi szubkultúrán keresztül is fenn tud maradni, mégis a tiltakozó események segítségével képes a legmarkánsabb ügyképviselőre, a folyamatos mozgósítás azonban nem lehetséges, és az nem is lehet öncél. A tiltakozási hullámok, vagy ahogyan a nemzetközi szakirodalomban

használatos, „ciklusok” kérdését mégsem lehet azzal elintézni, hogy egy általános törvényszerűségről van szó, hiszen éppen azoknak a tényezőknek a vizsgálata érdekes, amelyek befolyásolják, hogy mikor és milyen eredménnyel ér véget egy tiltakozási konjunktúra.

A tiltakozási ciklusokkal behatóan foglalkozó Sidney Tarrow munkásságában a ciklusok a politikai lehetőségstruktúra függvényei, amely egyaránt magában foglalja a formális és az informális politikai eljárásokat, az elitek stratégiáit, az uralkodó szövetségi rendszereket. A tiltakozási konjunktúra tehát összefügg a megnyíló politikai lehetőségstruktúrával. Utóbbi lehet például az, amikor megbomlik az elit egysége, lazul az adminisztratív szigor, nő a tiltakozás sikerességébe vetett hit, vagy új szövetségesekre lel a mozgalom. Tarrow szerint a tiltakozási ciklus nyitányának következményei közé tartozik, hogy a kibővülő lehetőségstruktúra megteremti mások számára is a bekapcsolódás lehetőségét, a tiltakozás új formái jelennek meg; új értelmezési keretek és diskurzusok bukkannak fel, új mozgalmi csoportok jelennek meg, valamint erősödik a tiltakozók és a hatóságok közötti kapcsolat (Tarrow 1998: 142-146). A tiltakozási ciklusok tekintetében Tarrow elveti azt a biológiai determinista nézetet, amely az egyéni életstádiumok analógiájára kívánja magyarázni a mozgalmak felfutását, illetve eljellentéktelenedését. Történelmi példákra alapozva a demobilizációhoz vezető folyamatokat három csoportba rendezi: kifáradás és fragmentálódás, intézményesedés és az erőszak eskalálódása, valamint a hatóságok részéről represszió és bevonás (uo.: 147). Mindhárom csoportban a folyamatok a mozgalmi egység megbomlásához, végső soron a tiltakozási ciklus végéhez vezetnek.

A Tarrow által csoportosított folyamatok nehezen értelmezhetőek egy olyan mozgalom tekintetében, amely deklaráltan több almozgalom koalíciója, esetükben tehát az átfogó mozgalom létét és a demobilizáció okát nem elsősorban a skizmában kell keresni – hiszen nem csupán a részes csoportokat, de a tiltakozási formákat tekintve is színes képet mutat a globalizációkritikus mozgalom. A karneváli hangulatú felvonulás mellett megfér a „black bloc” időzített ámkofutása is. A represszió szintén nem releváns a vizsgált mozgalom tekintetében, hiszen a kezdeti bizonytalanság után a hatóságok a helyi hagyományoknak megfelelően kezelték a globalizációkritikus tüntetéseket is. A kifáradással sem foglalkozunk a demobilizációs tényezők számbavételekor, hiszen az minden tiltakozási hullámot érint, ezért nem specifikus az ezredforduló globalizációkritikus tüntetéseire nézve. Az olyan demobilizációs okokat tehát, mint az intézményesedés és a bevonás, érdemes fontolóra venni.

David Meyer és Douglas Imig szintén a politikai lehetőségstruktúra felől közelítenek a mobilizációs ciklusokhoz, Tarrow-val ellentétben azonban nem kizárólag a tiltakozó mozgalmakkal foglalkoznak. Az általuk alkotott hatfokozatú modellben elhelyezhető a mozgalmak mellett az érdekcsoportok dinamikája is (Meyer és Imig 1993: 265-266). A fokozatok a következők: (1) A társadalmi probléma felismerése: szakpolitikai reformok, új szakpolitikai

problémák felmerülése, vagy a politikai szereplők közötti viszony megváltozása révén végbemenő társadalmi változások elégedetlenséget szülnék. (2) A politikai intézményrendszeren kívüli mozgósítás történik, ami lehet egy szakértői cikk egy folyóiratban, de jelentkezhet akár utcai tüntetések formájában is. (3) A szakpolitikai kérdést és a tiltakozást kísérő médiafigyelem nyomán értelmezési harc bontakozik ki az adott társadalmi és politikai problémákat illetően, valamint felmerülnek a megoldási kísérletek, világossá válik a szereplők pozíciója. (4) Az erőforrások mobilizációja, amelyek forrása lehet magán, civil, állami, de az aktivisták fokozott elköteleződése is lehet az alapja. (5) A szervezetek megpróbálják stabilizálni pozícióikat, elkülöníteni magukat más csoportoktól, miközben rögzítik követeléseiket – mindezt a szervezeti túlélés érdekében. (6) Az erőforrások szűkülése, ami lehet a szakpolitikai siker, represszió, megváltozott közérdeklődés eredménye. Az erőforrások szűkülésével egyes csoportok meg is szűnhetnek.

A fenti séma alapján a globalizációkritikus mozgalom az 5. és a 6. pont környékén tart, bár a fenti sémán érződik, hogy elsősorban ügyképviselési tevékenységet folytató mozgalmakra szabták. Itt is megjelenik az intézményesedés, valamint a 6. pontban a mozgalom sikeressége, a megváltozott közfigyelem, és a fentebb már elvetett represszió. A két modell alapján tehát a demobilizáció, avagy a tiltakozási dekonjunkció alapja a megváltozott közfigyelem, a szakpolitikai siker, az intézményesedés és a döntéshozatalba való bevonás lehet. Az alábbiakban ezeket vesszük sorra, minden demobilizációs tényezőt konkretizálva. Természetesen a felsorolás kiegészíthető, továbbá az elemek egymással összefüggnek, egymást erősítik, itt csupán a legfontosabbakat kívántuk nevesíteni.

MEGVÁLTOZOTT KÖZFIGYELEM: SZEPTEMBER 11., PÉNZÜGYI VÁLSÁG

A 2001. szeptember 11-i terrortámadás alapjaiban változtatta meg a közbeszédet az Egyesült Államokban. Nehéz az Észak–Dél összefogásról, a globális kizsákmányolásról társadalmi vitát kezdeményezni olyan körülmények között, amikor fontosabb kérdés az újonnan értelmezett hazafiasság tartalma. További problémát jelentett, hogy a mozgalom ugyanazt a neoliberais globalizációt kritizálta, amelynek szimbólumait a terroristák megtámadták, amit a mozgalom ellenfelei nem is restelltek hangoztatni. Szeptember 11-e természetesen nem lehetetlenítette el a globalizációkritikus mozgalmat, de annak központja észrevehetően Európába tevődött át, ami érthető annak fényében is, hogy egyrészt az Egyesült Államokban szigorodtak a biztonsági intézkedések, másrészt nem igazán lehetett elnyerni a közvélemény támogatását külföldi szervezeteket is felvonultató, külsőségeiben gyakran militáns tömegtüntetésekkel. Jól illusztrálja ezt, hogy a Washingtonban

megrendezendő 2001-es IMF–Világbank éves tanácskozásával szemben szervezett tüntetést a szervezők végül nem tartották meg.

Az amerikai mozgalom szempontjából azonban nem volt feltétlenül kedvezőtlen a közhangulat ilyen éles megváltozása. Az aktivisták a tömegtüntetések helyett látványos utcai performanszok, színházi előadások segítségével adtak hangot ellenvéleményüknek. A mozgalmi szervezetek közvetlen lobbitevékenységbe kezdtek, erősítették a szervezetek think-tank jellegét (Paczynska 2008: 14), ezzel közvetlenül is hozzájárultak a Szociális Világfórum mozgalom erősödéséhez, végső soron pedig a mozgalom intézményesedéséhez. Európában azonban a megváltozott amerikai külpolitika inkább erősítette a mozgalmat, elsősorban a háborúellenes szárnyat. A mozgalom értelmezésében Bush elnök külpolitikája, Irak megtámadása része a neoliberais globalizációnak. Európában sokkal inkább a pénzügyi válság és az annak kapcsán kibontakozó közbeszéd tereli el a közvélemény figyelmét az európai jóléti rendszerek fenntarthatóságáról. A regulációs intézkedésekről szóló viták részei egy másik demobilizációs tényezőnek, a szakpolitikai sikerek is.

A DÖNTÉSHOZATALBA VALÓ BEVONÁS: NGO-K ÉS NEMZETKÖZI SZERVEZETEK

A nemzetközi gazdasági szervezetekkel szembeni egyik kritika azok transzparenciájával, működésük demokratikus jellegével szemben fogalmazódott meg Seattle-ben. A folyamatos kritikák hatására ezen szervezetek – bár eltérő mértékben – szélesítették a részvétel lehetőségét civil szervezetek, magánszemélyek részére, valamint próbáltak eleget tenni az átláthatóság követelményének.

A WTO tekintetében az 1996-ban kiadott *Guidelines for Arrangements on Relations with Non-Governmental Organizations* ad iránymutatást a világkereskedelmi szervezet és az NGO együttműködésére nézve. A *Guidelines* kimondja, hogy a civil szervezetek értékes információval segíthetik a WTO munkáját, abban azonban közvetlenül nem vehetnek részt. Az IMF-fel ellentétben ugyanakkor a WTO-nál regisztráltathatják magukat civil szervezetek, amelyek ezután három – különböző jogosítványokat biztosító – státuszba sorolhatóak (Van den Bossche 2006: 9). A regisztrált szervezeteknek lehetőségük nyílik arra, hogy részt vegyenek a Miniszteri Konferenciákon (1. táblázat). A WTO titkársága rendszeresen tart szimpóziumokat, amelyeken NGO-k képviselői, kutatók, újságírók, üzletemberek regisztrálnak. Talán nem véletlen a globális tiltakozások tükrében, hogy 2003-ban alakult meg a WTO főigazgatójának személyes kezdeményezésére a 10 civil képviselőből álló *Informal NGO Advisory Body*, abból a célból, hogy állandó párbeszéd alakulhasson ki a befolyásos civil szervezetek és a főigazgató között (Van den Bossche 2006: 15).

1. táblázat

A WTO Miniszteri Konferencián regisztrált és megjelent NGO-k száma

Miniszteri konferencia	Regisztrált NGO-k száma	Megjelent NGO-k száma
Singapore 1996	159	108
Geneva 1998	153	128
Seattle 1999	776	686
Doha 2001	651	370
Cancún 2003	961	795
Hong Kong 2005	1065	836

Forrás: Paczynska (2008)

A 1990-es évek második felétől az egyre erősebb kritikák hatására az IMF is bővítette kapcsolatait civil szervezetekkel, bár az NGO-k bevonása nem mérhető a Világbank gyakorlatához. Hasonlóan a WTO-hoz, az IMF szerint a direkt elszámoltathatóság nem közvetlenül, hanem a tagországok kormányain keresztül történhet meg. Az IMF-nek nincs hivatalos akkreditációs eljárása, a civil szervezetekkel való konzultációra az éves és ad hoc tanácskozásokon, konferenciákon nyílik lehetőség (Rapinsky és Van den Bossche 2007: 179-184). Ebben a tekintetben tehát az IMF továbbra is zárt, a párbeszédre többnyire informális keretek között adódik mód.

A Világbank 2002 után kezdett fokozott párbeszédbe a civil szervezetek képviselőivel, mind a szervezet központjában, mind lokális, illetve nemzeti szinten. A civil kapcsolatok fejlesztésének legfontosabb eszköze a 2003-ban alakult *World Bank-Civil Society Joint Facilitation Committee*, amelynek tagjai között olyan NGO-k találhatók, mint az Amnesty International vagy a Transparency International (Paczynska 2008: 14). A civil kapcsolatok tehát mindhárom szervezetnél – ha eltérő mértékben is – az ezredforduló környékén kaptak új erőre, ami kétségkívül a globalizációkritikus tiltakozásoknak is köszönhető, az NGO-k bevonása révén ugyanis növelhető a nemzetközi szervezetek elfogadottsága. A döntéshozatalba való bevonásról azonban egyik szervezet esetében sincs szó, az NGO-k részvétele inkább a döntések átláthatóságát növeli.

A MOZGALOM INTÉZMÉNYESEDESE: A SZOCIÁLIS VILÁGFÓRUM

Az első Szociális Világforumot Porto Alegre-ben rendezték 2001-ben. A brazil város már akkor azzal vívta ki a neoliberális gazdaságpolitika kritikusaik elismerését, hogy részvételi költségvetést vezetett be, azaz a város lakói a költségvetés meghatározott szegmense felett közvetlenül maguk dönthettek. Az SZVF szervezői tudatosan egy „ellen-Davost” kívántak létrehozni, ahol lehetőség nyílik az alternatív globalizációval kapcsolatos diskurzusok folytatására.

2001. június 11-én Sao Paulóban az SZVF nemzetközi tanácsa egy elvi nyilatkozatot adott ki, amely szerint „az SZVF szemben áll a neoliberális globalizációval, a tőke uralmával, az imperializmus bármely formájával, az állami erőszakkal, a leigázás bármely formájával, az elidegenedéssel és elembertelenedéssel. Igenli az emberközpontú társadalmat, a környezet védelmét, a társadalmi igazságosságot, az egyenlőséget, a népek szuverenitását (az ezeket szolgáló demokratikus intézményrendszert), az erőszakmentességet, a szolidaritást. Eszközei a tapasztalatcsere, a demokratikus vita, a közös akciók” (Artner 2003: 33).

Az SZVF minden alkalommal szegényebb déli országban kerül megrendezésre, annak érdekében, hogy minél nagyobb számban vehessenek részt a helyi civil szervezetek képviselői, másrészt ezzel is jelzik a szervezők, hogy elkötelezettek a déli országok problémáinak kezelése iránt. A SZVF-en kerekasztal-, pódiumbeszélgetéseken vitatják meg az éppen aktuális kérdéseket a mozgalmi szervezetek képviselői, ezzel erősödik a szervezetek think-tank jellege. Az SZVF tulajdonképpen az egész globalizációkritikus mozgalom intézményesedésének tekinthető.

SZAKPOLITIKAI SIKER: SZEMLÉLETVÁLTOZÁS A GLOBÁLIS PÉNZÜGYEK TEKINTETÉBEN

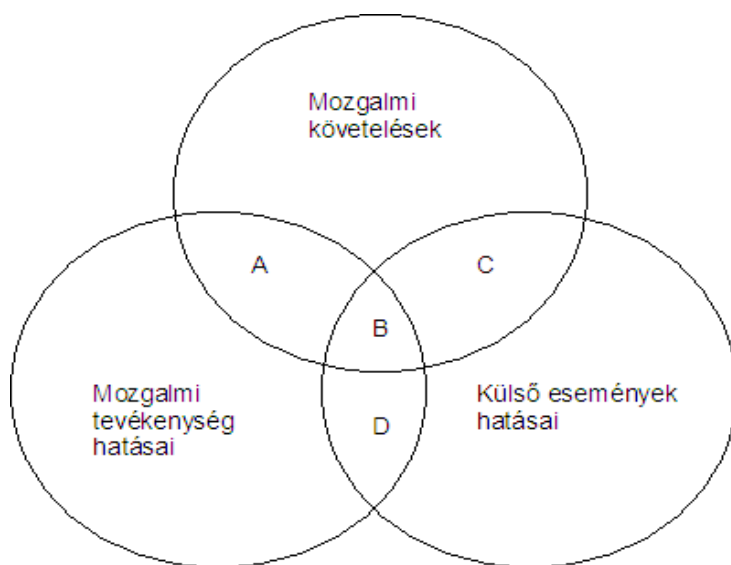
A talán legismertebb globalizációkritikus szervezet, a több országban aktív ATTAC központi követelése a Tobin-adó, azaz a spekulatív tőke mozgások megadóztatásának bevezetése volt. Ez az ötlet a globális pénzügyi válság nyomán a legmagasabb szinten merült fel, Angela Merkel és Nicolas Sarkozy közösen léptek fel az EU állam- és kormányfőinek 2010-es csúcstalálkozóján a tranzakciós adó bevezetése érdekében.¹ Az erőteljesebb

¹ A G20 napirendjén a tranzakciós adó. *EurActiv.hu*, 2010. 06. 18. <http://www.euractiv.hu/gazdasag/hirek/a-g20-napirendjen-a-tranzakcios-ado-002851>

állami beavatkozás, a neoliberális paradigmán túlmutató megoldások konkrét fogantatása természetesen a pénzügyi válságra adott válasz, ebben a tekintetben nehéz felmérni, milyen mértékben köthetőek a globalizációkritikus mozgalomhoz és tekinthetőek az általa elért eredményeknek. A mozgalmi eredmények felmérését nehezíti, hogy a politikai döntéseket végső soron állami szervek hozzák meg, a mozgalmi követelések a médiában jelennek meg, a mozgalom lehetőségeit pedig befolyásolják szövetségesei, illetve ellenfelei. Charles Tilly szemléletesen ábrázolja (Tilly 1999: 269), hogy a mozgalmi követelések, a külső behatások és a mozgalmi tevékenység metszetei közül egy terület (A) esetén igaz, hogy a mozgalmi tevékenység közvetlenül visszahat az eredeti mozgalmi követelésekre (lásd 1. ábra). A szemléletváltozást azonban nem egyedül a regulációs intézkedések jelzik, ugyanilyen üzenet az NGO-k fentebb bemutatott bevonása a nemzetközi gazdasági szervezetek munkájába.

1. ábra

A mozgalmi eredmények azonosításának problémája

Jelmagyarázat:

A = Mozgalmi tevékenység hatásai, amelyek közvetlen következménnyel vannak a mozgalmi követelésekre

B = Mozgalmi tevékenységek és külső befolyások együttes következménnyel vannak a mozgalmi követelésekre

C = Külső események hatásai, amelyek közvetlen következménnyel vannak a mozgalmi követelésekre

D = Mozgalmi tevékenységek és külső befolyások, amelyek nincsenek következménnyel a mozgalmi követelésekre

Forrás: Tilly 1999: 269

MAGYAR GLOBALIZÁCIÓKRITIKUSOK

A magyar globalizációkritikus mozgalom történetében fontos fejezetet jelentenek a háborúellenes tüntetések, amelyek elsősorban médiafigyelmet, több támogatót, önkéntest, és nem utolsósorban a közös cselekvés során a mozgalomhoz és annak céljaihoz való kötődést alakítanak ki a benne részt vevő egyéneken. George W. Bush amerikai elnök 2006. júniusi magyarországi látogatása során az elnök politikáját helytelenítő magyar szervezetek közös demonstrációt hirdettek meg. Az alternatívokat tömörítő Civilek a Békéért nevű ernyőszervezet résztvevői „békés tüntetéssel” akarták „kifejezni tiltakozásukat az Amerikai Egyesült Államok háborús politikája, Irak és Afganisztán megszállása, a foglyok megkínzása, az emberi jogok lábbal tiprása, a demokratikus szabadságjogok sorozatos megsértése és korlátozása, az Egyesült Államok éghajlatváltozást előidéző szerepe, valamint az ellen, hogy rákényszerítik a világra a génmódosított élelmiszereket.”² Sajtóközleményükben a szervezetek azt követelték, „hogy Magyarország ne támogassa George W. Bush háborús politikáját”, valamint a Civilek a Békéért felszólított „minden békeszerető embert, tüntessen a béke mellett, a háborús politika és a neoliberális globalizáció legfőbb megvalósítója, Bush ellen”.

A Civilek a Békéért szervezet nem ekkor alakult, hanem már korábban, az iraki háború elleni tüntetések során jött létre mint civil koalíció. Akkor, 2003-ban egy másik, szintén Irak megtámadását ellenző civil koalíció is létrejött: a Békélánc, amelyet olyan szervezetek alkottak, mint a Zöld Fiatalok és a Humanista Mozgalom, 2003. február 17-én külön tiltakozott, majd csatlakozott a Civilek a Békéért demonstrációjához. Utóbbinak az ATTAC volt az egyik legfontosabb szervezője. Ugyanígy, együtt, de mégis külön emlékeztek meg egy hónappal később a háború áldozatairól. Széles, ugyanakkor kissé eklektikus civil koalíció jött létre, bár a 2003-as tüntetéshez képest a 2006-os Bush-ellenes tüntetés során egymáshoz világnézetileg sokkal közelebb álló szervezetek demonstráltak.

A nemzetközi mozgalomnál bemutatott demobilizációs tényezők mellett Magyarországon további események is szerepet játszottak abban, hogy eltűntek az utcákról a globalizációkritikus tüntetők, attól függetlenül, hogy a globális mozgalom

2 <http://www.vedegylet.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=464>

intézményesedése, a tiltakozási dekonjunkcióra önmagában is visszafogta a hazai mozgalmat. A hazai tiltakozások mögött álló szervezetek, mint a Védegylet, a Humanista Mozgalom, a Zöld Fiatalok jelentették a személyi és szervezeti bázisát a Lehet Más a Politikának (LMP); magának a pártnak a neve is a globalizációkritikus mozgalomra utal. A párt megalakulásával ugyanakkor a magyar globalizációkritikus mozgalom erőforrásokat veszített, hiszen a korábbi mozgalmi szervezők energiájukat a pártépítésre, az aktivisták a kampányban való részvételre fordították, a mozgalmi mobilizáció helyett tehát a választói mozgósítás kapott elsőbbséget. Nem szabad ugyanakkor elfelejteni, hogy bizonyos tekintetben az LMP is része a globalizációkritikus mozgalomnak, azonban mint párt a politikai kérdéseknek nem csupán egy korlátozott szegmensével kénytelen foglalkozni, ezért a személyi és szervezeti erőforrások újrendezése kétségtelenül gyengítette a globalizációkritikus mozgalom tiltakozási potenciálját.

Az LMP megalakulása mellett fontos szerepe volt a 2006-os őszi eseményeknek, valamint a felfutó radikális jobboldali mobilizációnak abban, hogy a globalizációkritikus tiltakozások száma látványosan csökkent. Az őszi beszéd egyrészt megváltoztatta a közvélemény figyelmét, egyre kevésbé tűnt fontosnak az Egyesült Államok külpolitikája, másfelől a radikális jobboldali tiltakozások fizikailag is elvették a teret a globalizációkritikus mobilizáció elől. Magyarországon a legtöbb tiltakozás Budapest belvárosára korlátozódik, ezért egy permanens mobilizációs időszakban, amikor a tiltakozások gyakran erőszakosak, az utcai tüntetések szervezése komoly kockázatokat jelenthetett volna. A globalizációkritikusok (1) összetűzésbe kerülhettek volna a radikális jobboldali tüntetőkkel vagy (2) akár a rendőrséggel, továbbá (3) elbizonytalaníthatták volna saját táborukat a demonstrációs eszköz alkalmasságával kapcsolatban, valamint a (4) közvélemény is nehezebben tudta volna megkülönböztetni az egyes tiltakozókat egy olyan időszakban, amikor a megcélzott társadalmi csoportok körében az utcai tüntetés nem a legnépszerűbb akcióforma.

ÖSSZEFOGLALÁS

A 2000-es évek elején több nagyszabású tiltakozó eseményre került sor a globalizációkritikus mozgalom részéről, azonban az évtized végére úgy tűnt, hogy kimerült a mozgalom. A tiltakozási ciklusokkal foglalkozó szakirodalom alapján a következő demobilizációs faktorokat különböztettem meg: a közfigyelem megváltozása, a döntéshozatalba való bevonás, a mozgalom intézményesedése, a mozgalmi sikeresség. A közfigyelem megváltozása az Egyesült Államokban volt látványos, ahol szeptember 11-e után minden kollektív akció más megítélés alá esett, ami így az amerikai mozgalom think-tank

jellegét erősítette, közvetlenül is hozzájárulva a globális mozgalom intézményesedéséhez. Európában a közvélemény figyelmét később, a pénzügyi válság nyomán kötik le azok a viták, amelyek az európai jóléti rendszerek fenntarthatóságáról és reformjáról szólnak. A nemzetközi pénzügyi szervezetek (IMF, WTO, Világbank) az ezredforduló óta fokozott mértékben vonnak be NGO-kat munkájukba, ez azonban inkább a transzparenciát erősíti, ráadásul a nagy, erőforrásokban gazdag szervezeteket érinti, így a demobilizációs tényezők között a legkisebb jelentőségű. A mozgalom már említett intézményesedésére a legjobb példát a Szociális Világfórum adja. Ellencsúcs jellegénél fogva a szakértői párbeszédre ad alkalmat, ezzel is a think-tank szervezeteket juttatva előnyhöz. A pénzügyi válság által is előtérbe állított regulációs javaslatok – azok etatista jellegük ellenére is – egybecsengenek a globalizációkritikus mozgalom korábban is hangoztatott alternatív gazdasági elképzeléseivel, nehéz azonban megítélni, hogy ez milyen mértékben köszönhető a mozgalmi tevékenységnek. A magyar globalizációkritikus mozgalom esetében a demobilizáció két legfontosabb okaként az LMP megalapítását és a radikális jobboldali utcai mobilizációt neveztük meg.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Artner Annamária (2003): *Globalizációkritika a világban. Az „antiglobalizációs” mozgalmak céljai és tevékenysége*. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Műhelytanulmányok, Vol. 54.
- Castells, Manuel (2006): *Az információ kora: gazdaság, társadalom és kultúra. 2. kötet: Az identitás hatalma*. Gondolat, Infonia.
- Della Porta, Donatella (2007): *The Global Justice Movement. Cross National and Transnational Perspectives*. Boulder Co. Paradigm.
- Della Porta, Donatella (2006): *Globalization from below: transnational activists and protest networks*. University of Minnesota Press.
- Kobrin, Stephen J. (1998): The MAI and the Clash of Globalizations. In: *Foreign Policy*, No. 3.: 97–109.
- Meyer, David S. – Imig, Douglas R. (1993): Political Opportunity and the Rise and Decline of Interest Group Sectors. In: *The Social Science Journal*, Vol. 30., No. 3.: 253–270.
- Paczynska, Agnieszka (2008): *Turtles, Puppets and Pink Ladies: the Global Justice Movement in a Post-9/11 World*. Working Papers in Global Studies, No. 1., August. Institute for Conflict Analysis and Resolution, George Mason University, Center for Global Studies.
- Rapinsky, Sergey – Van den Bossche, Peter (2007): *NGO Involvement in International Organizations: A Legal Analysis*. British Institute of International and Comparative Law.
- Tarrow, Sidney G. (1998): *Power in movement: social movements and contentious politics*. Cambridge University Press
- Tilly, Charles (1999): From Interactions to Outcomes in Social Movements. In: *How social movements matter*. Szerk.: Giugni, Marco – McAdam, Doug – Tilly, Charles. University of Minnesota Press: 253–270.
- Van den Bossche, Peter (2006): *NGO Involvement in the WTO. A lawyer's perspective on a glass half-full or half-empty?* Maastricht Working Papers, Faculty of Law, Universiteit Maastricht.

Murray E. G. Smith

A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG OKAI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI¹

EGY MARXISTA-SZOCIALISTA ELEMZÉS

1 Murray E. G. Smith előadása 2008. november 12-én hangzott el a Brock Universityn (St. Catharines, Kanada). Az előadás tanulmányra szerkesztett és kibővített változatát (*Causes and Consequences of the Global Economic Crisis: A Marxist-Socialist Analysis*) le kellett rövidítenünk. Az eredeti szövegből néhány, a válságtüneteket, a válság lefolyását taglaló, azóta részben elavult, részben közismertté vált rész kimaradt, valamint néhány grafikont pedig hasonló, illetve technikai okok miatt voltunk kénytelenek kivenni az eredeti szövegből – a szerk.

A jelenlegi válság igazi oka nem a bankok felelőtlen hitelezésében vagy a kipukkadt jelzáloghitel-piaci buborékban, hanem – ahogy arra Marx rámutatott – a kapitalista rendszer jóval mélyebb válságtendenciáiban rejlik. Az elsődleges okok a hetvenes évek stagflációjára vezethetők vissza, amelyet a tőkés gazdaság a munkaerőpiac rugalmasabbá tételével, a hitelezés átalakításával és a szakszervezetek meggyengítésével hagyott maga mögött. Mindez a reálbérek csökkenésével és az értéktöbbletráta növekedésével járt együtt. Ugyanakkor a tőkés nem tudták az így létrejött magasabb profitot a reálgazdaságban értékesíteni és ez a gigantikus pénz végül a spekulatív piacokra került át, ahol a hatalmas pénzkínálat szükségszerűen a reálgazdasági trendektől teljesen függetlenedő hitelműveletekre ösztönözte a bankokat. Mindeközben a profitráta csökkenésének marxista törvénye egyre erőteljesebben érvényesült. Az, hogy a kapitalista világ gazdaság még mindig nem talált kiutat a jelenlegi válságból, megerősíti az emberiséget, hogy elérte fejlődésének történelmi határait és ideje továbblépni rajta Marx tudományos szocializmusának irányába.

Gyorsan szaporodnak annak bizonyítékai, hogy a jelenlegi pénzügyi pánik összekapcsolódva a tőkés világ gazdaság általános visszaesésével a harmincas évek óta a legsúlyosabb gazdasági válságba torkollik [...]. Széleskörű egyetértés alakult ki azzal kapcsolatban is, hogy a világ gazdaság – minden jel szerint – lejtőre került, amely súlyos és hosszú recesszióhoz – vagy mély válsághoz – fog vezetni. Ugyanakkor a válság okai és lehetséges megoldásai kapcsán éles nézetkülönbségeket találunk [...].

Azok, akik azt akarják, hogy „Mentsük meg a rendszert!” – ez volt a *The Economist* október 11-i számának főcíme – ragaszkodnak ahhoz, hogy a globális kapitalizmusnak „nincs alternatívája”, és meg szeretnék győzni a gazdasági válság fő áldozatait – a dolgozókat és a szegényeket – hogy nekik kell súlyos áldozatokat vállalniuk a rendszer „egészséges” működésének helyreállításáért. A *status quo* ideológiájának buzgó őrei máris olyan magyarázatokat tártak eléink, amelyek magát a rendszert – a kapitalizmust – fel akarják menteni a válság miatti felelősség alól. Némelyek a Wall Street pénzügyi elitjének kapzsiságára és rövidlátására összpontosítanak, vagy arra, hogy a különböző kormányzati tényezők nem tudták megfelelően szabályozni a piacokat. A kapitalizmus intelligensebb apologetái a „neoliberális ideológia” túlzásait hibáztatják, és sürgetik a „szabadpiaci fundamentalizmus” feladását. Némelyek olyan messzire mennek, hogy egyfajta szociáldemokrata „vegyes gazdaságot” javasolnak, jelentősen kibővített közösségi szektorral.

A közgazdaságtani főáram ideológiai spektrumának másik végén a jobboldaliak – jó szokásuk szerint – megint a munkásosztályt és a társadalom peremén élőket hibáztatják a válságért. Eme – az áldozatokat büntetni akaró – ideológusok szerint a mostani pénzügyi krízis közvetlen kiváltó okát, a lakásárak zuhanását a „felelőtlen” szegények idézték elő, akik kihasználták a jelzáloghitelek néhány évvel ezelőtti viszonylag alacsony kamatrátáit,

s azután, amikor a kamatráták emelkedni kezdtek, fizetéseképtelenné váltak. Ezidáig azonban ez a magyarázat nem keltett túl nagy visszhangot a közvéleményben, mivel az emberek egyre inkább kizárólag a tőkésosztályhoz és különösen a fináncoligarchiához társítják a „mohóság” és a „vakmerő felelőtlenség” fogalmait.

TERMELÉKENYSÉG, ÉRTÉK ÉS A KAPITALIZMUS VÁLSÁGAI

A legutóbbi amerikai elnökválasztási kampány egyik kulcsfontosságú pillanata volt az, amikor a republikánus elnökjelölt, John McCain azt a nyilvánvalóan nevenséges kijelentést tette, hogy: „gazdaságunk pillérei szilárdak”. Válaszul Barack Obama kritikájára McCain felháborodottan rámutatott az amerikai munkások magas termelékenységre: „a mi munkásaink a leginnovatívabb, legkeményebben dolgozó, leginkább képzett, legtermelékenyebb és a legversenyképesebb dolgozók az egész világon”.

Mármost bármilyen valószínűtlenül hangozzék is, McCain állítása voltaképp hasznos kiindulópontunk lehet a jelenlegi válság egy olyan elemzéséhez, amely szembe megy a *The Economist* „Mentsük meg a rendszert!” kezdetű felhívásával. Ugyanis ha valami nyilvánvaló a jelen helyzetben, az pontosan az, hogy a *munkásosztály* nem hibáztatható a jelenlegi válságért. Éppen ellenkezőleg: a munka termelékenysége ma magasabb, mint valaha, a bérek növekedése pedig nemzedéknyi idő óta elmaradt a termelékenységnövekedés mögött. Az 1970-es évek óta a munkásosztály számottevő mértékben visszaszorult a tőkével vívott meglehetősen egyoldalú osztályharcban. A tőke szabad utat kapott a dolgozókkal szemben, ámde *ennek ellenére* megtalálta a módját annak, hogy öngólt rúgjon magának – éspedig meglehetősen fájdalmasat. Miután a kapitalizmusnak többé nem állt útjában a szovjet-típusú „kommunizmus”, a szakszervezetek sorai megtizedelődtek, nem volt többé hosszú távú stratégiájuk, a „jóléti állam” elhalványuló emlékké vált, a világ dolgozó tömegei pedig legnagyobb részét nyilvánvalóan beletörődtek a „szabad piacgazdaság” elkerülhetetlenségébe. Most a rendszer mégis azzal szembesül, amit egyes – a főáramhoz tartozó – közgazdászok az évszázad legsúlyosabb krízisének neveznek.

A szocialisták felelőssége, hogy kimondják az igazságot: a szemünk előtt kibontakozó válság újból igazolja, hogy a kapitalizmus elérte a maga „történelmi korlátait”. Ezt a haladó, irracionális és embertelen rendszert az emberiségnek meg kell haladni, mégpedig azzal, amit Karl Marx „a társadalmi termelés magasabb szintjének” nevezett – egy olyan, racionálisan megtervezett és kollektivizált világgazdasági rendszerrel, amelyet demokratikus módon maguk a dolgozók irányítanak.

Hadd térjek ki egy kicsit bővebben arra: miért is lehet McCain kijelentése hasznos kiindulópontunk a világgazdasági válságnak és a kapitalizmus jelen helyzetének marxista-szocialista értelmezéséhez. 1994-ben írt könyvemben, az *Invisible Leviathan*ban (Smith 1994) kimutattam, hogy Marx kapitalizmuskritikájának lényege az a tézis, hogy immanens ellentmondás van a tőkés cégeknek a termelékenység növelésére való törekvése és között, hogy a tőkés termelési módban a társadalmi gazdagság egyetlen lehetséges mércéje a munkaidő. Marx szerint az „új értéknek” (ideértve a tőkésosztály profitját is) egyedüli forrása a tőkés termelésben felhasznált élőmunka, és ez az új érték egy meghatározott érték nagyságot alkot, amely meghatározza az árak, a profitok és a bérek nagyságát is. Mármint, ha Marxnak ebben igaza volt, és én úgy hiszem, hogy igen, akkor a pénz a társadalmilag szükséges absztrakt munkának, a kapitalista „érték”, „társadalmi szubsztanciájának” a szükségyszerű megjelenési formája. Ha Marxnak igaza volt, akkor a pénzbeli profit a bémunkának a kapitalista termelési folyamat során való kizsákmányolásából keletkezik – a munkások többletmunkájának kisajátításából és értéktöbbletté való átalakításából. Ebből pedig az következik, hogy az élőmunkának a termelésből való kiszorítása – a munkát megtakarító gépekbe és technológiákba való növekvő beruházások révén – egyre inkább alá kell, hogy ássa a rendszer egészének profitabilitását, képességét arra, hogy az átlagprofitráta fenntartásához elégséges mennyiségű „társadalmi többletértéket” hozzon létre. Így tehát a megnövekedett munkatermelékenység, amennyiben ez a munkamegtakarító innovációból származik, ténylegesen *csökkentheti* az átlagprofitrátát, amely pedig alapvetően meghatározza a tőkés gazdaságban a beruházások és a növekedés szintjét. Ahogyan Marx megfogalmazta: „az átlagprofitráta esésének erősödő tendenciája [...] egyszerűen a tőkés termelési módra jellemző sajátos megnyilvánulási módja a munka növekvő társadalmi termelékenységének” (MEM 25: 204).

A lényeg itt az, hogy a kapitalizmus olyan rendszer, amelynek dinamikája nem az „általában vett anyagi gazdagság” maximális növelésére, hanem a társadalmi gazdagság antagonisztikus formában – a termelési, elosztási és csereszervezők zömével rendelkező kapitalisták profitja, a *magánprofit* formájában – való maximális növelésére irányul. Ez magyarázza a kapitalizmus válságainak jellegzetes formáját: a „túltermelést”. A kapitalizmus nem azért kerül periodikus válságokba, mert túl kevés árut termelnek, hanem mert *túl sokat* termelnek egy *társadalmilag antagonisztikus formában*: nyereséges eladásra szánt áruk formájában. *Túl sok árut termelnek a rájuk irányuló hatékony, pénzzel fedezett kereslethez képest.* Ráadásul a kapitalizmus nem a csökkenő termelékenység-növekedési ráták miatt kerül válságba (habár ez bizonyosan érinti az egymással versengő tőkés cégek vagy akár a nemzetgazdaságok *egymáshoz képesti* sikerességét), hanem azért, mert az egyre inkább globalizálódó tőkés gazdaság egészében nem termelnek, illetve nem realizálnak (bevételek formájában) elegendő többletértéket. S azért nem termelődik elég többletérték, mert

az egyre termelékenyebb technológiák bevezetésének arányában csökken az élők munkának mint „technikai-természeti inputnak” a termelési folyamathoz való hozzájárulása, márpedig a gazdaságot mint egészet tekintve a kizsákmányolható élők munkája marad minden új érték egyedüli forrása.

Akkor hát hol tévedett McCain? McCain úgy hiszi: a munka termelékenységének magas szintje azt jelenti, hogy „a gazdaság pillérei” szilárdak. De ez előfeltételezi egy racionálisan irányított gazdasági rendszer létezését. A probléma az, hogy a kapitalizmus ebben az értelemben nem racionális. Éppen ellenkezőleg, a kapitalizmus történelmileg specifikus törvények – az értéktörvény és a profitráta csökkenő tendenciájának törvénye – uralma alatt áll, amivel együtt jár egy egyre erősödő strukturális ellentmondás a termelőerők fejlődése és a kapitalista társadalmi viszonyok reprodukálódása között. Ezek a törvények megmutatják és kifejezik a kapitalizmus „technikai-természeti” és „társadalmi” dimenziói közötti feloldhatatlan és egyre erősödő ellentétet. Ha ezeket a törvényeket nem fogjuk fel, akkor nem érthetjük meg azt sem, hogyan lehetséges, hogy a munka termelékenységének – a munkamegtakarító technikai újításokon alapuló – növekedése abba a teljes káoszba torkollik, amelybe a világkapitalizmus jelenleg is került. Ezeknek a törvényeknek a segítségével érthetjük meg, hogyan lehetséges, hogy a természettudományos racionalitásnak a cégek közötti verseny által előrehajtott alkalmazása az egyes termelőegységekben „makroszinten” hogyan hozhat létre olyan hatalmas mérvű társadalmi irracionáltságot – s vele együtt jár és egyre növekvő hatalmas emberi nyomorúságot –, amely kihasználatlan termelési kapacitásokban, elpazarolt munkaerőben, az emberi haladás elmulasztott esélyeiben mutatkozik meg.

TERMELÉS, BANKI SZFÉRA ÉS A CSÖKKENŐ PROFITRÁTA

Vajon mi köze van ennek a „tőkés termelésről” szóló sok fejtegetésnek a *jelenlegi* pénzügyi válsághoz? Bizonyos, hogy a válság *legközvetlenebb* okai a beruházási bankárok arra irányuló kétségbeesett és rövidlátó erőfeszítéseiben rejlenek, hogy *pénzügyi piacokon végrehajtott* többé-kevésbé spekulációs jellegű tranzakciókkal – mindenekelőtt a „mérgező” jelzálogkölcsonök eladásával, „felszeletelésével”, „újracsomagolásával” és újraeladásával – próbálják meg profitjaikat realizálni. Kétségtelen az is, hogy a spekulációs „buborékoknak” (különösen a lakásbuboréknak) a „fiktív tőke” erősen kétes értékű formái növekedésével

együtt járó kipukkadása az egész pénzügyi rendszerben hullámokban szétterjedő sokkhatásokat keltett. Ugyanakkor én emellett szeretnék érvelni, hogy ezeknek a pénzügyi buborékoknak és a hozzájuk kapcsolódó spekulációs láznak a talaját a rendszernek az 1970-es évekre visszanyúló gazdasági gyengélkedése készítette elő. A fiktív tőkének (a „termelőtőkéhez” képest) látványos növekedése az elmúlt három évtizedben egyáltalán nem volt véletlenszerű fejlemény. A finanszírozás² hosszabb távú folyamatait akkor érthetjük meg igazán, ha figyelmünket a *profitráta csökkenésének tendenciájára* fordítjuk, amely szükség-szerű következménye a kapitalista *termelési* folyamatban végbement változásoknak.

Vizsgáljunk meg Marx *Tőkéjének* néhány megállapítását. Marx észrevette azt, hogy az ő korában (a „résztvénytársaság” formájában) kialakult, az egyszemélyi tulajdonú vállalatokat tőkés társaságokkal felváltó kapitalista rendszer létrehozott „egy új fináncarisztokráciát, élősdiék egy új fajtáját, tervkovácsok, gründolók és pusztán névleges igazgatók alakjában a szédelgés és csalás egész rendszerét a gründolással, részvénykibocsátással és részvényekkel való kereskedéssel kapcsolatban” (MEM 25: 416). Máshol Marx azt írja: [A pénztőke birtokosa számára] „a termelési folyamat csak úgy jelenik meg mint elkerülhetetlen közbenső láncszem, mint szükséges rossz a pénzcsinálás érdekében. {Ezért minden kapitalista termelő nemzetet időszakosan szédelgés ragadja magával, amelyben a *termelési folyamat közvetítése nélkül akar pénzt csinálni*}” (MEM 24: 56 – kiemelés tőlem).

Hogy megértsük az ilyen „lázás” viselkedés jelentőségét, meg kell vizsgálnunk: hogyan alakulnak ki ennek előfeltételei, ehhez pedig *konkrétan* kell elemeznünk azt, ahogy a kapitalizmus belső ellentmondásai az egyes meghatározott történelmi kontextusokban megmutatkoznak és kibontakoznak. A jelenlegi pénzügyi válság a tőkésosztálynak az Egyesült Államokban és másutt évtizedek óta azzal a céllal folytatott erőfeszítéseinek következménye, hogy feltartóztassák, illetve visszafordítsák az átlagprofitrátának az 1950-es és 1970-es évek között végbement csökkenését. Ez a válság a felhalmozódott végeredménye egy sor lépésnek, amelyekkel a tőke választ adott a *termelőtőkének* – a tőke a „reál-gazdaság” szférájához kötődő formájának – a folyamatos profitabilitási gondokból eredő „gyengélkedésére”.

Gyakorlatilag valamennyi radikális közgazdász egyetért abban, hogy a jelenlegi összeomlás gyökerei az 1970-es évek profitabilitási krízisében rejlenek. Erre az egész fejlett tőkés világot érintő, a profitráták csökkenésében éppúgy, mint az ún. „stagflációban” (a lassú növekedéssel párosuló magas inflációban) megmutatkozó válságra a tőkésosztály úgy válaszolt, hogy szakított a „tőke és munka közti megegyezés”-nek az 1940-es évek végén és az ötvenes években létrejött rendszerével. Ez az „osztálykompromisszum”, amelynek a gazdasági háttere a közvetlenül a háborút követő időszak magas profitrátája

2 A finanszírozás folyamatáról részletes áttekintésért I. David, M. Kotz (2008): Neoliberalizmus és finanszírozás. In: *Fordulat*, No. 4.: 64-81. – a szerk.

volt, és amelyre a tőkésosztályt a hidegháború politikai-ideológiai kényszerei (különösen az, hogy meg kellett akadályozni erőteljes baloldali erők kialakulását a nyugati munkásmozgalomban) készítették, több mint húsz éven át növekvő reálbéreket, alacsony munkanélküliséget és bővülő szociálpolitikai programokat eredményezett. Amikor az 1970-es évek profitabilitási válsága bekövetkezett, a tőkésosztály érezte: sok mindent vissza kell vonnia ezekből az engedményekből. Az inflációt, amely több országban hozzájárult az osztályküzdelmek kiéleződéséhez, a szigorú bérellenőrzés és/vagy a magas kamatráta segítségével győzték le az egymást követő posztkeynesiánus és monetarista rendszerek. A 1980-as évek elejének recessziója és a jóléti szolgáltatások lefaragása újra feltöltötte a munkanélküliek „tartálékserégét”, s ellenkező irányú nyomást gyakorolt a reálbérek növekedésére. A kereskedelem liberalizálása, valamint a „karcsúsított termelés” és a „rugalmas munkaerőpiacok” irányába tett fordulat tovább gyengítette a nemzetállami kereteken belül működő munkásmozgalmat. Együttesen ezek a gazdaságpolitikai eszközök – amelyeket sokszor „neoliberalizmusnak” neveznek – megállították a profitráta további súlyyedését a vezető tőkés országokban, azonban nem tudták helyreállítani azokat a sokkal magasabb profitokat, amelyekre a tőke a korábbi, háború utáni időszakban tett szert. Az átlagprofitráta egy viszonylag alacsony szinten stabilizálódott. Persze talán lehetett volna drágóbb munkaerő-ellenes rendszabályokkal is próbálkozni a profitráta magasabb szintjének helyreállítása érdekében, de az ilyen eszközöknek jelentős politikai-ideológiai kockázata lett volna – különösen az 1980-as években, amikor a kapitalista Nyugat egy gyengülő, de még mindig félelmetes szovjet ellenféllel nézett szembe.

Ez volt a háttere annak, hogy az USA pénzügyi szektorában a feldolgozóiparhoz képest olyan sokáig emelkedő tendenciát mutatott a profitráta. A korai 1980-as években a pénzügyi szféra az összes profitnak csak kb. 10 százalékát adta, 2007-re ez az arány 40 százalékra emelkedett. Az 1950-es évektől az 1970-es évekig a pénzpiaci eszközök értékének a GDP-hez viszonyított aránya megközelítően 4:1 volt, 2007-re ez már nagyjából 10:1 arányra emelkedett. 1980-ban a világ pénzügyi eszközei (a bankbetétek, a kötvények és a részvények) értéke a világtermelés összértékének 119 százalékára, 2007-re 356 százalékára emelkedett.

A munkaerő ellen az 1970-es években és az 1980-as évek elején indított offenzívát követően a túltermelési válságokat hatalmas hitelexpanzióval kerültk el vagy enyhítették (mint 1991-ben vagy 2001-2002-ben). Miközben a reálbérek stagnáltak, vagy csökkentek, az amerikai munkásokat arra bíztatták, hogy egyre jobban adósodjanak el, s ezzel tartsák fenn a fizetőképes keresletet. 1988 és 2007 között a hitelkártyákon lévő adósságok összege a GDP 168 százalékáról 350 százalékára ugrott. Időközben (1973 és 2000 között) az amerikai adófizetők alsó 90 százalékának átlagos reáljövedelme több mint 7 százalékkal csökkent. A katonai kiadásoknak az 1980-as évek folyamán Ronald Reagan elnöksége alatti

masszív növekedése, amely a kereslet fellendülésének fő motorja volt, példátlan szintre növelte az amerikai államadósságot. Az 1990-es években az USA államadóssága továbbra is egyenletesen növekedett, majd George W. Bush alatt bekövetkezett az adósságrobbanás. [...]

Ami még szembeszökőbb az elmúlt 30 év gazdasági fejlődésében, az a „reálgazdaságban” működő termelőtőkének – a tőke ama formájának, amely Marx szerint minden „új érték” és így minden „valódi gazdagság” egyedüli forrása a tőkés viszonyok között (hiszen a többletértéket *meg kell termelni*, mielőtt az felosztható lenne finánc- és kereskedelmi tőkére) – a folyamatos gyenge teljesítménye. Az 1970-es évek óta bár az uralkodó elit sikeresnek bizonyultak úgy a vagyon saját javukra való újraelosztásában, mind pedig a bérmunka kizsákmányolási rátájának magasra emelésében, azonban a tőkés világgazdaság növekedési rátája mégis csökkent, és sok jel mutat a hosszú távú gazdasági pangásra is (l. az 1. táblázatokat).

1. táblázat

A gazdasági stagnálást jelző mutatók a G7 országok gazdaságában 1950-1993 között

A magánszektor mutatói	1950–1973	1973–1993
Az output évi átlagos növekedése	4,5%	2,2%
A munka termelékenységének évi átlagos növekedése	3,6%	1,3%
Átlagos munkanélküliségi ráta	3,1%	6,2%

Forrás: Brenner (1998: 5)

A tőkés rend apologétáinak nehéz dolguk lesz, amíg megfelelő választ adnak az általam felvázolt meglehetősen sötét képre. De még így is széles körben vitatják, hogy Marx elmélete kielégítő magyarázatot nyújtana a válság eredetére, jóllehet a kapitalizmus baloldali kritikusai, de még sok, a főáramhoz tartozó közgazdász is az 1970-es évek profítabilitási válságában látta a később kibontakozó gazdasági trendek egyik döntő eredőjét. Megerősíti-e napjaink történelme Marxnak azt az állítását, hogy „a tőke igazi korlátja maga a tőke”³

3 „A tőke korlátja az, hogy ez az egész fejlődés ellentétesen megy végbe, és a termelőerők, az általános gazdagság [...] kimunkálása úgy jelenik meg, hogy a dolgozó egyén maga elidegeníti magát, a belőle kimunkálthoz nem úgy viszonyul, mint a saját gazdagságának, hanem mint idegen

MARX TÖRVÉNYE A CSÖKKENŐ PROFITRÁTÁRÓL

Sok éven át az amerikai radikális közgazdászok körében a profitabilitás visszaesésének a legkedveltebb magyarázata a „béremelkedés okozta profitszökkenés”, illetve a „munkaerő túlzott alkuereje” volt. E felfogás szerint a profit részesedése a nemzeti jövedelemből azért esett vissza, mert a reálbérek gyorsabban emelkedtek, mint a termelékenység – ezt a felfogást emellett osztotta a legtöbb, a közgazdaságtan főáramához tartozó közgazdász is. Ez a magyarázat igaz volt abból a szempontból, hogy hosszú időn át az aggregált bérek összegének növekvő része jutott azoknak a bérből és fizetésből élőknek, akik nem vettek közvetlenül részt az áruk termelésében, és az összes bér és fizetés százalékos részesedése a nemzeti jövedelemben megnövekedett a profit arányához képest. Ahogy a munkásokat a gyáriparban, a bányászatban és az építőiparban bekövetkezett technológiai újítások következtében egyre nagyobb számban bocsátották el, úgy találtak új állásokat a kereskedelmi és pénzügyi szektorokban éppúgy, mint a nonprofit, állami, vagy fél-állami szervezeteknél (a közszolgáltatásban, az oktatásban stb.). Miközben az ezen munkások által végzett munka a tőke szempontjából „társadalmilag szükséges” munka volt, nem *termelt közvetlenül* értékötbletetet megtestesítő árukat – és ezért marxi értelemben „nem termelő munkát” képezett. A „társadalmilag szükséges nem termelő munkának” ez a megnövekedése a fejlett tőkés világban *részben* oka volt a profitráta háború utáni süllyedésének, de semmi esetre sem az egyedüli vagy akár az elsődleges ok.

Súlyos bizonyítékok szólnak amellett, hogy – különösen az amerikai gazdaságban – a termelő munkások reálbéreinek növekedése *nem* haladta meg a termelékenység növekedését a háború utáni, a hetvenes évek profitabilitási válságához vezető időszakban. A marxista közgazdász, Anwar Shaikh meggyőző empirikus kutatásai igazolták, hogy az átlagprofitrátának az Egyesült Államok gazdaságában való süllyedése erősen korrelált annak a tényezőnek – a „holt” munka az élők munkához képesti arányának – a növekedésével, amit Marx „a tőke szerves összetételének” nevezett (Shaikh 1989; Shaikh és Tonak 1994). Fred Moseley önálló kutatásai kiegészítették Shaikh megállapításait, miközben ő is hangsúlyozta: az átlagprofitráta átfogó süllyedésében megvan a szerepe annak is, hogy növekedett a nem termelő munka aránya a termelőmunkához képest (Moseley 1991).

Egy évtizeddel ezelőtt teszteltem Marx csökkenő profitrátáról szóló elméletét a kanadai gazdaság 1947 és 1991 közötti adatai alapján. Ez az elemzés, amelyet K. W. Taylorral együtt írtunk, eredetileg a *Studies in Political Economy* című folyóiratban jelent meg (Smith és Taylor 1996) s tartalmát később összefoglaltam a *The Necessity of Value Theory* című, a *Historical Materialism*ban megjelent cikkemben (Smith 1999). A vizsgálat

gazdagságnak és a saját szegénységének a feltételeihez. Maga ez az ellentétes forma azonban eltűnő és megtermeli saját megszüntetésének reális feltételeit” (MEM 46/2: 24).

első nagy megállapítása az volt, hogy 1947 és 1975 között a tőkeberuházások átlagprofit-rátája hosszú távon csökkenő tendenciát mutatott – ez jól megalapozott és vitathatatlan tény. [...]

Vizsgálatunk második fontos eredménye az volt, hogy a profitráta csökkenésével párhuzamosan az értéktöbbletráta (azaz a *termelő* munkások kizsákmányolásának rátája) hosszú távon emelkedő tendenciát mutatott [...]. Ámde tanulmányunk legérdekesebb megállapítása az volt, hogy a tőke szerves összetétele (a gépekbe, nyersanyagokba és a termelés egyéb fizikai összetevőibe beruházott tőke értékének aránya az élőmunka által létrehozott új értékhez képest) ugyanebben az időszakban meredeken emelkedő tendenciát mutatott [...].

Az 1970-es évek közepétől az 1990-es évek elejének recessziójáig az átlagprofit-ráta trendvonala kisimult, miközben az értéktöbbletráta drámaian emelkedett, a tőke szerves összetétele pedig stagnált. Ez az elemzés összhangban áll azokkal a közismert tényekkel, amelyeket a tőke és az állam az 1970-es évek gazdasági válságára (a stagflációra) adott válaszárol tudunk: mindkét oldal a bérek emelkedésének visszaszorítására, a munkásmozgalom erejének megnyirbálására, a termelékenységek a munkaintenzitás és a munkaidő növelésével való emelésére, a szociálpolitikai költségek lefaragására, a cégek adóinak csökkentésére törekedett, azért, hogy mindezzel helyreállítsa a profitabilitás kedvező feltételeit.⁴

4 Ezen a ponton következtetéseinket illetően némi óvatosságra van szükség. Ezek az eredmények azoknak az érték kategóriáknak (állótőke+változó tőke+többletérték=összérték), amelyek a marxizmus elmélet szerint a termelés „összértékét” kiadják, egy meghatározott specifikálásán alapulnak. A legtöbb vitatott kérdés ezeknek az érték kategóriáknak a mérését illetően az, hogy hová soroljuk be a társadalmilag szükséges, azonban nem termelő munkát végző bérmunkások béreinek összegét. Mi úgy döntöttünk, hogy ezt a bérösszeget az *állótőke* egy speciális formájaként kezeljük: pontosabban az *állótőke-áramlás* egy elemeként, azaz úgy, mint a társadalmi összítőke reprodukálása egyik *specifikus költségét*. Nagyon rövidre fogva: az ilyen típusú munkaerő alkalmazásának költségeit analógnak tekintettük a termelésben alkalmazott befektetett és forgó tőkekészletek fenntartásához és újrafeltöltéséhez szükséges költségekkel, amennyiben mindkét fajta költség a *korábban is létező értékeknek* az output összértékébe való beépítését involválja. Hogyha a nem termelő munkát végző munkások béreit a termelő munkaerő bérösszegéhez adjuk hozzá, s ezért „változó tőkeként” kezeljük (a termelőmunka „inputjaként”, amely „új értéket” hoz létre), akkor az empirikus eredmények sokkal kevésbé támasztják alá Marx elméletét. Ebben az esetben nem csak a Marxétól eltérő elméleti előfeltevéseket fognak tükrözni (a termelő és nem termelő munka közötti distinkció – állítólag – irreleváns volt), hanem egyszersmind sokkal nehezebben lesznek összeegyeztethetőek számos jól megalapozott ténnyel a kanadai gazdaság háború utáni valódi történetéből. A nem termelő munka állótőkeként való specifikálásának elméleti védelmét l.: Smith (1994), valamint Smith (1993).

Tanulmányunk empirikus eredményei jól alátámasztják azt a tézist, hogy az 1970-es évek kanadai profitabilitási krízise (amely párhuzamos vonásokat mutatott az USA gazdaságának válságjelenségeivel) az élők munkának a termelésből való kiszorítására és munkamegtakarító technológiákkal való helyettesítésére vezethető vissza, egy olyan folyamatra, amelyet egyaránt elősegített a verseny indukálta költségcsökkentési hajszája, valamint a tőke és a munka közötti antagonisztikus ellentét. Marxnak a tőkefelhalmozás hosszútávú dinamikájára vonatkozó előrejelzései tehát teljesen összhangban vannak a kanadai gazdaság huszadik század közepén mutatott tényleges teljesítményével.

Az ebből a rövid kutatásból levonható átfogó következtetés az, hogy Marx törvénye a csökkenő profitrátáról megállja a helyét, ha a kanadai, az amerikai és a világgazdaság elmúlt fél évszázad során mutatott teljesítményét vizsgáljuk. Észben tartva ezt, most térjünk vissza ahhoz, amit a jelenlegi gazdasági válság „becsapódási pontjának” neveztek el: az USA gazdaságához [...].

Jól megfigyelhető a profitráta felfelé irányuló mozgása 1991-1992-től 2006-2007-ig. Nyilvánvaló, hogy a profitráta nem állt vissza az 1948 és 1968 közötti szintre, azonban alakulása azzal az ígérettel kecsegtetett, hogy túljut az 1960-as évek végétől az 1990-es évek elejéig tartó „gyengélkedés” szintjén. Mind az 1990-es évek végén, mind a 2001-es recesszió után tapasztalt emelkedés a pénzügyi szektor fentebb leírt magas hozamainak tulajdonítható. De vizsgáljuk meg, mit mondhatunk az USA gazdaságáról a recesszió után: a gyáripar termelése tovább hanyatlott, miközben döntővé vált az „ingatlanpiaci buborék” szerepe a növekedés további „fűtésében”. 2002 és 2007 között a GDP növekedését a lakáspiac hajtotta előre (új lakások építése, lakásfelújítás és a magasan szárnyaló ingatlanpiac-hoz kapcsolódó hiteltevékenység). Az eredmény a lakáspiacon mutatkozó *túlkínálat* lett – a piac telítődése olyan „túlértékelt” lakásokkal, amelyekről kiderült, hogy nincs irántuk valódi fizetőképes kereslet. Az ezt követő, a jelzálogkölcsonból vásárolt vagy felújított lakásokat érintő lefoglalási és elárverezési hullám a lakások látványos visszaesését váltotta ki és elindította a jelenlegi pénzügyi válságot. Az elmúlt évek viszonylag magas profitjait fenntartó „pénzpiaci buborék” kipukkadása egyértelműen jelzi a részvénytársasági profitek hosszú távú emelkedési trendjének végét.

MERRE TARTUNK?

Eddig a kapitalista kormányok válasza a válságra a következők voltak:

- a) Tovább lebegtetik azt a gondolatot, hogy a szövetségi kormány felvásárolja az amerikai bankok „toxikus” eszközeit – ez az alternatíva bukásra van ítélve, nem csak azért, mert ezek az eszközök túl széles körben terjedtek el a pénzügyi rendszerben, hanem azért is, mert olyan pénzügyi kötelezettségeket jelentenek, amelyek összege jó néhány milliárd dollárral meghaladja a kormányzat által elfogadott pénzügyi „mentőcsomag” értékét.
- b) A válság által legsúlyosabban érintett európai és amerikai pénzintézetek tényleges államosítása és részleges újratőkésítése kormányzati hitelek felvételével. Miközben ez talán ideiglenesen stabilizálná a bankrendszert, semmivel sem járulna hozzá a válság hátterében rejlő igazi probléma, a „toxikus” eszközök kérdésének megoldásához.
- c) Azt ígérik, hogy a G20 országok közös erőfeszítést tesznek majd a munkahelyteremtésre és a kereslet élénkítésére az állami költségek gyors fokozása révén.

Hogy honnan fogják előteremteni a pénzt ezekre a lépésekre az rejtély. A legtöbb banknál nincs megfelelő likviditás, mert a mérlegükben az eszközök jelentős részéről kiderült, hogy behajthatatlan kintlévőségek. A nyugati kormányoknak kevés valutatartalékuk van. Kínának és Japánnak ugyan jelentős valutatartalékai vannak, de valószínűleg ezeket hazai célokra fogják használni. Az arab olajállamok még mindig úsznak ugyan a pénztökében, azonban nem világos: miért döntenének úgy, hogy alacsony kamatra kölcsönadják a nyugati kormányoknak vagy a bankoknak ahelyett, hogy felvásárolnák vele a jelentősen leértékelődött részvénytársasági aktívák egy részét.

A tőkés Nyugaton a fogyasztók hitelkeretei kimerültek és emelkednek a kifizetetlen hátralékok. A pénzügyi rendszert nem stabilizálták, egyszerűen más kézbe adták (és így a tulajdon is koncentráldott) [...]. A korábbi fogyasztást a jövőbeni kereslet ellenében ható kölcsönök fedezték. Nagy-Britanniában és Észak-Amerikában a fogyasztók erősen eladósodtak, a hitelrendszer pedig, amely ezt korábban lehetővé tette, most több milliárd dolláros deficittel küzd. Az elbocsátások és csődök hulláma hamarosan örvénybe fogja lökni a G20 gazdaságait. Csökkenő adóbevételek és romokban lévő hitelrendszer mellett a kormányoknak nehéz feladat lesz a kormányzati kiadások jelenlegi szintjének finanszírozása – még kevésbé lesz arra pénzük, hogy beindítsák azokat a nagy „közmunka”-programokat, amelyeket az olyan ábrándokat kergető reformisták javasolnak, akik azért imádkoznak, hogy Barack Obama legyen Franklin Delano Roosevelt új kiadásban.

Röviden: nehéz belátni, hogy az USA és a többi fejlett kapitalista gazdaság hol és hogyan fogja újból megtalálni a profitábilis gazdasági növekedés eszközeit. A válság

mélysége és a hatalmas fennálló államadósságok nagyon valószínűtlenné tesznek egy keynesiánus gazdaságstabilizációt. Utoljára amikor a profit rendszere ilyen mélységű válságban volt, akkor „egészségét” csakis az eszközök nagyarányú elértéktelenedése (a nagy gazdasági világválság) és a tőkeállomány a második világháború révén végbement nagyarányú *fizikai elpusztítása* révén nyerte vissza. Ellentétben ugyanis a liberális vélekedéssel a világháború nagy katalizmája, nem pedig Roosevelttel „New Deal”-je rántotta ki Amerikát az 1930-as évek nagy depressziójából és teremtette meg a háború utáni tőkefelhalmozás feltételeit.

E komor hangnemben szeretném befejezni az elemzést, de kiegészíteném még néhány további megjegyzéssel a jelenlegi válság *politikai* következményeit illetően.

Ez a válság a maga kendőzetlenségében tárja eléink a kapitalizmus alapvető irracionalitását, megerősítve Marxnak a csökkenő profitráta tendenciájára vonatkozó megállapításait:

„Egy bizonyos ponton túl a termelőerők fejlődése korláttá lesz a tőke számára; tehát a tőkeviszony korláttá lesz a munka termelőerőinek fejlődése számára. Metsző ellentmondásokban, válságokban, görcsökben jut kifejezésre az, hogy a társadalom termelő fejlődése növekvő módon nem illik össze eddigi termelési viszonyaival. A tőke erőszakos megsemmisítése, nem számára külső viszonyok által, hanem mint önfenntartásának feltétele, ez a legcsattanósabb forma, amelyben közlik vele, hogy menjen és adjon helyet a társadalmi termelés egy magasabb formájának” (MEM 46/2: 208).

Ámde, amint azt Marx is nagyon jól tudta, a tőke egy *társadalmi viszony*, nem pedig egy tudatos, gondolkodó lény, ezért azután nem fogadhatja meg az ilyen „tanácsot”. Ami még fontosabb: azok az emberi lények (mindenekelőtt a tőkésosztály) sem fogják soha megfogadni ezt, akik fenn akarják tartani a fenti társadalmi viszonyt. Az tehát, hogy hogyan oldódik meg a tőkés termelés „technikai-természeti” és „társadalmi” tendenciái közötti növekvő ellentmondás, nem megváltoztathatatlan történelmi törvények érvényesülésétől, hanem attól függ, az emberek milyen tudatos választ adnak az ebben az ellentmondásban megnyilvánuló rendszerszintű irracionálisra. Más szavakkal: az egymással szembenálló társadalmi „programok” és az őket képviselő társadalmi osztályok közötti harc fogja eldönteni ezt.

A tőke képviselői – annak fő haszonélvezői – persze minden lehetőséget megfognak tenni, hogy „megmentsék a rendszert”, tekintet nélkül arra, hogy ez milyen borzalmas emberi költségekkel jár. Arra fognak törekedni, hogy támogatást szerezzenek programjuknak a dolgozó emberektől és a középosztálytól is, részben a megvesztegetés, a megfélemlítés és a zsarolás, részben a reformista illúziók gerjesztése, részben pedig az irracionális és elmaradott előítéletek: a rasszizmus, a xenofóbia és mindenekelőtt a nacionalizmus

kiaknázása révén. De a munkásosztály többségét nem predesztinálja semmiféle kikerülhetetlen végzet arra, hogy lenyelje a mérget, amelyet a „rendszer megmentésének” szószólói kínálnak neki – azt a programot, amely végső soron a termonukleáris apokalipszishez vezetheti el az emberiséget.

Ha elég ember lesz, aki megérti a tőke „történelmi korlátait”, és energiáit annak szenteli, hogy felépítsen egy komoly szocialista mozgalmat, akkor a jelenlegi válság történelmi léptékű eséllyé változtatható. Ennek a történelmi esélynek a megragadásához persze sokkal több kell a kapitalizmus pusztításai és igazságtalanságai feletti absztrakt, erkölcsi kritikánál, és nem elég az sem, ha kidolgozunk egy meggyőző absztrakt érvelést a szocializmus ügye mellett. Amire objektíve szükség van, az egy olyan forradalmi szervezet, amely a munkásosztály politikailag legfejlettebb rétegeiben gyökeredzik – azok soraiban, akik felismerik, hogy nincs semmi történelmileg elkerülhetetlen a kapitalista rendszerben, és készek küzdeni a társadalom átfogó átalakításáért, olyan átalakításáért, amely a „társult termelők” szocialista demokráciája irányába mutat. Egy olyan mozgalom, amely sikeresen tudja megkérdőjelezni a kapitalizmus rendjét, csakis úgy építhető fel, ha szószólója lesz az elnyomottaknak – ha kiáll a nők, a faji kisebbségek, a bevándorlók és a világkapitalizmus által létrehozott társadalmi irracionalitás összes többi áldozatának speciális szükségleteiért és érdekeiért.

A közeledő katasztrófa, amely azzal fenyeget, hogy emberek tízmillióinak életét rombolja le, élesen rávilágít annak történelmi szükségszerűségére, hogy kiformáljuk a munkásmozgalom új, osztályharcos szellemű vezetését. Ez a vezetés meghirdetné a termelési folyamatnak a dolgozók általi ellenőrzését, küzdené az inflációval korrigált bérekért és a csökkentett munkaidőért, hogy megvédje a munkások életszínvonalát és szembeálljon a tömeges elbocsátásokkal. Az ezekért a követelésekért folytatott harc segíteni fogja a tömegek mozgósítását a hatalom meghódításáért, a termelési, kommunikációs és szállítási eszközök éppúgy, mint a bankok és más pénzintézetek teljes körű kisajátításáért. A kapitalista zsarnokság elleni sikeres tömegharc a munkástanácsok kormányának megteremtésében fog kicsúcsosodni, amely demokratikusan irányítja majd az egalitárius, racionálisan megtervezett, kollektivizált gazdaságot.

Sajnálatos módon az állítólag szocialista baloldal (ideértve sok önjelölt marxistát is) többségének gyakorlati tevékenysége csak a kis lépésekben megvalósuló reformizmus különböző formáihoz vezethet. Ez a fajta fokozatosságot hirdető, gyakran az osztály-együttműködést is magában foglaló politika részben abból ered, hogy a szocialistáknak nincs bizalmuk a munkások és az elnyomottak forradalomra való képességében, részben pedig az arra vonatkozó reformista illúziók fennmaradását tükrözi, hogy a kapitalizmus levethető a maga legembertelenebb vonásait. Más baloldaliak – a tizenkilencedik század első felének utópista szocialistáira emlékeztető módon – idejük legnagyobb

részét vitákkal töltik arról: milyen legyen az eljövendő szocialista társadalom, milyen legyen benne a nemek viszonya, a fogyasztás szerkezete, mekkora legyen az „ökológiai lábnyoma” és így tovább. Marx annakidején pontosan a munkásmozgalmon belüli reformizmus és utópizmus elleni módszeres harc jegyében dolgozta ki a polgári politikai gazdaságtan *tudományos* kritikáját; azért, hogy az a forradalmi politikai gyakorlat irányítójá legyen.

Elérkezett az ideje annak, hogy újjáélesszük Marx *tudományos szocializmusát*. Eljött az ideje egy olyan osztályharcos, szocialista politikai program megalkotásának, amely szilárdan és egyértelműen maguknak a dolgozóknak a legalapvetőbb *érdekeire* hivatkozik. S emellett eljött az ideje egy olyan szocialista üzenet meghirdetésének, amely erőteljesen és világosan kimondja: fajunk nem engedheti meg magának többé egy, az osztálykizsákmányoláson alapuló gazdasági rendszer fenntartását – egy olyan rendszerét, amely társadalmi viszonyai révén szükségszerűvé teszi, hogy a társadalom gazdagságát a „társadalmilag szükséges absztrakt munka” elavult mércéjével mérjük, s amely ennek következtében meg kell hogy tagadja az emberiségtől a tudományos racionalitás összes áldásainak teljes kiaknázását, miközben újra és újra gazdasági válságokba és háborúba taszít minket.

Eljött az ideje, hogy ez a nagyszerű emberiség kimondja: *Elég!*

Fordította: Szalai Miklós

A fordítást az eredetivel egybevetette: Mészáros Ádám

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Brenner, Robert (1998): The Economics of Global Turbulence. In: *New Left Review*, No. 229. (special edition).
- MEM 24. Karl Marx és Friedrich Engels művei: *A tőke, II. könyv*. Kossuth Könyvkiadó, 1968.
- MEM 25. Karl Marx és Friedrich Engels művei: *A tőke, III. könyv*. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- MEM 46/2. Karl Marx és Friedrich Engels művei: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Grundrisse)*. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
- Moseley, Fred (1991): *The Falling Rate of Profit in the Postwar United States Economy*. Macmillan.
- Shaikh, Anwar (1989): *The Current Economic Crisis: Causes and Implications*. Interneten: <http://homepage.newschool.edu/~AShaikh/The%20current%20economic%20crisis.pdf> (Letöltve: 2010.03.22.).
- Shaikh, Anwar – Tonak, A. (1994): *Measuring the Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts*. Cambridge University Press.
- Smith, Murray E. G. (1993): Productivity, Valorization and Crisis: Socially Necessary Unproductive Labour in Contemporary Capitalism. In: *Science and Society*, Vol. 57., No. 3.: 262–293.
- Smith, Murray E. G. (1994): *Invisible Leviathan: The Marxist Critique of Market Despotism beyond Postmodernism*. University of Toronto Press.
- Smith, Murray E. G. – Taylor, K. W. (1996): Profitability Crisis and the Erosion of Popular Prosperity: The Canadian Economy, 1947-1991. In: *Studies in Political Economy*, Vol. 49.: 101–130.
- Smith, Murray E. G. (1999): The Necessity of Value Theory: Brenner's Analysis of the „Long Downturn” and Marx's Theory of Crisis. In: *Historical Materialism*, Vol. 4.: 149–169.

Ilan Kapoor

KAPITALIZMUS, KULTÚRA, CSELEKVÉS¹: FÜGGŐSÉGI ELMÉLET KONTRA POSZTKOLONIALIZMUS²

1 Az *agency* kifejezést sokféleképpen lehet magyarra fordítani, de a teljes jelentéskört egyik szó vagy kifejezés sem fedi teljesen. A fordító választhat többek között a „cselekvés”, „cselekvőképesség”, „önálló cselekvés hatóköre”, „erkölcsi cselekvő aspektus” stb. közül. Ebben a cikkben a „cselekvés” szót, illetve bizonyos esetekben a „cselekvési hatókör” kifejezést használjuk az *agency*-nek megfelelő értelemben. – *a ford.*

2 Eredeti tanulmány: Kapoor, Ilan (2002): Capitalism, Culture, Agency: Dependency versus Postcolonial Theory. In: Third World Quarterly, Vol. 23., No. 4.: 647–664.

A tanulmány a függőségi elmélet és a posztkolonializmus párhuzamos és összehasonlító olvasata; célja, hogy felidézze és felfrissítse az előbbi néhány meglátását, miközben támogatja az utóbbi jelenlegi fölényét a harmadik világot érintő politikák terén. A fő gondolatmenet szerint, bár a függőségi elméletek és a posztkolonializmus rendelkeznek bizonyos elvi átfedésekkel – mint például a nyugati liberális modernitással szembeni óvatosság vagy a kritikai történelemszemlélet –, olyan kibékíthetetlen különbségek vannak közöttük, amelyek a megfelelő területeken megmutatják mindkettő erősségeit és gyenge pontjait. A függőségi iskola strukturalista, társadalmi-gazdasági nézőpontból vizsgálódik, az imperializmust és a fejlődést a kapitalizmus kibontakozásának következményeként tartja számon, a posztkolonializmus ezzel szemben posztstrukturalista és elsősorban kulturális megközelítést alkalmaz, az imperializmust és cselekvést a diskurzushoz és a képviselőhöz köti. A cikk kétoldalú kritikát állít fel róluk, miközben elsősorban Frank, Cardoso és Faletto, Said, Spivak és Bhabha munkáira alapoz.

Úgy tűnik, a függőségi iskola lassan elavulttá válik a társadalomtudósok és a harmadik világ politikáinak kutatói szemében szemben a felfutóban lévő posztkolonializmussal, annak ellenére – vagy talán épp amiatt –, hogy utóbbi elsősorban irodalmi tanulmányokból nőtte ki magát. Ez a felfutás részben annak köszönhető, hogy a posztkolonializmus a függőségi elmélethez viszonyítva (vagy inkább arra visszatekintve) újszerű és izgalmas távlatokat nyit, ugyanúgy, ahogyan a hatvanas és a korai hetvenes években a függőségi elméletek tették ezt a „modernizációs” megközelítéshez képest. Az újdonság varázsa azonban nem szabad, hogy elfeledtesse velünk a régebbi tan ma is érvényes jelentőségét. A függőségi elméletnek a posztkolonializmussal párhuzamos összehasonlító tanulmányozása csak megerősíti és újra érvényessé teszi az előbbi néhány meglátását – megtartva azonban az utóbbi fölényét.

A függőségi elmélet és a posztkolonializmus számos érdeklődési területe és vonatkozási pontja átfedésben van egymással: egyaránt gyanakvással tekintenek a nyugati liberális modernitásra, történelmi-globális elemzési keretet alkalmaznak, kritikus politikai gondolkodásmód jellemző rájuk. Mindazonáltal, amint Christine Sylvester rámutat, „egy tudományterület [a fejlődéstanulmányok, melynek részterülete a függőségi elmélet] ott kezdődik el, ahová a másik már nem hajlandó tekinteni” (Sylvester 1990: 704). A függőségi iskola strukturalista, társadalmi-gazdasági nézőpontból vizsgálódik, az imperializmust és a fejlődést a kapitalizmus kibontakozásából vezeti le, míg a posztkolonializmust ezzel szemben posztstrukturalista és elsősorban kulturális szemlélet jellemzi, így az imperializmust és a cselekvést a diskurzushoz és a képviselőhöz köti. A függőségi elmélet politikái az állam és osztály uralta kapitalista fejlődést előfeltételezik, a posztkolonializmus az orientalista megjelenítési módok alárendelt fél általi felfogatását.

A tanulmányban nem kísérlem meg kibékíteni vagy összehangolni e különbségeket. Ehelyett, miközben kibékíthetetlennek tartom (és ekként is mutatom be) őket, igyekszem olyan kétoldalú kritikájukat nyújtani, mely a közöttük feszülő ellentéteket kiélezve – gazdaság és kapitalizmus kontra kultúra és reprezentáció, strukturalista kontra posztstrukturalista politika – mindkettő számára inspiráló lehet. A két iskolát egymással szembeállító olvasat kiemeli mindkettő erősségeit és meggyőző erejét, de egyidejűleg korlátaikat, gyenge pontjaikat és hiányosságait is. Ennek megfelelően a két iskola fő gondolatmenetei és a köztük lévő hasonlóságok bemutatását követően a cikk kölcsönös kritikájukat is felállítja. E kritika elsősorban azokra a különbségekre koncentrál, amelyek az egyes iskolák között a kapitalizmus, kultúra és cselekvés kérdéseinek tárgyalásában megjelennek.

Az itt bemutatott kétoldalú kritika szereplőit illetően előre kell bocsátanom: elsősorban – ám nem kizárólagosan – Frank, Cardoso és Faletto műveire koncentráltam a függőség értékelésekor, és Said, Spivak, illetve Bhabha írásaira a posztkolonializmus esetében. Bár a felsorolt szerzők nem jeleníthetik meg az egyes iskolák egészét, szemléltetik változatosságukat, kifinomultságukat és bizonyos mértékig az eltéréseket is az egyes iskolákon belül. Ráadásul e kritikát némileg egyoldalúan adhatom csak elő: a posztkolonialisták építhettek a függőségelméletekre és a marxizmusra (főleg ez utóbbira), a függőségi elmélet szerzőinek e kronológiai előny híján nem volt lehetőségük reagálni a posztkolonializmus tanaira. E hiányosságot a posztkolonialisták kortárs kritikusaik bevonásával orvosolom (pl. Ahmad, Dirlik, O’Hanlon és Washbook, Parry), akiknek marxista érvrendszere legalábbis lélekben egyezik a *dependentistákéval*,³ és itt – úgymond – beugró színészek lesznek az előadásban.

3 Nem kívánom a posztkolonializmust bíráló marxista kritikák érveinek és álláspontjainak teljes skáláját bemutatni, csupán a függőségi elméletekkel összefüggő területekkel kapcsolatosakat (pl. a történelem szerepét, a kapitalizmus helyét illetően stb.). Nem értek egyet például azzal a vélekedéssel (legyen az implicit vagy explicit), hogy olyan posztkolonialista teoretikusok, mint Spivak, Said vagy Bhabha, csupán nyugati gondolkodású apologéták lennének, a globális kapitalizmus védelmezői (Dirlik 1994: 329, 356; Ahmad 1992: 6; Miyoshi 1993: 728). Nem csupán túlságosan leegyszerűsítők ezek az érvek (a posztkolonialisták nagyon is kritikusak a nyugati modernitással szemben, Spivak példán okáért sokszor és nyíltan kijelenti: „privilegizált” helyzetű értelmiségi, amivel túlmutat Dirliket, Ahmadon vagy Miyoshin), de értelmiségellenesek is, amennyiben feltételezik, hogy egy ember intellektuális aktivitása egyenesen következik társadalmi-gazdasági vagy földrajzi helyzetéből. (Erről lásd még Hall 1996: 258–259; Gandhi 1998; Sylvester 1999: 715.) Ezen felül meg kell jegyezni, hogy nem minden függőségi elméletet követő gondolkodó marxista egyben, bár műveik jelentős részét Marx munkássága inspirálta. Hasonlóan nem minden dependentista azonos módon marxista (amint ez a cikk későbbi részeiben látható lesz). Frankot gyakran nevezik „neomarxistának” Paul Baran „a fejlődés

FÜGGŐSÉGI ELMÉLETEK

André Gunder Frank meglátásai elsősorban a modernizációelmélet „kettős társadalom” megközelítésének kritikájából erednek. Ezen elmélet szerint egy társadalom modern és tradicionális szektorai egymástól függetlenek. Az előbbi „modern”, mivel nyitott a külső kapitalista világra. Az utóbbi „alulfejlett”, mivel nem nyitott arra, de modernizálható a „tőke, intézmények és értékek” elterjesztésével (Frank 1969: 4). Elsősorban chilei és brazil kutatásokra alapozva (Frank 1967, 1969) Frank azt állítja, hogy az igazság ennek épp az ellenkezője: „az alulfejlettség nem az elavult intézmények fennmaradásának vagy a tőke hiányának következménye, [...] hanem éppen az a történelmi folyamat termeli ki, amelyik a gazdasági fejlődést is: magának a kapitalizmusnak a kialakulása” (Frank 1969: 9). A modern és a tradicionális szektor távolról sem függetlenek egymástól, ehelyett „az imperialista rendszer integráns részei” (uo.: 221). Latin-Amerika a kolonizáció előtt minden bizonnyal *fejletlen* volt, de *alulfejletté* akkor vált, amikor a kapitalizmus megvetette a lábát. Ugyanez az alulfejlettség teszi lehetővé Európa modernizációját (uo.: 4). Frank így összegzi: „A gazdasági fejlődés és alulfejlettség egyazon érme két oldala” (Frank 1967: 9).

Frank szemében az imperializmus lényege a „gazdasági többlet” kisajátítása, egy folyamat, amely Brazília és Chile kolonizálásával kezdődik, és végül a legelszigeteltebb területeket is bekapcsolja a kapitalista világrendszerbe: „központok és szatellitjeik [vagy »perifériák«] konstellációinak egész láncolata köti össze a rendszer minden egyes alkotóelemét, az európai vagy észak-amerikai centrumtól a legeldugottabb zugig a vidéki Latin-Amerikában” (Frank 1969: 6, lásd még 1967: 6–7, 10, 16). A koloniális vagy poszt-koloniális⁴ perifériák nemzeti fejlődése tehát komoly akadályba ütközik, a periféria „alulfejlettségre ítéltetett” (Frank 1967: 11).

alulfejlettsége” elképzelése nyomán. Nem használja fel Marx klasszikus termelésimód-elemzését, a nemzeti elitet pedig az imperializmus bábjának tartja. Cardoso és Faletto noha alapvetően marxisták, nem marxi forrásokból is merítenek, különösen a nem osztályjellegű csoportok és ideológiák haladást serkentő szerepét illetően (pl. városi csoportok, hadsereg, populizmus, nacionalizmus esetében). Ők tehát nem neomarxisták, ám nem is klasszikus marxisták. Hitet tesznek az imperializmus és a társadalmi osztályok és csoportok kapcsolatának vizsgálata mellett, és lehetségesnek tartják (bár nem szükségszerűnek), hogy a nemzeti elit elősegítse a haladást (ami klasszikus marxista gondolat). (Lásd Blomström és Hettne 1994: 34–35, 61–63, 89; Foster–Carter 1973.)

4 Különbséget kívánok tenni a „poszt-koloniális” és a „posztkoloniális” jelzők közt, az előbbi a harmadik világ országainak a függetlenség elnyerése utáni időszakát jelöli, az utóbbi a kritikai irodalomterületet.

Frank nem hisz a nemzeti burzsoázia fejlődést elősegítő szerepében, még a függetlenség elnyerése után sem, sokkal inkább az imperializmus cinkosának tekinti őket. Szerinte „a nemzeti burzsoázia – már ahol egyáltalán beszélhetünk ilyenről –, sőt az egész nemzeti városi és tőkés rendszer, amelyben az létezik, olyan elválaszthatatlanul kötődik az imperialista rendszerhez és az ahhoz hozzárendelődő kizsákmányoló centrum-periféria viszonyhoz, hogy nem menekülhet meg a végeredményben keletkező alulfejlettségtől, és csupán kiterjeszteni és elmélyíteni képes azt” (Frank 1969: 228–229, lásd még 1967: xv, 118, 1972). Az egyetlen kivezető út véleménye szerint az „osztályharcral” kivitelezett forradalom vagy akár a „gerilla-hadviselés” útján megvalósuló szocializmus (Frank 1969: 371–372, 402).

Frankhoz hasonlóan Fernando Henrique Cardoso és Enzo Faletto is „történelmi” és „strukturalista” módon közelítik meg a függőségi iskolát, s „világrendszernek” tekintik a kapitalizmust (Cardoso és Faletto 1979: x, xxi, 23). Hozzáállásuk annyiban tér el Frankétól, hogy „dialektikus”. A függőség szerintük a globális kapitalista viszonyok komplex eredménye: „nem gondoljuk, hogy a függőség és az imperializmus egy érme olyan külső és belső oldala volna, amelynek belső vonatkozásai másodlagos fontosságúként kezelhetők” (uo.: xv, lásd még ix, 22, 173). Latin-amerikai esetek sorát alapul véve részletezik a kapitalizmus és imperializmus változatos megjelenési formáit, s arra a következtetésre jutnak, hogy a függőség nem valamiféle elvont „tőkefelhalmozódási dinamika” eredménye, hanem „társadalmi osztályok és csoportok közti harcoké mind helyi, mind nemzetközi szinten” (uo.: xvii, lásd még xiii, 173). E következtetés miatt választották inkább a „függőségi helyzetek” létezésének elfogadását a „függő kapitalizmus elméletével” szemben.

Amíg Frank alig szentelt figyelmet a társadalmi elemzésnek, Cardoso és Faletto kifejezetten azt vizsgálják, hogy a helyi társadalmi csoportok és gyakorlatok hogyan termelik újra az imperializmust, vagy hogyan helyezkednek szembe vele (a poszt-koloniális időszakban).⁵ Két lehetséges függőségi helyzetet határoznak meg, az elsőben a viszonylag erős állam több teret biztosít a fejlődés nemzeti szintű ellenőrzésének, a második esetben, azaz a „beékelte helyzetben” a külföldi érdekek dominálnak, így nem sok nemzeti vagy állami szintű lehetőség van a helyzet ellenőrzésére.

Cardoso és Faletto szerint a függőséget helyi szinten a hazai és külföldi osztályok, csoportok és ideológiák közti kapcsolatok természete határozza meg (a munkásosztály, parasztság, nemzeti és kollaboráns uralkodó osztály, állami bürokrácia, tradicionális oligarchák, a hadsereg, etnikai csoportok, nacionalizmus, populizmus, transznacionális vállalatok, nemzetközi pénzügyi rendszerek, külső államok stb. között) (Cardoso és Faletto 1979: xvi–xx, 17–18, 24, 174). Bizonyos esetekben például a helyi uralkodó réteg a multinacionális vállalatokkal lép érdekközösségre, míg másokban a helyi csoportok szövetségét keresi,

5 Az „imperializmus internalizációjának” gondolata egyik vezéreleme olyan „posztdependentista” szerzők munkáinak, mint pl. Peter Evans (1979).

hogyan elszigetelje magát a vállalati érdekektől. Említést érdemel Cardoso és Faletto „új függőség” fogalma is, amelyet az Egyesült Államok multinacionális vállalatainak erőteljes térnyerése ihletett a latin-amerikai országokban a második világháborút követően (uo.: xvii, xxii).

Cardoso és Faletto dialektikus megközelítésében a függőségnek számos szintje létezhet, így a megfelelő társadalmi-politikai elrendezésben a függő viszony vezethet fejlődéshez az egyik oldalon anélkül, hogy egyszersmind alulfejlettséget is eredményezne a másikon: „a strukturális meghatározottság ellenére van lehetőség az alternatív történelemre” (uo.: xi). Cardoso a „társult-függő fejlődésről” beszél ekképpen (Cardoso 1973), és Frank gondolkodásmódjától kíván elkülönülni azt állítva, hogy „elvárható egyidejűleg a *fejlődés* és a *függőség*” (Cardoso 1972: 94 – kiemelés az eredeti szövegben). Nem teljesen világos, hogy ez az elmélet hová is vezet, mindenesetre más dependentisták – például Celso Furtado (1970) – a fejlődés önállóbb útjára való áttérést javasolják, regionális (latin-amerikai) együttműködésen keresztül.

POSZTKOLONIALIZMUS

Míg a függőségi elméletek társadalomtudományos módszerekre és terepkutatásokra építenek, a posztkolonialis elmélet irodalmi tanulmányokból nőtt ki, és elsősorban (bár nem kizárólagosan) azokra is támaszkodik. Edward Said munkája ([1978] 1995, 1993) nyugati regényeket (pl. Austen, Conrad, Chateaubriand, de Nerval, Flaubert), útinaplókat és antropológiai írásokat (Burton, de Sacy, Renan), operákat (Verdi) és a médiát (elsősorban az Egyesült Államokét) elemzi, hogy bemutassa a kapcsolatot a nyugati imperializmus és a nyugati kultúra közt. Ez a kapcsolat eredményezi azt a jelenséget, amit Said „orientalizmusnak” nevez. Az orientalizmus „elméletek és gyakorlatok olyan rendszere”, ami megkonstruálja és reprezentálja a Keletet (Said [1978] 1995: 6, lásd még 1993: xxiii, 1985: 248). „Elmélet” alatt a nyugati imperialista episztémét érti – azaz olyan szellemi és kulturális termékeket, mint a kutatások, az irodalom, a gondolatok, valamint az érvek és a képek; „gyakorlat” alá pedig az ezekhez társuló szociokulturális intézményeket és struktúrákat sorolja – a gyarmati közigazgatást, az egyetemeket, múzeumokat, médiát stb. (uo.: 3, 5, 332).

Bár Said különbséget tesz a francia és az angol imperialista orientalizmus közt – ahogy a Nyugat kolonialis és poszt-kolonialis orientalizmusa között is –, folytonosságot lát a Nyugat és a Kelet ábrázolásának módjában (uo.: 3–4, 201). A nyugatiak magukat „racionális, békés, liberális, logikus [...] természetes gyanakvás nélküli” lényekként írják le (uo.: 49), a keleti ember ezzel szemben irracionális, korcs, primitív, misztikus, gyanakvó, szexuálisan züllött és így tovább (Said 1993: xi, Said [1978] 1995: 49, 172, 187–188, 190). A lényeg az, hogy ezek az ábrázolások nem semlegesek; a foucault-i diskurzuselméletet felvázolva

bemutatja, hogy „hatalomvágytól terheltek”, céljuk az „irányítás, manipuláció, sőt: egy nyilvánvalóan más világ bekebelezése” (Said [1978] 1995: 12). Ebben az értelemben az orientalizmus volt az a „rendkívül rendszerezett diszciplína, ami lehetővé tette Európa számára a Kelet irányítását, sőt, megkonstruálását politikai, társadalmi, katonai, ideológiai, tudományos és képzeletbeli szinten a felvilágosodást követő időkben” (uo.: 3).

Said később felismeri,⁶ hogy az „orientalizmus” leegyszerűsítő és túlságosan általánosító fogalom (Said 1993: xii), legalábbis az *Orientalizmus*ban leírtak szerint: a gyarmatosító diskurzust mindenhatónak állítja be, a gyarmatosított állampolgárt pedig csupán e hatás eredményének tekinti. Ez az irányvonal egyértelmű az alábbi megállapításból: „az orientalizmus miatt a Kelet nem lehet önálló gondolat vagy cselekvés alanya”⁷ (Said [1978] 1995: 3). Részben erre a kijelentésre adott válaszként születtek meg Gayatri Chakravorty Spivak és Homi Bhabha hozzászólásai a témához. Míg általánosságban elfogadják az orientalizmus létezését, amit Spivak a mai harmadik világ „világgá tételének” nevez (Spivak 1985a: 247), mindketten töredezett és hibrid fogalomnak tartják. Bhabha szerint maga Said is sugallja az orientalizmusnak ezt a felfogását, bár nem fejt ki bővebben (Bhabha 1994: 73; Young 1990: 141–142). Bhabha tulajdonképp ezt a hibriditást teszi meg későbbi, kidolgozottabb elméletei alapkövévé.

A hibriditás a gyarmati és gyarmatosító diskurzus belső instabilitását, meghasadt kifejeződését jelöli, melynek következtében „a dominancia aktusa által az uralkodó hatalom nyelve válik hibriddé” (Bhabha 1994: 33). Bhabha ezt az instabilitást a „gyarmati sztereotípiák” elemzésével illusztrálja, amelyet a gyarmatosító hatalom terjeszkedésének példaként gondol el. Posztstrukturalista (elsősorban lacani,⁸ pszichoanalitikus) lencsén keresztül vizsgál különféle gyarmati szövegeket, majd megmutatja, hogy noha ezek a sztereotípiák – a „nemes vadember”, a „ravasz keleti” –, bár állandóként és „természetesként” jelennek meg, a gyarmatosító mégis görcsösen és kitartóan ismétletgeti őket, hogy megerősítést nyerjen. A sztereotípiák azonban gyakran önellentmondók: a gyarmatosított egyszerre „vad (kannibál), s a legengedelmesebb és méltóságteljesebb szolgálgó (ételhordozó);

6 Lásd még az *Orientalizmus* 1995-ös kiadásának Utószavában (Said [1978] 1995: 348–349, 352).

7 Jegyezzük meg azért, hogy Said felismeri az egyéni szerző cselekvési hatóerejét, s nem hiszi azt a diskurzus pusztá hatásának. Foucault-nál – akit kérdőre von ez ügyben – valamivel humanistább megközelítést alkalmaz (Said [1978] 1995: 23–24, 27).

8 Bhabha a lacani érvet használja, amely szerint veleszületetten „nyelvi lények” vagyunk, és mivel a nyelv instabil és önkényes jelhasználaton alapul, az annak bezárására vagy homogenizálására tett bármiféle kísérlet (pl. egy rögzített vagy monolitikus diskurzus, egy rasszista vagy orientalizáló sztereotípiák) mindenképp bukásra és/vagy instabilitásra van ítélve (lásd Bhabha 1994: 124–124, 191, 1995a: 51).

féktelen szexualitása mellett gyermekien ártatlan; misztikus, primitív, együgyű, ám mégis világias és rendkívül dörzsölt hazudozó” (Bhabha 1994: 82, lásd még 66, 85-től, 111). Az efféle ismételtetés és kettősség Bhabha szerint leleplezi a gyarmatosító hatalom és diskurzus megbízhatatlanságát és ambivalenciáját (uo.: 108).

A diskurzus instabilitása két fontos következménnyel jár. Egyfelől kiszélesíti a cselekvés hatókörét. Bár Spivak kritikus az imperializmus diszkurzív agressziójával szemben, beszél egyfajta „felhatalmazó erőszakról” (*enabling violence*) is (Spivak 1996: 19, lásd még Spivak 1988a: 198), és a „tehetetlenség állapotából a tenni képesség állapotába” való folyamatos átmenetről (Spivak 1988a: 201). Hozzá hasonlóan Bhabha is egyaránt látja a diskurzust „ösztönzésnek és tiltásnak” (Bhabha 1994: 72), ezt a kettősséget pedig felhatalmazónak:⁹ „A hatalmat elemző hagyományos diskurzusok mélyén rejlik ellentmondás lehetővé tesz egyfajta felforgatást, mely azon a bizonytalanságon alapul, mely a dominanciáról folyó diskurzust a beavatkozás terepévé képes tenni” (uo.: 12).

Bhabha ezt a felforgató beavatkozást esetek egész sorával támasztja alá,¹⁰ a leglátványosabbak alighanem a *Signs Taken for Wonders* című művében olvashatók (Bhabha 1994: 102-től). Ebben Bhabha egy Indiában járt térítő feljegyzéseit idézi, aki megpróbálja megtéríteni falusiak egy csoportját Delhi közelében 1817 körül. A falusiak vegetarianizmusukra hivatkozva ellenállnak kijelentve, hogy az evangéliumi megnyilatkozások csak akkor elfogadhatók számukra, ha nem húsevők szájából hangzottak el. Bhabha ezt látványos ellenállási aktusként interpretálja:¹¹ „amikor az őslakosok indiaizált evangéliumot (sőt vegetáriánus Bibliát!) követelnek, a hibriditás erejét használják fel a kereszténységgel szembeni ellenállásra és a térítés menetének ellehetetlenítésére” (uo.: 118). További gondolatmenete szerint ez nem csupán „találkozás az erőteljes és téríteni vágyó gyarmatosító

9 Az *empowering* kifejezés bevett fordításai: „felelősségteremtő” és „felhatalmazó”, a cikkben az utóbbit használtam. - *a ford.*

10 A felforgató cselekvés további példái (a teljesség igénye nélkül): (1) „*Sly Civility*” (Bhabha 1994: 93-től), ahol a gyarmatosított elmarad a gyarmatosító racionalitást elváró igényeitől („udvariasság”), ám el is tér azoktól („ravasz”); (2) „*Of Mimicry and Man*” (uo.: 85-től), ahol a gyarmatosító törekvése az utánzó ember létrehozására ellenállásba ütközik, mert az utánzás könnyen átcsúszik fenyegetésbe és gúnyolódásba; és (3) „*By Bread Alone*” (uo.: 198-től) egy tipikus angol sztereotíp mendemondáról, amely szerint az indiaiak egy *chapatis* (lapos kenyeret) adnak kézről kézre, faluról falura, amelytől az indiai „szipoly-lázadás” legyőzhetetlenné válik: „A pletyka interaktív aktusa, terjedő, »fertőződő« jellege a pánikhoz teszi hasonlatossá, ahogyan az a felkelések egyik *hatásaként* megjelenik” (uo.: 200 – kiemelés az eredetiben).

11 Valószínűleg azért a „látványos” szót használja, hogy egyfelől értéket adjon az ellenállásnak, másrészt hogy felhívja rá a figyelmet: a szereplők bizonyos értelemben „látványosságok”.

kereszténység és a térítésnek ellenálló óslakos hagyomány között”, hanem egyenesen „gyarmati antagonizmus”, amely „kiegészítő” diskurzust teremt az „ellenállás és alku” terepül (Bhabha 1995b: 114).

Bhabha a cselekvés kortárs bemutatásával is előáll. Megemlíti például a Nők a Fundamentalizmus Ellen (Women Against Fundamentalism) brit csoportosulást, amely a Rushdie-ügyet nem a nyugati liberalizmus vagy az iszlám konzervativizmus védelmére használta fel, hanem arra, hogy felhívja a figyelmet a nők helyzetére (családon belüli egyenlőtlenség, oktatás, prostitúció), így „újraértelmezte, új kontextusba helyezte az ügyet, a közösségek és köztisztviselők politikáira fordította le azt” (Bhabha 1995b: 114). Bhabha fő mondanivalója az efféle gyarmatosító-gyarmatosított és bevándorló-gyarmattartó találkozások leírásakor a cselekvés mint kulturális, illetve „pszichológiai gerilla-hadviselés” bemutatása (Moore-Gilbert 1997: 130). A fő diskurzus elidegenítése, beszennyezése vagy szándékos félreértelmezése egyaránt a hadviselés eszköze; bizonyos esetekben az elnyomott tudáson keresztül fejve ki nyomást, máskor előre nem látott apró változtatásokra hivatkozva zavarja össze vagy utasítja vissza a domináns hatalmat.

Efféle cselekvés azonban csak az uralkodó diskurzusból emelkedhet ki, azaz olyan helyzetből, melyben – Spivak szavaival – „nemet mondunk egy szerkezetre, amire nem mondhatunk nemet, amelyet kritizálunk, bár nincs lehetőségünk kilépni belőle” (Spivak 1990b: 228). Ebből következően elkerülhetetlen az összejátszás és cinkosság a gyarmatosító és gyarmatosított között (Spivak 1985b: 9, Spivak 1988a: 180). Nem meglepő, hogy Bhabha az alárendelt cselekvés e formáit ismétlődően „tárgyalási” formáknak nevezi (Spivak 1994: 25, 38, 185, 191). Ez egyben azt is jelenti, hogy a cselekvő nem léphet vissza a kolonizációt megelőző, preorientalista diskurzusba, hogy „autentikus” identitásához térjen vissza vagy „nosztalgiázzon elvesztett múltja felett” (Spivak 1988b: 291). A két teoretikus egyetért abban, hogy a gyarmatosító diskurzus kitörölhetetlen nyomot hagyott a kolonizált és a függetlenné vált társadalmakon (mint ahogy a kolonizáló és gyarmataikat elvesztő hatalmokon is), nem állítható helyre tehát egy olyan identitás, amely teljes mértékben mentes annak hatásaitól. Felhívják tehát a figyelmet a domináns hatalommal történő közvetlen szembenállásra: annak végeredménye gyakran fordított orientalizmus, rasszizmus, vagy egyszerűen csak egy hatalomnak egy másikkal való helyettesítése. Spivakra hivatkozva Bart Moore-Gilbert kifejti: „egy közvetlenül a vezető hatalommal szembeszálló diskurzust nagyobb eséllyel sajátít ki vagy töröl el a domináns diskurzus, mint egy »melléksodorbéli«, »vad«- vagy gerillajellegű beszéget. Ezért ő is inkább a »tárgyalás« és a »kritika« olyan módjait javasolja, amelyek képesek belülről bomlasztani a rendszert” (Moore-Gilbert 1997: 85).

A diskurzus instabilitásának és „kettősségének” második (kapcsolódó) implikációja a különbségek felkutatásának és elismerésének lehetősége. A posztkolonialista

gondolkodás tárgya itt az orientalista dichotóm kategorizálás lesz (úr-rabszolga, gyarmatosító-gyarmatosított, civilizált-barbár, fehér-fekete), mely a „másikat” is mindig magában foglalja. A posztkolonializmus igyekszik védeni a heterogenitást, s kritizálja annak alacsony becsülését vagy egy uralkodó diskurzus általi elnyomását. Said ezt a célkitűzést a barokk zenében ismert „ellenponthoz” hasonlítja, amikor számos hangszer együttesen tart ki egy hangot, és nincs köztük domináns (Said 1993: 51). Bhabha a „harmadik tér” kifejezést alkotja meg (Bhabha 1994: 37), azt a köztés, nem összemérhető területet, amelyben a kisebbségi vagy „kiegészítő” diskurzusok síkra szállnak egyediségük védelmében. Beszél még „időeltolódásokról”, mint a különböző időbeliségek érvényessé tételéről és „más történelmek rekonstrukciójáról” (Bhabha 1995a: 87).

A különbözőség felértékelésének egyik fontos módja a marginalizáltak középpontba állítása. Bhabha fent említett, a gyarmatosítottak és migránsok cselekvési hatóköréről szóló írásában ez a középpontba állítás egy egyértelmű törekvés, de alighanem Spivak hangsúlyozza ezt a legerőteljesebben. Az Alávetettek Csoportjának (Subaltern Group) tagjaként – a csoport célja a történelem megírása „alulról” – kinyilvánítja érdeklődését a „mezőgazdálkodásból élők, a szervezetlen paraszti munkaerő, az utcán és a vidéken napszamosok törzsei és közösségei” felé (Spivak 1988b: 228). De e csoportok közül leginkább a „jogfosztott nő” sorsa érdekli, akit szerinte a „legkövetkezetesebben számúznak az episztéméből” (Spivak 1990a: 102–103, lásd még Spivak 1985a, 1988b, 1993: 177-től).

Paradox módon míg Spivak a „nemmel bíró alárendelt” hangját keresi, maga ismeri be kudarcát. Talán leghíresebb szövegében (*Can the Subaltern Speak?* 1988b) írja le: a 19. századi *sati* (olyan özvegy, aki tűzhalált halt önként vagy kényszerből) *nem képes* beszélni, mivel soha nem kap rá felhatalmazást. Hangját mások közvetítik, már „korigált” formában (gyarmati tisztviselők, patriarchális intézmények, az akadémiai értelmiség stb.): „Patriarchális rendszer és imperializmus, alanykonstruálás és tárgyformálás közt elvész maga a nő” (Spivak 1988b: 306). Spivak tehát levonja a következtetést: a posztkolonialista kritikus feladata e hallgatás és eltűnés felismerése és feljegyzése, a jogfosztott nő által felfedett különbségek értékelése, és a domináns imperialista és patriarchális diskurzus kritikája.

A FÜGGŐSÉGI ELMÉLETEK POSZTKOLONIALISTA KRITIKÁJA

Mielőtt bemutatnám a kétoldalú kritikát – a függőség posztkolonialista és a posztkolonializmus dependentista bírálatát –, említést kell tennem a köztük fekvő átfedő területről. Bizonyos értelemben ugyanis ez az átfedő rész szolgáltatja az összehasonlíthatóság alapját, miközben *megosztott* terület is, ami lehetővé teszi a kölcsönös kritikát.

A két iskola közös területe mindenekelőtt a kritika iránti elkötelezettség. A maga módján mindkettő szembefordul a modernizációval, és kritikát állít a Nyugat liberalizmusának. Ez pedig mindkét esetben kritikai politikához vezet, melynek közös célja a liberális modernitás *status quó*jának visszafogása. A világ egészét európai és észak-amerikai szemszögből vizsgáló liberális/modern tendenciával szemben mindkét elmélet a „perifériára” kívánja helyezni a hangsúlyt. Mivel a nyugati világ kerülni igyekszik saját múltjának vizsgálatát, mindkét iskola erős hangsúlyt helyez a koloniális és imperialista történelemre a harmadik világ és a Nyugat modernizációjának megértéséhez. Ebben az értelemben a történelem vizsgálata hegemon világrendszerek és struktúrák vizsgálataként értelmezhető, mely a függőségi elméletet és a posztkolonializmust egyaránt globális szemléletmóddal ruhazza fel.

Kritikájuk azonban csak egy bizonyos mélységig közös, és legfontosabb eleme a közös ellenség megállapítása, mely nem más, mint a liberális modernitás. Ezen az egyezésen túl a két iskola jelentős különbségeket mutat. A függőségi elméletek számára a globális kapitalista fejlődés kitermelte egyenlőtlenségek, a posztkolonializmus szemében az orientalizmuson keresztül generált diszkurzív hatalom a legfontosabb probléma. Ez a feszültség – a „kapitalizmus” illetve az „ábrázolás” kiemelése között, és a *kellőképp* kritikus politikák hozzájuk rendelése miatt – lesz a vita gyújtópontja.

ORIENTALIZMUS A FÜGGŐSÉGI ELMÉLETEKBEN

Posztkolonialista nézőpontból úgy tűnhet, a függőségi iskola mellőzi a kultúra és reprezentáció szerepét. Frank nem emeli vizsgálati szempontjai közé, Cardoso és Faletto ugyan felhasználják az ideológiát (nacionalizmus, populizmus stb.) és a szociokulturális csoportokat dialektikus megközelítésük során, de ezeket struktúra felett állónak és másodlagos jelentőségűnek tekintik. A kultúra tehát a tényezők *egyike*, de csak annyiban, amennyiben összekapcsolódik a politikai gazdaságtannal – komoly súlya csak akkor van, ha segíti vagy gátolja a függő gazdaság fejlődését. Politikáik kidolgozásakor tehát egy – leginkább másodlagos fontosságú – elemnek tekintik a sok közül.¹² Nem vizsgálják sem a kultúrpolitikákat, sem az egyes kultúrákhoz kötődő politikákat, és nem veszik figyelembe a keretet, amelyet a kultúra szab tulajdon elemzésüknek. A függőségi elméle-

12 Bhabha kritikus a kultúra ezen felfogásával szemben (amit „kulturális diverzitásnak” hív), mely „a kultúrát empirikus tudás tárgyává teszi”, és így rögzített és orientalizáló szokások és hagyományok felé vezet. Ehelyett a „kulturális különbségekre” mutat rá, inkább a „kultúra kifejeződéseit” vizsgálja, annak hibrid elhelyezkedését és kitermelődését a határvonalakon (Bhabha 1994: 34).

tek képviselői (és Frank) érdektelensége a reprezentáció politikáival szemben pedig etnocentrizmushoz vezet.

A függőségi iskola nézőpontjából nem szerencsés így elhanyagolni ezt a szempontot, hiszen célja épp az, hogy az imperializmust a periféria szemszögéből vizsgálja (Blomström és Hettne 1984: 37), a posztkolonialisták szerint azonban semmi különös nincs ebben, hisz az ő érvrendszerük szerint az ellendiskurzusok gyakran megfordítják vagy állandósítják az orientalista megjelenítési módokat. Ugyanez a helyzet a függőségi elméletekben használt dichotómiákkal, a „fejlett-alulfejlett”, „centrum-periféria”, „központ-peremvidék” fogalom párokkal, melyek ugyan kísérletet tesznek rá, hogy az elsőről a másodikra helyezték a hangsúlyt, de nem teszik vizsgálat tárgyává a kettő közt fennálló hatalmi viszonyt. A centrum továbbra is megmarad központinak és dominánsnak – a Nyugat mint „magasabb szinten álló” szereplő helyzete tehát megerősítést nyer (Spivak 1985a: 247). Így nem meglepő, hogy sokak szerint egy ilyen diszkurzív hierarchia megerősíti a „periféria” állandó függésének gondolatát hozzászoktatva a gyarmatosítottakat és felszabadultakat a periferizáltsághoz (Fanon 1967; lásd még James 1997: 207).

A függőségi elmélet etnocentrizmusa történelemszemléletére is kihat. Said szavaival a függőség historicizmusa „azt jelenti, hogy az emberiséget egyesítő történelem az európai vagy egyszerűen csak a nyugati történelemben csúcsosodik ki, vagy legalábbis onnan nyílik rá a legteljesebb kilátás” (Said 1985: 22). A történelem vizsgálatát az egyenlőtlen globális kapitalista rendszer vizsgálatával azonosítva a függőségi elméletek követői elfeledkeznek róla, hogy (amint azt Marx és Lenin is tették) Európát használják általános modellként. Így nem csupán a kapitalizmus, hanem egyenesen az Európában létrejött kapitalizmus „testesíti meg a Történelmet” (Prakash 1992: 15). A harmadik világ országai tehát bukott vagy „függő” kapitalizmusok, melyeknek a kapitalista fejlődés „megkérdőjelezhetetlen normáját” kellene követniük és túlszárnyalniuk (Spivak 1985a: 260; Manzo 1991: 6; Werbner és Ranger 1996: 3; Pieterse és Parekh 1995: 2). Még Cardoso és Faletto dialektikus megközelítése sem mentes ettől a nézettől, okfejtésük szerint mindenképp el kell érni az önálló kapitalista fejlődést (mint megkerülhetetlen lépcsőfokot a szocializmus felé vezető úton).

A fő probléma, mely mentén a posztkolonialista kritikák születtek, a domináns történelmi narratívák (legyenek azok dialektikusak vagy sem) hajlama a különbözőségek semmibevételére, beolvasztására vagy megváltoztatására: „a világszintű felhalmozás elméletei [...] beolvasztó és homogenizáló történelemsémán alapulnak, mely asszimilálja az eltérő fejlődéseket, történelmeket, kultúrákat és népeket” (Said 1985:22; lásd még Prakash 1990, 1992: 8, 13; Werbner és Ranger 1996: 4). Bár maga Spivak sem ritkán alkalmaz marxi vagy osztályalapú elemzést (erről később még bővebben szólok), különösen fontosnak tartja megállapítani, hogy a totalizáló gazdasági narratívák mennyire érzéketlenek

maradnak olyan gazdaságon kívüli kérdésekre, mint a társadalmi nem (*gender*) vagy faj (Spivak 1985a: 263-tól, 265-től). Épp ezért foglalkozik ő és Bhabha oly elkötelezetten az alárendelt és marginalizált helyzetű féllal: céljuk értéket adni a fenti különbségeknek, vagy – Bhabha szavaival – segíteni „történelmi és etikai küzdelmüket a *jelentéshez való jogért*” (Bhabha 1995a: 51 – kiemelés az eredetiben). A posztkolonialisták ebben az értelemben „képzavaros” kísérletet tesznek „az érték kódolás eszközeinek elmozdítására és birtokbavételére” (Spivak 1990b: 228), így a különbözőség nem kerül alávetett helyzetbe, míg a Nyugat relativizálódik, provincializálódik és etnocentrizmusa megszűnik (Chakrabarty 1992). Bhabha felfogása az „időeltolódásokról” és összemérhetetlen időbeli dimenziókról – mint már szó volt róla – tagadja a modernitás lineáris és teleologikus időértelmezését, és bemutatja mennyire mesterséges az: „a *megkésetttség* célja a kultúrával és modernizációval kapcsolatos egyes prioritások és mítoszok kritikája” (Bhabha 1995a: 58, 87). Stuart Hall ezt így foglalja össze:

„A Modernitás retrospektív újrafogalmazása, a »globalizáció« töredezett formáinak keretei közt történő újraértelmezése a poszt-koloniális periodizáció leglényegesebb eleme. Ebből a szempontból a »poszt-koloniális« törés nem más, mint egy hatalmas történelmi narratíva kritikus félbeszakítása, s akár a liberális történetírás vagy a weberiánus történelmi szociológia, akár mint a nyugati marxizmus hagyományai esetében, ez a narratíva a globális dimenziót olyan alárendelt jelleggel ruházta fel, amelynek köszönhetően a történelem egésze csupán Európán belülről értelmezhető” (Hall 1996: 250).

Frank újabban változtatni látszik álláspontján ebben a kérdésben, bár érdekes módon nem jelöli meg ennek okaként az etnocentrizmus posztkolonialista és posztmodern kritikáit. Újabb írásaiban, melyek fő kérdése immár a „világrendszer” elemzése, a következőképp érvel: a globális (gazdasági) rendszer jó 5000 éve létezik, és Európa ennek az időnek csupán töredékben állt a fejlődés gyújtópontjában. Mi több, kijelenti, hogy „globális szinten valójában nem Európa, hanem Ázsia játszotta a főszerepet a kora újkori történelemben” (Frank 1998: xv; lásd még xxv, 1-től; Frank és Gills 1993: 3-tól; Frank 1977). Posztkolonialista nézőpontból változatlan azonban elfogultsága a gazdasági kérdéseket és a „totális narratívákat” illetően.

ALÁVETETTSÉG ÉS CSELEKVÉS

Amint már szó volt róla, Spivak és Bhabha olvasatában a politika az uralkodó diskurzusból emelkedik ki. A cselekvés és alávetettség ebben az értelemben szoros kapcsolatban állnak: a cselekvési lehetőségek mértéke és típusa a hatalom mértékéhez és típusá-

hoz kötött. Ez az érv lehetővé teszi a függőségi elméletek hatalom- és politikafelfogásának kritikai vizsgálatát.

A függőségi elméletek és a posztkolonializmus egyaránt hatalomelrendeződéseket vizsgál, az előbbi a kapitalizmusét és imperializmusét, az utóbbi a kolonialis diskurzusban és orientalizmusban rejlő hatalmat helyezi a középpontba. Mindkettő egyetért azonban abban, hogy ez a hatalom mindent áthat. Frank és Said a kapitalizmus, illetve az orientalizmus mindent átfogó jellegét hangsúlyozza. És bár fenntartásokat fogalmaznak meg Said orientalizmuselemzésével szemben, Spivak és Bhabha lényegében egyetértenek vele. A mindennapi gyarmatosító-gyarmatosított találkozásokat elemző írásaik – melyeket Bhabha (Foucault nyomán) a „[gyarmati] hatalom mikrotechnikáinak” hív – tulajdonképp a gyarmati diskurzus áthatottságát demonstrálja. Ezért is figyelmeztet Spivak (noha ragaszkodik az alávetett vizsgálatához), hogy annak túloldalán gyarmati cselekvők vannak, és „nem csupán nagy nevek, hanem jelentéktelen kisemberek és döntéshozók is” (Spivak 1985a: 254).

A hatalmat mindent átítatónak, ugyanakkor mégis töredezettnek tartó posztkolonialista teoretikusoktól eltérően Frank a hatalmat homogenizálónak és totalizálónak írja le. Szerinte – mint már volt róla szó – Latin-Amerika abban a pillanatban épült be a nemzetközi munkamegosztásba, amikor kolonizálták. Sőt a kapitalizmus „teljes mértékben áthatja” és „teljes mértékben integrálja” a perifériát (Frank 1967: xi-xii).¹³ Nem meglepő tehát, hogy nem tart reálisnak semmiféle imperializmussal szembeni ellenállási lehetőséget (legalábbis gyarmati uralom alatt semmiképp), és a perifériát „alulfejlettségre ítélnék” gondolja. Szerinte a mindent átható, semmit nem kímélő hatalom eltörlésének egyetlen módja egy hasonlóan totalizáló és monopolisztikus, erőszakos forradalom. Posztkolonialista nézőpontból ez az okfejtés problémás. Egyfelől egy totális hatalom hasonlóra cserelése a dominancia és erőszak folytatását kockáztatja. Másrészt a Franknak is elsődleges fontosságú perifériát egy ilyen okfejtés megfosztja a hatalomtól: a harmadik világot a kapitalista világjátékban passzív szemlélőként ábrázolja, akinek sem képessége, sem akarata nincsen az ellenállásra.

Megjegyzést érdemel, hogy Frank „a nyertes mindent visz” felfogása rokon Saidéval (legalábbis ez utóbbi *Orientalizmusában*). Said ugyan jelentősen eltér Franktól,

13 A Laclau–Frank-vita több irányból is megvilágítja Frank hatalomszemléletének totalizáló jellegét. Laclau (1986) azt állítja, hogy Frank kapitalizmus-elemzése nem veszi figyelembe kellőképp a „termelési módot”. Ezért Latin-Amerikát (hibásan) olyan entitásként írja le, melynek egyetlen termelési módja lehetséges (a kapitalista), és így kijelenti, hogy az soha nem is volt feudális (Frank 1967: 115). Laclau szemében ez az elgondolás hibás, hiányzik belőle, hogy minden gazdaságban lehetségesek kevert vagy párhuzamos termelési módok, bár abban egyetért Frankkal, hogy e módok nem duálisan és szorosan összefonódnak.

amennyiben soha nem támogatja az erőszakot vagy „forradalmat”, a kései írásaiban (mint szó esett már róla) csatlakozik Spivak és Bhabha érveikhez az imperialista és orientalista hatalom áthatóságát és hibriditását illetően.

Frank elképzelésével szemben Cardoso és Faletto strukturalista – emellett dialektikus és differenciált – hatalomfogalma osztozik a posztkolonializmusával: mindkettő diszkurzívnak és töredezettnek találja azt. Mint ahogy Bhabha és Spivak szemében a cselekvés a diszkurzív alávetettségéből (és azzal szemben) alakul ki, Cardoso és Faletto számára a politika a kapitalista keretből származik: a fejlődés csak a függés ellenére következhet be. A különbség köztük mégis jelentős: míg a cselekvés mindig lehetséges (a diskurzus örökké hibrid természetéből adódóan), addig a politika (Franknál is) csak a gyarmatrendszer alóli politikai függetlenség elnyerésekor válik lehetségessé.

A posztkolonializmus nézőpontjából a függőségi elmélet számos problémás feltevést alkalmaz. A függőségi iskola cselekvője vagy változás-alanya csupán azután tűnik fel, hogy a gyarmatosító lemondott a hatalom gyakorlásáról. A posztkolonialista kritikus itt közbeszól: Bhabha és Spivak nem csupán kritizálják az efféle orientalizáló és cselekvőképességtől megfosztó felfogást, hanem azt is bemutatják, hogy a gyarmati diskurzus alárendelt feleket kitermelő volta hogyan mutatkozik meg épp ezen alárendelt alanyok felforgató ellenállásában. Ráadásul – Frankkel szemben – a felforgató cselekedetek tanúbizonyságul szolgálnak arra is, hogy a gyarmatokat miért nem sikerült soha „igazán” gyarmatosítani, vagy a gyarmatosítás miért nem volt soha teljesen „hatékony”. Ezek a tettek azt mutatják, hogy a harmadik világ politikájának nem kell a „hivatalos” gyarmatosítás végéig várnia (lásd James 1997: 219).

A másik feltevés szerint cselekvés csupán a nemzetállam határai között lehetséges. Kate Manzo szemében ez annak jele, hogy a függőségi iskola megragadt egy „olyan modernista diskurzusban, mely a tizenkilencedik századi liberális filozófiát tekinti meg alapozásának, [és] amely az egyes nemzetállamokat a harmadik világban a fejlődés legfőbb alanyainak tekinti” (Manzo 1991: 6). Bhabha egyetlen alkalommal kritizálja nyíltan a dependenciaskolát:

Amint Randall és Theobald rámutatnak, „Laclau végeredményben abban a különös helyzetben találja magát, hogy egyetért Frankkal a fejlődés alulfejlettséget generáló voltáról, ám úgy gondolja, hogy a kizsákmányolás inkább két termelési mód között van, s nem egyetlen kapitalista termelési módon belül” (Randall-Theobald 1985: 134). Mindazonáltal az „indiai termelési mód” vitájában Banaji és Alavi kerültek szembe Laclauval, mellette pedig (bár nem teljes mértékben) Frankkal. Szerintük Laclau-nak nem lehet egyszerre mindkét szempontból igaza. A feudális mód nem lehet egyszerre összefonódva a kapitalista rendszerrel és párhuzamos is vele: vagy párhuzamosan léteznek és szembekeverülnek egymással, vagy a feudális termelési mód az imperializmust szolgálja – ez az, amit Frank elsősorban vitat (Blomström és Hettne 1994: 129–130; Alavi 1975).

„A posztkolonializmus eltávolodik az alulfejlettség szociológiájának függőségelméleti hagyományaitól. Elemzési keretében megkísérli revidálni azokat a nacionalista vagy »nativista« elképzeléseket, amelyek a harmadik és első világok kapcsolatát dichotóm ellentétként állapítják meg. A posztkolonialista nézőpont ellenáll a holisztikus társadalmi magyarázatok kísértésének, s az efféle, gyakran egymással ellentétes politikai szférák közti komplexebb kulturális és politikai határok elismerését próbálja kikényszeríteni [...] A kulturális értékek e hibrid területéről – a transznacionális mint áttételi területéről – kísérel meg a posztkolonialista értelmiségi történelmi és irodalmi tervek kidolgozni” (Bhabha 1995a: 49).

Bhabha egyfelől nem fogadja el a politikai cselekvő azonosítását a nemzetállammal. Mint már szó volt róla, Spivakhoz hasonlóan az állam és osztály „nagypolitikájáról” az elnyomott hétköznapi és „marginális” jelentőségű cselekedeteire teszi át a hangsúlyt. Másfelől már a „nemzet” mint fogalom is gyanakvást ébreszt benne, legalábbis abban az esetben, ha az egységes és osztatlan alanyt jelöl. A homogénnek és „tisztának” vagy „autentikusnak” tartott nemzeti identitás helyett köztes, hasadt és ambivalens identitás mellett érvel, és „a homogén, horizontális és üres nemzeti narratíva” helyett a „népek kettős, szétválasztó időbeliségét” javasolja (Bhabha 1994: 145–149). Különösen érdekes számára az a mód, ahogy a nemzeti kultúrák megteremtődnek „a jogfosztott kisebbségek nézőpontjából” (uo.: 6) nem csupán a harmadik világban, hanem Nyugaton is (bevándorlók, menekültek, az egykori gyarmatokról beáramló diaszpóra által). Ez a megteremtés nyilvánvalóvá teszi számára a nemzetállam mesterséges és differenciált jellegét, tovább bonyolítja közben a periféria és központ „kulturális és politikai határvonalait”.

Ezen rész lezárásához röviden összegezném a függőségi elméletek imént bemutatott posztkolonialista kritikáját. Amellett, hogy a két tábor komoly közös alappal is rendelkezik, és van hasonlóság Frank és Said elképzelései, illetve Cardoso és Faletto, valamint Spivak és Bhabha gondolatai közt, megpróbáltam bemutatni a függőségi iskola gyenge pontjait a posztkolonializmus egyébként előnyös helyzetéből. A posztkolonialisták szemében az egyébként modernitással szembefordulásra és kritikaiságra hajlamos függőségi iskola – ironikus módon – nem fordul eléggé szembe a modernitással és nem kellőképp kritikai, mivel nem szakít tulajdon modernista múltjával. Manzo szerint „a legradikálisabban kritikus diskurzus is igen könnyen öltheti magára azt a formát, logikát és implicit feltevérendszerét, amit éppenséggel megkérdőjelezni szándékozik, mivel nem képes elszakadni attól az örökségtől, amelyből eszközeit – történetét és nyelvezetét – merítette, noha elpusztítani kívánja ezt az örökséget” (Manzo 1991: 8). A függőségi iskola nincs tehát tudatában saját orientalizmusának, tulajdon céljai ellenére a Nyugaton kívüli világot egy eurocentrikus és teleologikus történelemszemléletbe foglalja bele, a köztük lévő különbségekkel érdemben nem foglalkozik, és nem ismeri el a harmadik világ

cselekvőképességét. Ha mégis megengedi az önálló cselekvés képességét, a képesség birtokosaként a nemzetállamot jelöli meg. S még ebben az esetben sem veszi észre, hogy nacionalista és etatista hajlamai hogyan nyomják el vagy teszik semlegessé a heterogenitást és az alárendelt csoportokat.

A POSZTKOLONIALIZMUS DEPENDENTISTA KRITIKÁJA

Ideje megvizsgálni a posztkolonializmus gyengeségeit és vakfoltjait, a függőségi iskola látószögéből. Ezt két elgondolás mentén teszem meg: az egyik a kapitalizmus helyzete a posztkolonializmusban, a másik a posztkolonializmus politikájának és történetírásának széleskörűsége.

A KAPITALIZMUS HELYZETE

A függőségi elmélet felől nézve a posztkolonializmus nem méri fel kellőképp a kapitalizmus szerepét, ami komoly politikai problémákhoz vezet. Ez a bírálóat Saidra és Bhabhára nem ugyanúgy vonatkozik, mint Spivakra. Az előbbieket elemzéseikben nem tulajdonítottak jelentőséget a kapitalizmusnak. Egyes írásaiknak már a címe érezteti a kulturális érvek iránti elfogultságot a gazdasági megfontolásokkal szemben (pl. *Kultúra és imperializmus*, *A kultúra helye*). Said – mint már szó esett róla – írásaiban egyértelművé teszi, hogy érdeklődése elsősorban a diskurzus és a reprezentáció politikái körül forog. Bhabha ugyan tesz néha utalást a „nemzetközi tőkére” és a „nemzetközi munkamegosztásra” (Bhabha 1994: 241, 6), mindazonáltal szemiotikai és következtetési hibákat ejt. Ez olyan mondatokban érhető tetten, mint: „a nép felkelése és mobilizációja *gyakran* rendkívül felforgató és transzgresszív, amennyiben ellentétes *kulturális* gyakorlaton keresztül jön létre” (uo.: 20, kiemelés tőlem, lásd még Parry 1996: 8–9, 1987).

A probléma ott van, hogy a gazdasági egyenlőtlenség – mely a dependentisták számára központi fogalom – hamar feloldozást nyer a politikák effajta jeleméleti megközelítése esetén. Mintha a gyarmatosító és gyarmatosított közti interakciókra vagy „tárgyalásokra” kizárólag eltérő társadalmi-gazdasági háttérük lenne hatással. Amint Moore-Gilbert rámutat, Bhabha „feltételezi, hogy az utánzó, ambivalens, hatékony gazdaságok minden gyarmatosított számára egyformán működnek, a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyüktől függetlenül” (Moore-Gilbert 1997: 168, lásd még 110; Ahmad 1997: 370; O’Hanlon és Washbrook 1992). A gyarmatosított fél státusza a kapitalista gazdaságban tükröződik-e tárgyalási pozícióján és képviselésén, vagy azon, hogy mennyire hatékonyan képes

tárgyalni és képviselteni magát egy másik gyarmatosított egyénhez képest? Bhabha nem ad választ erre a kérdésre. Ahogy feljebb is láthattuk, ragaszkodik ahhoz a tételhez, hogy az ellentétes kulturális gyakorlatok „gyakran rendkívül felforgatók és transzgresszívek” (elsősorban az „anyagi” gyakorlatokhoz köthetők), de nem tesz hozzá politikai vagy gazdasági elemzést, hogy állítását alátámassza.

Ebben az értelemben lényeges, hogy Bhabha (vagy akár Spivak és Said) nem foglalkozik az elnyomottak vagy bevándorlók tőkés tranzakcióival vagy gazdasági jellegű ellenállásával (pl. a gyarmati adók elmaradásával, a földesurak elleni lázadásokkal, az embertelen munkakörülményekkel szembeni akciókkal stb.). Ragaszkodik a képviselt posztstrukturalista politikájához, a cselekvést így a „posztmaterialista”, szimbolikus területre sorolja – a kereszténység elidegenedéséhez, a nyugati orientalizmus és gyarmati sztereotípiák felforgató hatásához. Így aztán kritikusok sora vádolja őt és a többi posztkolonialista szerzőt olyan alapvető materiális kérdések figyelmen kívül hagyásával politikájukban, mint az elosztás vagy a szegénység (Sylvester 1999: 703; Pieterse és Prakesh 1995: 13; Sunder Rajan 1997: 615). Míg az előbbiekből az a következtetés adódik, hogy a társadalmi küzdelmek jelentős részének a „szimbolizáció” miatt kellene történnie, a kritikusok arra is figyelmeztetnek, hogy a mai társadalmi mozgalmak célja a fejlődés (azaz jobb egészségügyi ellátás, tisztább környezet, munka stb.) (Storey 2000: 42). A posztkolonialisták hajlama a gazdasági kérdések elhanyagolására tehát a harmadik világ nagyon is jelentős „materialista”-jellegű cselekvési képességének szem elől tévesztéséhez vezet.

Míg Spivakra is jellemző a fenti hiányosságok némelyike, meg kell jegyeznünk, hogy komoly figyelmet fordít a tőke szerepére. Alkalmaz osztályelemzést, gyakran idézi Marxot, Gramscit, Althussert. De a komoly probléma a dependentisták mint általában vett marxista elemzők szemében nem az, hogy a kapitalizmus szerintük is valamiféle szereppel bír; sokkal inkább a neki tulajdonított viszonylagos súlya. Számukra a tőke alapvető vagy lételeméleti jelentőségű. Ez mutatkozik meg Frank korábban kiemelt állításában egy egységes kapitalista világrendszerrel, egy olyan elképzelésről, melyet Cardoso és Faletto is támogatnak: „tőkefogalom nélkül nem lehetséges egy kapitalista rendszer működését megmagyarázni, [...] a történelem csak akkor válik megérthetővé, ha az értelmezések elég erős kategóriákat állítanak fel egy a rendszer szerkezetét a maga globalitásában támogató, illetve támadó alapvető összefüggések tisztázásához” (Cardoso és Faletto 1979: xiii). A posztkolonializmus ezzel ellentétben episztemológiai kérdésként kezeli a kapitalizmust. Aijaz Ahmad úgy írja ezt le, mint „az az irodalmi-kritikai szokás, amely a történelmet különféle narratívák versenyeként értelmezi, így még az imperializmust magát sem a kapitalista termelési mód univerzalizálásával határozzák meg, hanem e termelési mód *narratívájával*” (uo.: 376 – kiemelés az eredetiben). Ezért – magyarázza Ahmad – a posztkolonialisták a marxizmust „elsősorban mint olvasási módszert tekintik, [...] így csupán egy elemmé

[redukálják] a szövegelemző olvasás elemei között”. Tehát nem a marxizmus mint olyan, hanem „az olvasás [válik] a politika megfelelő formájává” (Ahmad 1992: 4–5, 3 – kiemelés az eredetiben; lásd még Dirlik 1994: 335; O’Hanlon és Washbrook 1992). A csapda pedig ebben rejlik, állítja Hall, hogy feltételezik, ha egy narratívát elolvasnak és dekonstruálnak episztemológiai és elméleti szempontból, „azt egyben *politikai* szempontból is eltörlik” (Hall 1996: 249, kiemelés az eredetiben).

Spivak többnyire megerősíteni látszik Ahmad fenti jellemzését, bár nem minden esetben ennyire egyértelmű a dolog. Írásaiban célzásokat tesz a „valódíra” – ilyen mindaz, ami független az értelmezésektől és jelenszerektől –, s így a nemzetközi munkamegosztás tűnik felelősnek az alany-konstruálásért (Moore-Gilbert 1997: 100–103). Példát nyújthat erre a következő mondat: „a női test marad tehát a legfelsőbb fórum egy olyan rendszerben, melynek legfőbb szabályozója továbbra is a kölcsön: az uzsorástőke egymásra épülő rétegei a nemzeti ipari és nemzetközi globális tőke” (Spivak 1993: 82, lásd még: 1999: 315). De többnyire a „tényeket” is „diszkurzív konstrukciónak” tartja (Spivak 1988a: 242), a terelési módot pedig egyfajta „narratívának” (pl. Spivak 1985a: 258, 1990a: 101, 162).

A kapitalizmus ilyen episztemológiai megközelítése nem meglepő ismerve a poszt-kolonialisták esszencializmusellenességét. Ahogy a posztkolonialista történétíró, Gyan Prakash írja, a cél nem a kapitalizmus „eldobható fikciójá” alakítása, ehelyett az iskola fel kívánja hívni a figyelmet a veszélyre: „a kapitalizmust központi témának megtenni oda vezethet, hogy homogenizáljuk az azon belüli heterogén történelmeket” (Prakash 1992: 176). Ebből is adódnak természetesen megkérdőjelezhető következtetések. Fontos és értékes alapállítás lehet az, hogy nincs végső alap, de megkerüli azt a szempontot, hogy egyes magyarázatok vagy narratívák mégis jobbak vagy meggyőzőbbek másoknál. Mialatt Spivak kísérletet tesz rá, hogy értéket adjon az összemérhetetlenségnek, nem teremt módot a különböző episztemológiák közti átjárásra, vagy – Cardoso és Faletto korábban használt szavaival – nem teremt „elég erős kategóriákat” ahhoz, hogy meghatározza, melyek a fontosabb reprezentációk. Például a kapitalista globalizáció és a nemzetközi cégek jelenlegi, egyre intenzívebb terjeszkedése ellenére sem ad Spivak útmutatást arra nézve, hogyan mérhetnénk fel a probléma nagyságrendjét, vagy hogyan értékeljük a lehetséges politikai reakciókat. Nincsenek eszközei, hogy ítélkezzen a bevándorlást ellenző neofasiszták és a bevándorlók és menekültek igényei és narratívái közt.¹⁴ Melyikük igényei élvezzenek prioritást, és hogyan állapítsuk meg a sorrendjüket? Az ő (és posztkolonialista társai) ragaszkodása a különbségek eltörlésének, ellenőrzésének vagy megítélésének elkerüléséhez komoly politikai fejtöréshez vezet a leghétköznapibb problémák esetén is.

14 Az ilyen hézagokat Spivak néha annak tulajdonítja, hogy ő „barkács”, azt használja fel, „ami a keze ügyébe akad” (Spivak 1988b: 281; Spivak 1990a: 55), mintha az ítélkezést, vagy a politikai és episztemológiai kérdésekben való véleményalkotást a véletlenre vagy a szeszélyekre lehetne hagyni.

A POSZTKOLONIALIZMUS POLITIKÁJÁNAK ÉS TÖRTÉNETÍRÁSÁNAK SZÉLESKÖRŰSÉGE

A posztkolonializmus – amint azt Bhabha már megállapította – ellenáll a „holisztikus társadalmi magyarázatok” kreálásának, helyettük a heterogenitás és ambivalencia tiszteletben tartására összpontosít. Kronologikus vagy dialektikus történelemszemlélet helyett például nem folyamatos történelmi narratívák alkalmazását ajánlja. Különösen Bhabha és Spivak koncentrálnak elszigetelt történelmi eseményekre és cselekvőkre, visszautasítva bármiféle „meta”-történetírás használatát (Saidra ez nem jellemző). A dependentisták számára igen fontos probléma ez: a történelem így ugyanis összefüggéstelen narratívák halmozává válik. Ezzel kapcsolatban írja Ahmad Bhabháról: „írásai különösen jól mutatják, amint ez a hermeneutika az egész világot kisajátítja nyersanyagául, és közben figyelmen kívül hagyja a történelem során kialakult különbségeket. A történelmi idő maga is elmosódik a végtelen heterogenitások üres játékában” (Ahmad 1997: 370; lásd még Parry 1996: 11). A függőségi elmélet strukturális-történelmi perspektívájának előnye, hogy lehetővé teszi a nagyobb mintázatok és trendek felismerését, ezáltal megengedi a jelen és a múlt összevetését is, és így a múltban elkövetett hibákból képes tanulni, hogy jövőjét megváltoztassa. A posztkolonialista „rétegzett” történelemszemlélet nagyon megnehezíti az ilyen összevetéseket, ha nem teszi épp lehetetlenné őket.

Hasonló probléma merül fel a posztkoloniális cselekvéssel és politikával kapcsolatban. A helyi diskurzusok és tevékenységek hangsúlyozása a szélesebb körű hatások és befolyásoló tényezők vizsgálatának elhanyagolásához vezet (Gross 1996: 245; lásd még Dirlik 1994: 345; Hall 1997). Bár a globális megfontolások a kulturális hegemonia és az orientalizmus posztkoloniális elemzése során központi fontosságúak, nem válik világossá, hogy hogyan is hatnak a posztkoloniális intervenciók a globális hatalomra. Tulajdonképpen nem könnyű elképzelni, hogyan is befolyásolhatná a gyarmati cselekvés mikroszintű politikája – vagy mikroszintű cselekvői – a makropolitikákat. Ezen a posztkolonializmus gyanakvása és a nemzetállam dekonstruálása sem segít. Megvannak ugyan a maga határai, az állam néha mégis óriási szerepet kell, hogy vállaljon. Amint a dependentisták állítják, a nemzetközi tőke terjedése kikényszeríti egy félig önálló állam megteremtését a függőség és birodalmi kötelékek minimalizálása érdekében. A posztkoloniális cselekvés nemzet alatti és középpont nélküli jellege ellenben könnyen a nagyvállalati hatalom martalékául eshet, így nemhogy szabályozná, vagy elterelné a vállalati propagandát, hanem éppen segíti azt.

Lezárásképpen hadd hívjam fel rá a figyelmet, hogyan emeli ki a függőségi elméletek felőli megközelítés a posztkolonialisták által feltett kérdések határait. Míg a posztkolonializmus erős hangsúlyt fektet a kultúra és képviselőlet kérdéseire, elhanyagol lényeges anyagi kérdéseket (mint például szegénység, egészségügy stb.). Amennyiben

mégis foglalkozik anyagi vagy kapitalista ügyekkel, azokat inkább episztemológiai megközelítésben vizsgálja, és távol tartja magát a különféle narratívák megítélésétől (legyenek azok gazdaságiak, társadalmiak, kulturálisak vagy környezetiek). Végül – noha globális-lokális kérdéseket vizsgál, gyakran egyoldalú marad: jó magyarázatot ad arra, hogyan reprodukálódik lokális szinten a globális hatalom, de a politikák vizsgálatakor a lokális cselekvést nem köti össze a globális következményekkel.

KÖVETKEZTETÉS

Bár mindkét bemutatott oldal kritikusan közelít a nyugati liberális modernitáshoz, kritikái különböznek, s így mindkettő az *elégtelen* kritikaiság vádjával illeti a másikat. A függőségi iskola rámutat a posztkolonializmus gyenge elemzésére és politikájára, és a kapitalista modernitás teremtette társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek és egyenletlenségek hiányos vizsgálatára. A posztkolonializmus a dependentisták szemére veti az önreflexió hiányát, s ennek következményét: egy abszolutizáló, etnocentrikus és a szociokulturális és politikai különbségek elhanyagolására hajlamos elemzési keret átvételét. Ez a kölcsönös kritika mindkét oldal erősségeit és korlátait igyekszik megmutatni. Ami az egyik fél számára nagy jelentőséggel bír, a másik szemében gyakran problematikus. Vitájuk következképp számos feszültséget előhív a harmadik világ politikáinak elemei közül, legyen az materializmus és kultúra, az állam és az elnyomott rétegek, központosított és decentralizált cselekvés, helyi, nemzeti és globális intervenciók, általános, különös és heterogén, teleologikus történetírás és össze nem függő történeti narratívák, strukturálás és hibriditás, átláthatóság és összehasonlíthatatlanság, dualizmus és kétértelműség közötti vita.

A fentebb bemutatott vita emellett segíthet új színben bemutatni a függőségi elméleteket. Bár sokak szerint ez az iskola elavult, a posztkolonializmussal párbeszédbe vonva visszakapja relevanciáját és korszerűségét. Bár jóval szélesebb körű elemzést igényel, meglátásaik a kapitalizmus harmadik világra gyakorolt történelmi és globális hatásairól nagyon is alkalmasak a globalizáció jelenlegi kutatásának előmozdítására. Emellett materialista ellensúlyt jelenthetnek a posztkolonialista eredetű diskurzus- és képviselőelemzések számára, melyek a harmadik világ és különböző globális kérdések tanulmányozásának népszerű módjai napjainkban. Végül a függőségi elméletek etatista és „holisztikus” – bár nem minden szemrehányás nélkül való – perspektívája intő jel lehet a posztkolonializmus középpont nélküli és – úgyszólván – „globalizáció alulról” megközelítése számára.

Fordította: Kasnyik Márton

A fordítást az eredetivel egybevetette: Jelinek Csaba

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ahmad, Aijaz (1992): *In Theory: Classes, Nations, Literatures*. Verso.
- Ahmad, Aijaz (1997): Postcolonial theory and the 'post-' condition. In: *Socialist Register*, Vol. 33.: 353–381.
- Alavi, Hamza (1975): India and the colonial mode of production. In: *Socialist Register*, Vol. 12.: 160–185.
- Bhabha, Homi K. (1994): *The Location of Culture*. Routledge.
- Bhabha, Homi K. (1995a): Freedom's basis in the indeterminate; Discussion. In: *The Identity in Question*. Szerk.: Rajchman, John. Routledge: 47–61; 85–90.
- Bhabha, Homi K. (1995b): Translator translated. (Interview with cultural theorist Homi Bhabha) by W.J.T. Mitchell. In: *Artforum*, Vol. 33., No. 7.: 80–119.
- Blomström, Magnus – Hettne, Björn (1984): *Development Theory in Transition. The Dependency Debate and Beyond*. Zed.
- Cardoso, Fernando H. (1972): Dependent capitalist development in Latin America. In: *New Left Review*, No. 74.: 83–95.
- Cardoso, Fernando. H. (1973): Associated-dependent development: theoretical and practical implications. In: *Authoritarian Brazil: Origins, Policies, and Future*. Szerk: Stepan, Alfred. Yale University Press: 142–176.
- Cardoso, Fernando. H. – Faletto, Enzo (1979): *Dependency and Development in Latin America*. University of California Press.
- Chakrabarty, Dipesh (1992): Postcoloniality and the artifice of history: who speaks for 'Indian' pasts? In: *Representations*, No. 37.: 1–26.
- Dirlik, Arif (1994): The postcolonial aura: Third World criticism in the age of global capitalism. In: *Critical Inquiry*, Vol. 20., No. 2.: 328–356.
- Evans, Peter (1979): *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil*. Princeton University Press.
- Fanon, Frantz (1967): *Black Skin, White Masks*. Grove Press.
- Foster-Carter, Aidan (1973): Neomarxist approaches to development and underdevelopment. In: *Journal of Contemporary Asia*, Vol. 3., No. 1.: 7–33.
- Frank, André G. (1967): *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press.
- Frank, André G. (1969): *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. Monthly Review Press.
- Frank, André G. (1972): *Lumpenbourgeoisie – Lumpenddevelopment*. Monthly Review Press.
[Magyarul (1984): Lumpenburzsoázia, lumpenfejlődés. In: *Fejlődés-tanulmányok*. 6. kötet. AJTK, MTA: 335–355.]

- Frank, André G. (1977): Dependence is dead, long live dependence and class struggle: an answer to critics. In: *World Development*, Vol. 5., No. 4.: 355–370.
- Frank, André G. – Gills, Barry K. (szerk.) (1993): *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* Routledge.
- Frank, André G. (1998): *ReOrient*. University of California Press.
- Furtado, Celso (1970): *Economic Development of Latin America*. Cambridge University Press.
- Gandhi, Leela (1998): *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. Allen and Unwin.
- Gross, Jasper (1996): Postcolonialism: subverting whose empire? In: *Third World Quarterly*, Vol. 17., No. 2.: 239–250.
- Hall, Stuart (1996): When was 'the post-colonial'? Thinking at the limit. In: *The Post-Colonial Question*. Szerk.: Chambers, Iain – Curti, Lidia. Routledge: 242–260.
- Hall, Stuart (1997): The local and the global: globalization and ethnicity. In: *Culture, Globalization and the World-System*. Szerk.: King, Anthony D. University of Minnesota Press: 19–39.
- James, Paul (1997): Postdependency? The Third World in an era of globalism and late-capitalism. In: *Alternatives*, Vol. 22., No. 2.: 205–226.
- Laclau, Ernesto (1986): Feudalism and capitalism in Latin America. In: *Promise of Development: Theories of Change in Latin America*. Szerk.: Klarén, Peter F. – Bossert, Thomas J. Westview.
- Manzo, Kate (1991): Modernist discourse and the crisis of development theory. In: *Studies in Comparative International Development*, Vol. 26., No. 2.: 3–36.
- Miyoshi, Masao (1993): A borderless world? From colonialism to transnationalism and the decline of the nation-state. In: *Critical Inquiry*, Vol. 19., No. 4.: 726–751.
- Moore-Gilbert, Bart (1997): *Postcolonial Theory*. Verso.
- O'Hanlon, Rosalind. – Washbrook, David (1992): After orientalism: culture, criticism, and politics in the Third World. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 34., No. 1.: 141–167.
- Parry, Benita (1987): Problems in current theories of colonial discourse. In: *Oxford Literary Review*, Vol. 9., No. 1–2.: 27–58.
- Parry, Benita (1996): Sign of our times. In: *Third Text*, Vol. 28., No. 9.: 5–24.
- Pieterse, Jan Nederweert. – Parekh, Bhikhu. (szerk.) (1995): *The Decolonization of the Imagination: Culture, Knowledge and Power*. Zed.
- Prakash, Gyan (1990): Writing post-orientalist histories of the Third World: perspectives from Indian historiography. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 32., No. 2.: 383–408.
- Prakash, Gyan (1992): Postcolonial criticism and Indian historiography. In: *Social Text*, No. 31–32.: 8–19.

- Randall, Vicky – Theobald, Robin (1985): *Political Change and Underdevelopment*. Macmillan.
- Said, Edward (1985): Orientalism reconsidered. In: *Europe and Its Others*. Szerk.: Barker, Francis et al. University of Essex: 14–27.
- Said, Edward (1993): *Culture and Imperialism*. Vintage.
- Said, Edward ([1978] 1995): *Orientalism*. Penguin. [Magyarul (2000): *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó.]
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1985a): The Rani of Sirmur: an essay in the reading of archives. In: *History and Theory*, Vol. 24., No. 3.: 247–272.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1985b): Strategies of vigilance: an interview with Gayatri Chakravorty Spivak. In: *Block*, No. 10.: 5–9.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1988): *In Other Worlds*. Routledge.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1990a): *The Post-Colonial Critic*. Routledge.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1990b): Poststructuralism, marginality, postcoloniality and value. In: *Literary Theory Today*. Szerk.: Collier Peter – Greyer-Ryan, Helga. Polity Press: 219–244.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1993): *Outside in the Teaching Machine*. Routledge.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1996): *The Spivak Reader*. Routledge.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1999): *A Critique of Postcolonial Reason*. Harvard University Press.
- Storey, Andy (2000): Romanticism and Pontius Pilate politics. In: *Development*, Vol. 43., No. 4.: 40–46.
- Sunder Rajan, Rajeswari (1997): The Third World academic in other places; or the postcolonial intellectual revisited. In: *Critical Inquiry*, Vol. 23., No. 3.: 610–618.
- Sylvester, Christine (1999): Development studies and postcolonial studies: disparate tales of the 'Third World'. In: *Third World Quarterly*, Vol. 20., No. 4.: 703–721.
- Werbner, Richard – Ranger, Terence (szerk.) (1996): *Postcolonial Identities in Africa*. Zed.
- Young, Robert (1990): *White Mythologies: Writing History and the West*. Routledge.

David Slater

GLOBÁLIS IDŐK POSZTKOLONIÁLIS KÉRDÉSEI¹

1 Eredeti tanulmány: Slater, David (1998): Post-colonial questions for global times. In: *Review of International Political Economy*, Vol. 5., No. 4.: 647-678.

Mivel a globalizációval kapcsolatos viták több elemzési területet fognak át, a globális, a lokális és a transznacionális értelmezésének módjai egyre vitatottabbakká válnak. Nem csak az vált kérdésessé, hogy milyen módon közelítjük meg elméletileg a globális politikával és a kulturális változással kapcsolatos kérdéseket, hanem az is, hogy kik a tudás alapjai ezekben az elméleti megközelítésekben, és hogyan befolyásolják a tudás ezen alapjainak vagy ágenseinek eszméit, fogalmait vagy tematikus prioritásait a különböző történelmi és geopolitikai összefüggések. A tanulmány szerint több, Nyugaton létrejött globalizációelméletet újra kell gondolni a posztkoloniális kritikai perspektívák fényében. Ez nem csupán a nyugati hatalmi projektek múltjának és jelenének erőteljesebb hangsúlyozását kívánja meg, hanem a Nyugaton kívüli kritikai globalizációkutatás kitaróbb figyelembevételét is. A tanulmány a globális és a posztkoloniális közötti kapcsolat felrajzolásával különböző utakat kíván nyitni a politikáról és kultúráról való kortárs gondolkodás előtt.

BEVEZETŐ

A globalizáció irodalmának folyamatos bővülésével egyre nagyobb figyelem összpontosul a „globális” szóhoz tapadó jelentések változatosságára. A „globális” felvetődhet olyan áramlások létrejötté kapcsán, ahol a pénz, a képzetek, az információ, a migránsok, a drogok és az új technológiák felgyorsult mozgását úgy tekintik, mint ami radikálisan átszeli a nemzetállam területi határait. Vagy máshonnan közelítve, a globális transznacionális vállalatok stratégiájával hozható kapcsolatba, vagy akár olyan képzetként alkotható meg, melynek célja javak eladása, esetleg fontos szimbolikus referenciapontként vehető be egy, a környezet lebomlásával kapcsolatos kérdéseket érintő politikai mozgósító programban. Ezek a különböző jelentések egyidejűleg vannak jelen azokkal az újraéledt kísérletekkel, amelyek a globális sajátosságait próbálják meg meghatározni, például azzal, hogy a globalizációt azon „terület feletti” vagy „határon átlépő” viszonyok terminusaiban kezdték definiálni, amelyeken keresztül a világ „a humánföldrajz alapvető átalakulását” megtapasztalja (Scholte 1997: 432).² Ehhez hasonlóan, Goldblatt és társainál (uo.: 271) a globalizáció az emberi szervezetek és interakciók térbeli formájának és kiterjedésének transzkontinentális szintre való eltolódását fejezi ki. A globalizáció különböző formáit földrajzi kiterjedésük, a globális interakciók – így az infrastruktúra (a közlekedés, a jogi keretek és a telekommunikáció) – intenzitása, ezen interakciók intézményesülése, illetve mindezeknek a nemzeti és a lokális szereplők hatalmára gyakorolt különböző hatása szerint lehet

2 A globalizáció ezzel összefüggő értelmezésével kapcsolatban lásd Scholte korábbi cikkét (1996), amely a „kollektív identitások földrajzához” kapcsolja a kérdést.

csoportosítani. A térbeli szintek (globális, nemzeti, regionális, lokális, kommunális) között feszülő globális interdependencia és egymáshoz kötöttség ilyen értelmű fokozódása, amelyet a kapcsolatok, a kommunikációs csatornák, a hálózatok és körforgások térbeli sűrűségének folyamatos növekedése jellemez, a globalizáció számos elemzésének meghatározó vonásaként van jelen. Végül és döntően a globalizációval és a globális változással foglalkozó kutatásokat egyre inkább jellemzi a különböző értelmező és magyarázó diskurzusok ábrázolásmódja. A neoliberális, a marxista, a posztstrukturalista, a feminista és a posztkoloniális elméleti meggyőződések csak egy részét alkotják azoknak, amelyek egyből az ember eszébe ötlenek, és természetesen ezen széles kategóriákon belül a konceptuális irányok és politikai pozíciók számos különböző árnyalatával találkozhatunk.³

Ezek a megjegyzések arra vezettek, hogy hangsúlyozzam: „a globális” elgondolásának és elméleti megragadásának módja önmagában is megkérdőjelezhető. Ez az a kontextus, amelyben King (1996: 1958) azt sugallja, hogy a globalizáció elméletei

„megértek a dekonstrukcióra, nem utolsósorban a feminista és a posztkoloniális perspektívából, illetve olyan tudósok nézőpontjából, akiknek országai kívül esnek azon a világon, ahonnan olyan elméletek származnak, melyek ezen országokat a modernizációs elméletek hagyományainak megfelelően csak a legújabb neokolonializmusoknak, illetve a »gazdasági növekedés szintjeinek« látják.”

Az itt kiemelt kérdések nem csak arról szólnak, hogy mit próbálunk meg elméletileg megragadni, hanem arról is, hogy ezt ki és milyen pozícióból teszi.

Ezek a kérdések a posztstrukturalista, a posztmodern, és különösen a posztkoloniális perspektíván belül vetődtek fel, és a létező elméleti értelmezések *határait* mutatnak rá, amelyet én a tudás geopolitikájának neveznék. A következő fejtegetés során azt szeretném megmutatni, hogy hogyan fedhetőek fel a globális változás jelenlegi elméleteinek határai és hiányosságai a „nem nyugati” kontextusokkal és a tudás „nem nyugati” cselekvési hatókörével (*agency*) történő összevetése során.⁴ Konkrétabban tehát egy globális és

3 A globalizáció legújabb marxista irányultságú értelmezéseiről lásd például Amin (1997), Burbach és társai (1997) és Robinson (1996); a neoliberális álláspont megtalálható Ohmae-nál (1990) és Rothkopfnál (1997); a posztstrukturalista meggyőződést többek között Appadurainál (1996) és García-Canclininél (1996) lelhetjük fel, a globális feminista elméleti megragadására példa Marchand (1996) és Spike Peterson (1996); és a globális változás posztkoloniális értelmezéseivel találkozhatunk Bhabhánál (1994), Kapurnál (1997) és Saidnál (1993). Fontos hangsúlyozni, hogy az itt felsorolt hivatkozások csak egy lehetséges választékot jelentenek a már így is rendkívül kiterjedt irodalomból.

4 Spivak (1990: 8) a posztkoloniális témák egy tartományát általánosan kezelve vitatja meg ezt a kérdést egy mindent magában foglaló módon, hangsúlyozva azt a gondolatot, hogy a nem nyugati

posztkoloniális közötti találkozást próbálok létrehozni, és a globalizáció kérdéseinek újrágondolását elősegítendő, a posztkoloniális perspektíva néhány gondolatát alkalmazom. Ugyanezzel szeretném felülvizsgálni a posztkoloniálissal tapadó jelenségeket, különösen azzal kapcsolatban, hogy azok alkalmazhatóak legyenek a Dél–Észak viszonyokban, vagyis egy olyan kategóriarendszerben, amely szintén megkérdőjelezhető.⁵ Így remélem, meg tudok alkotni egy összekapcsolódó kontúrokból álló zónát, mely terepet nyújthat a kutatások újabb irányzatainak és párbeszédnek.⁶

A „GLOBÁLIS” PARADOXONJAI

A globális korával összefüggésbe hozott zavarodottság és bizonytalanság egy része számos – ezt az időszakot átható – belső feszültséggel és ellentmondással magyarázható. Így, míg a gazdaságok egyre közelebb kerülnek egymáshoz, a nemzetek és a szomszédságok eltávolodnak. A globális gazdasági integráció folyamatának további előrehaladtával egyre hangsúlyosabbá válnak a társadalmi és politikai dezintegráció trendjei. A spanyol társadalomtudós és újságíró Ramonet (1997) ezt a jelenséget a fúzió és a hasadás együttes dinamikájaként írja le, ahol az egyik oldalon a nemzetek feletti gazdasági és kereskedelmi integrációs folyamatok állnak, ahogyan azt az EU, a NAFTA (Kanada, az Egyesült Államok és Mexikó), a MERCOSUR-országok (Argentína, Brazília, Paraguay és Uruguay), az Arab Maghreb Unió (Algéria, Mauritánia, Marokkó, Líbia és Tunézia) példája is mutatja, a másik oldalon viszont a korábban létrehozott etnikailag sokszínű államokban új politikai hasadások keletkeznek az újjáéledő nacionalizmusok és az etnikai alapon történő meghatározás diskurzusai miatt. Eközben új kapcsolódási pontok és új elhatárolódások jelennek meg egymás mellett. Míg az egyik szinten a pénz és az üzenetek azonnali elektronikus mozgása a „határ nélküli világ” érzetét kelti, addig bizonyos területeken „erődített zárványokat” emelnek, hogy elhatárolják a magas jövedelmű tereket, biztonságba helyezve és leválasztva azokat a szegénység, a bűnözés és a disztópia társadalmi univerzumaitól (Caldeira 1996).

Hopenhayn (1997) egy specifikusan latin-amerikai kontextusban más, a globalizáció által kitermelt paradoxonokra is rámutat. Az „utazás” új formái jelennek meg – távoli

anyaggal való interakción keresztül kérdőjelezhetőek meg és rajzolhatóak újra az értelmezés domináns nyugati elméletei.

5 Elemzésemben később visszatérek az ilyen bináris kategorizációk problémájára; e téma fő kérdéseit rendkívül érdekesen közelíti meg Coronil (1996).

6 Darby és Paolini (1994) ehhez hasonló módon kíséreltek meg párbeszédet kialakítani a nemzetközi kapcsolatokkal és a posztkoloniállissal foglalkozó szerzők között.

világokba szörfölés az interneten vagy befordulás a crack-kokain lesüllyedt és elszegényedett világába –, laza és könnyed kommunikáció a tehetős *barriók*ban;⁷ bezárt és súlyos mámor a lejjebb elhelyezkedő *barriók*ban. A neoliberális globalizáció nyomában érkező társadalmi kirekesztés, a városokban jelentkező feszültségek és a kollektivitás hanyatlása az elidegenedés és a szegénység fokozottabb formáit eredményezték. Ugyanakkor a jövedelmek növekvő koncentrációja együtt jelentkezik az új társadalmi mozgalmak csalfa mulandóságával. A társadalmi választóvonalak együtt jelentkezik az új társadalmi hálózatokkal, a standardizálódás (a dollarizáció, a „strukturális kiigazítás”, a privatizáció) együtt jelenik meg a társadalmi változatosság burjánzásával és az őshonos kultúrák lázadó meg erősítésével.

A feszültség egy másik megjelenési formájában az összekapcsolódottság eluralkodása és a képzetek, üzenetek villámgyors körforgása a világban ellentmondásba kerül a befelé fordulással, azzal, hogy a fontosabb nyugati médiavállalkozásoknál a külügyi tudósítások számának egyértelmű visszaesése tapasztalható. Az Egyesült Államokban például a televíziós hálózatoknál a külföldi tudósítások jelentősen lecsökkentek, az összes téma 35%-áról 25%-ra 1970 és 1995 között, és ezt még feltűnőbbé teszi, hogy míg a hetvenes években a hálózatok átlagosan a teljes híridő több mint 40%-át a külföldi híreknek szentelték, ez a részesedés 1995-re 13,5%-ra csökkent le (Moisy 1997). Ez párhuzamba állítható azzal a ténnyel, hogy az 1980-as évek végén az Egyesült Államokban játszott televíziós műsoroknak csak nagyjából 2%-át (kivéve a spanyol nyelvű és „multikulturális” műsorokat) sugározták külföldről (During 1997: 812). Továbbá nem árt megjegyezni, hogy a legnagyobb globális televíziós hálózat, a CNN International mindössze 35 külföldi tudósítóját őrizte meg 23 külföldi irodában, szemben a legfontosabb hírszolgáltatók által fenntartott 100 irodával és közel 500 tudósítóval (Moisy 1997).⁸ Így a „globálissá válás” együtt jelenhet meg egy olyan, az USA-ban bizonyosan megfigyelhető tendenciával, amelyet a befelé fordulás és a nemzetihez, a regionálishoz, a lokálishoz fordulás jellemez. Az introvertáltság irányába mutató trend szintén összefüggésbe hozható azzal az általános, hidegháború utáni felfogással, hogy „a Nyugat civilizált anyaföldjén” kívüli világ egyre súlyosabb veszé-

7 Spanyolul (város)negyedet jelent – *a szerk.*

8 Tegyük hozzá, hogy a hidegháború utáni korszakban a Chicago Council on Foreign Relations által négyévente végzett felmérés azt mutatja, hogy azon válaszadók aránya, akik az Egyesült Államok kormányának kiemelt prioritásaként értékelték „a külpolitikai problémákat”, az 1986-os majdnem 26%-os értékről 1994-re 11,5%-ra zuhant. Ezzel szemben, az amerikai dolgozók állásainak megtartását a külpolitika központi céljaként kezdték megjelölni a válaszadók. Lásd Moisy (1997: 83).

lyeket, kiszámíthatatlanságot, féktelenséget és hajthatatlanságot rejtő helyé vált, ahol a külföldi beavatkozás nem szolgálhat tartósan előnyös célokat.⁹

A befelé fordulás szellemége összekapcsolható mások jogainak el nem ismerésével is, legyenek azok etnikai kisebbségek, különböző vallások, migráns közösségek vagy szegény lakónegyedek. Az Egyesült Államokban és Európában a határok védelmezésének és az erődök felállításának eszméi nehezen férnek össze az áruk szabad mozgásának, a nyílt gazdaságnak, a gazdasági protekcionizmus eltörlésének, a rugalmasságnak és a deregulációnak az ellenfogalmaival. Ezért, amíg egyfelől ünneplik a tőke szabad áramlása előtt megnyíló teret, addig akadályozzák a munkaerő szabad áramlását. Például a NAFTA transznacionális terén belül az Egyesült Államok – miközben a nyitott gazdaság fontosságát hangoztatja – egyre erőteljesebb korlátokat állít mexikói munkaerő beáramlásának útjába (Smith 1998).¹⁰ Jó néhány mexikói szemében „új berlini fal” létesült – az Egyesült Államok és Mexikó közötti kerítés megerősítésével, a létező fizikai határok megszilárdításával, a kiegészítő megfigyelő eszközök kiépítésével, és a határ egyesült államokbeli oldalán nagyságrendileg több határőr alkalmazásával. Ez együtt jár azzal az új joganyaggal, amelynek célja a mexikói és közép-amerikai munkaerő beáramlásának visszaszorítása.¹¹ Ezen felül valóban van abban valami ironikus, ahogy arra egy ettől nem túlságosan eltérő összefüggésben Radhakrishnan (1996: 178) emlékeztet, hogy míg az USA kereskedelempolitikai nyilatkozatai a nemzeti terek tőkeáramlás általi lebontását követelik, mégis megkérdőjelezi az amerikai munkahelyek feltételezett elvesztését a tengerentúli olcsó munkaerőnek köszönhetően.

9 Az amerikai külpolitikai intézmény *doyen*je, George F. Kennan nemrég a külföldi beavatkozásokkal szemben érvelt, és helyette John Quincy Adams szellemében azt javasolta, hogy a kisebb országokat a „példánk erejével” segítsük, azaz kerüljük el a más országok problémáit célzó közvetlen beavatkozásokat. Lehet, hogy Kennan nézetei nem egyetemesen elfogadottak, de megragadják a „magányos szuperhatalmon” belül kialakuló hangulatot. Lásd Kennan (1995).

10 Ugyanakkor itt is volt korlátozás a mexikói importon, ahogy azt a mexikói avokádó kaliforniai importjával kapcsolatban 1995-ben kirobbant konfliktus is tanúsítja, amikor az ellenzék arra az érvelésre támaszkodott, hogy az avokádó veszélyes kártevőket (köztük magzsizsiket) hozhat be az Egyesült Államokba (tudósít róla a *The News*, Mexikóváros, 1995 augusztus 20.: 1).

11 Itt az 1996-os Illegális Bevándorlási Reform és Bevándorlási Felelősségi Törvény-re (Illegal Immigrant Reform and Immigrant Responsibility Act) utalok, mely a következőkre tekintett: a legális bevándorlók hozzáféréseinek korlátozása a társadalombiztosítási ellátásokhoz és az élelmiszer-utalványokhoz, az új bevándorlók megfosztása a szociális támogatásoktól az országban töltött első öt évükben, és az illegális bevándorlók azonnali kitoloncolása. Ennek a kritikai elemzését lásd a *La Jornada*-ban, Mexikóváros, 1997. április 14., 29. o.

Az ilyen jellegű ellentmondások mögött egy mélyen gyökerező egyenlőtlenség lapul, amely az integráció és a dezintegráció, illetve a befogadás és a kizárás együttes megjelenéséhez kötődik. Ezt az egyenlőtlenséget hangsúlyozza ki Holm és Sørensen (1995), akik előremutatón azt sugallják, hogy a globalizáció folyamata (az ő megfogalmazásuk szerint az egyre intenzívebbé váló, határokat átszelő gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális viszonyok) intenzitásában és földrajzi kiterjedésében mind a nemzetközi, mind a belföldi szférákban egyenlőtlen. Jelen elemzés szempontjából még többet mond Mosquera (1994) „transzkulturális kurátorságról” szóló rövid, de meggyőző vitairata, melyben azt állítja, hogy annak ellenére, hogy a „globalizáció” szó olyan képzetet idéz fel, mintha a bolygónak minden pontja össze lenne kötve egy webszerű hálózatként, a kapcsolatok mégis a hatalom középpontjainak sugarában és hegemonikus mintája nyomán jönnek létre, és a periféria országai továbbra is összekapcsolatlanok maradnak, vagy csak a centrum ellenőrzése alatt, közvetve vannak összekötve. Mosqueránál a „tengelyi globalizációnak” és „a csend zónáinak” a struktúrái alkotják az alapját az egész bolygót megformáló gazdasági, politikai, kulturális hálózatnak. Bár a globalizáció kétségtelesen túl tökéletesítette a kommunikációt és elősegítette egy pluralisztikusabb tudatállapot létrejöttét, ám „létrehozta a multikulturális párbeszéd transzteritoriális világának illúzióját” (uo.: 133). E pozícióját illusztrálанд Mosquera felhívja az olvasó figyelmét a múzeumok, galériák, kiadók, gyűjtemények erősen központosított rendszerének létezésére, melyek eurocentrikus, vagy még inkább Manhattan-centrikus kritériumokra alapozva gyakorolnak legitimáló hatalmat. Ezek a központi útvonalak tartalmazzák azt a tőkét, amelyet saját partikuláris szempontjaik szerint fektetnek be az „univerzális értékek megteremtésébe”, és a nyugati centrumok nem csak pusztán elküldik művészetüket a perifériára, hanem vissza is hozzák onnan azt, amit a perifériák művészetéből kiválogatnak. Mosquera szerint „azok az országok, amelyek vendégül látják más kultúrák művészetét, egyben e bemutatók kurátorai is, tehát a világ gyakorlatilag szétválik kurátor és kurált kultúrákra” (uo.: 135).¹²

Mosquera „tengelyi globalizáció” és „a csend zónái” fogalmai az egyenlőtlenség egy másik dimenziójára is rámutatnak, amikor újra helyet teremtenek „a periférának” a globális kultúráról és politikáról való kortárs gondolkodásban, így visszhangozva talán Hitchcock (1993: 11) kérdését: „...hogyan tudnak az elméletek és a teoretikusok ellenállni az »elkerülhetlenségnek«, hogy a »globális gondolkodás« a nyugati hegemoniatörekvés következő fejezete?” Az egyik kulcskérdés itt az, hogy vajon a globális politika és kultúra kortárs nyugati elméleti megragadása vajon tényleg igazán globális?

12 Nem Mosquera az egyetlen, aki érvelésében hangsúlyozza a hatalom és az uralom kérdéseit a művészet és a kulturális termelés területén. Lásd még például Fisher (1995), Kapur (1997) és Yúdice (1996).

Némely esetben világos, hogy ha a hidegháború utáni korszakban felteszik a globális változás kérdését, akkor Észak–Dél megosztottság alakul ki. Nakarada (1994) például, egy zimbabwei workshopról beszámolva, melynek témája a „világrend” jövője volt, megjegyzi, hogy a résztvevők között megfigyelhető volt egy alapvető Észak–Dél különbség. Az északi résztvevők a sebességgel és a térbeli határok felszívódásával kapcsolatos jelenségeket hangsúlyozták, és míg néhányan közülük a hatalmi középpontok helytől elszakadására összpontosítottak, mások az abban rejlő pozitív potenciált emelték ki, történetesen azt, hogy az államközpontú rendszer, úgy tűnt, utat adott egy újfajta globális civilizációnak. Mindezzel ellentétben a déli résztvevők sokkal negatívabban mérték fel a helyzetet, és a Délre mint a rekolonizáció és a globális apartheid új tárgyára hivatkoztak. A workshop déli résztvevői számára „a »globális« szó pusztán az Észak érdekeire utalt”.¹³

Ez a fajta elkülönülés felveti azt a kérdést, hogy a globalizáció hatásainak tekintetében is létezhet az Észak–Dél választóvonal, valamint, hogy létezhet Észak–Dél különbség már annak módjában is, ahogy ezt a különbséget felismerik és magyarázzák. Pontosan ezzel kapcsolatos az utolsó paradoxon, amit meg szeretnék említeni – vagyis azzal, hogy a tudományos világban, ahol a globalizációkutatás megszületett, nem ritkán nyugati keretben határolják körül a témákat, az elméleteket és a területeket.¹⁴ Nem akarom azt sugallni, hogy az Észak–Dél viszony elemzése hiányzik az első világ írásaiból, hiszen számos új tanulmány is ennek az ellenkezőjéről tanúskodik (Dallmayr 1996; James 1997; Saurin 1996; Wilkins 1996). Ugyanakkor a posztkoloniális elméletnek mint a kritikai gondolatok fontos gyűjteményének a segítségével meg akarom kérdőjelezni azt a módot, ahogyan a Nyugat a globálist kezeli.

A POSZTKOLONIÁLIS FORDULAT ÚJRAGONDOLÁSA

A posztmodernhez hasonlóan a posztkolonialitásnak sincs általánosan elfogadott definíciója. A nyolcvanas évek végén Ashcroft és társai (1989: 2) jól ismert cikkükben, *Az irodalom visszavágban* (*The Empire Writes Back*) fogalmazták meg megközelítésüket, melyben posztkoloniálisnak tekintik mindazt a kultúrát, melyre hatással volt a gyarmatosítás

13 Ezzel a Nakarada-idézettel (Nakarada 1994) kapcsolatban lásd az *Alternatives* 1994-es 19(2) globális apartheiddel és világrenddel kapcsolatos különszámának szerkesztői bevezetőjét.

14 Egy korábbi írásomban (Slater 1995) e kérdés bizonyos vonatkozásait az 1995 elejéig megjelent irodalom tükrében tekintetem át. Egy ehhez kapcsolódó gondolatmenet: Santos (1995: 506–519).

folyamata annak kezdetétől napjainkig. Darby és Paolini (1994: 379) szűkebb meghatározása az értelmezés módjára koncentrál:

„... a posztkolonializmus a nyugati modernitás megkérdőjelezésén keresztül próbálja visszaszerezni morális és érzelmi magaslatát [...], legyen az harmadik világbeli értelmiségi vagy író a nyugati tudományos életben, vagy épp a bennszülött vagy az alárendelt hangja [...], melynek lendülete a perifériára mint a radikális és felforgató politikai álláspontok tárházára helyeződik.”

Újabb keletű munkájában Rattansi éleslátóan hangsúlyozza a posztkolonialitás interaktív jellegét: a posztkoloniális tanulmányok központi, meghatározó motívuma „a gyarmatosító és gyarmatosított, centrum és periféria, a »városlakó« és a »bennszülött« által játszott, egymást kölcsönösen konstruáló szerepek vizsgálata, melyek részben kialakítják az identitását mind a domináns félnek, mind a Nyugat birodalmi és gyarmatosító tevékenységébe bevont alárendeltnek” (Rattansi 1997: 481).

E három különböző nézőpontból érkező definícióból négy, egymással összefüggő elem emelhető ki.

1. Más „posztkol”-ról, például a posztmarxizmustól, posztstrukturalizmustól vagy posztmodernről eltérően a posztkolonialitás egyértelműen köthető egy, a gyarmatosítás folyamata által kijelölt korszakhoz. Vannak tehát egyértelmű történelmi határai, bár a gyarmatosítás kezdete és korszakolása éppúgy változó lehet, mint belső felépítése, nem utolsósorban Latin-Amerika történetét összevetve az afrikai és ázsiai területekével (Klor de Alva 1995).¹⁵

2. Egy másik megközelítés szerint a posztkolonialitás köthető a posztstrukturalizmushoz és a posztmodernhez, mivel egy olyan kritikai vizsgálódási mód, melyben a különbözőség, a cselekvés, a szubjektivitás és a hibriditás fogalmi destabilizálják a Nyugat modernitásdiskurzusát, és hangsúlyozzák a gyarmatosítás és a birodalmiság elválasztáhatatlanságát a felvilágosodás értékeinek kivetítésétől és introjekciójától.

3. Ehhez hasonlóan, a posztkolonialitás előtérbe emelheti a gyarmatosító és a gyarmatosított, vagy a centrum és a periféria egymást kölcsönösen megalkotó szerepét – más szavakkal, ahelyett, hogy egyirányú erőviszonyokat feltételezne az elnyomó és az elnyomott, vagy a kizsákmányoló és a kizsákmányolt között, a posztkoloniális fordulat felismeri,

15 Nem szeretném túlhangsúlyozni ezt a különbséget, de a posztkolonialitással kapcsolatos általánosítások igen gyakran elfeledkeznek Latin-Amerika – Spanyolország és Portugália általi – korábbi gyarmatosításának következményeiről.

hogy ezek a dinamikus interakciók a kapcsolat mindkét résztvevőjére – bár eltérő módon, de – hatással vannak.

4. A posztkolonialitás nem csak az elemzés terepének elmozdítására vagy a centrum történelmének és geopolitikájának megkérdőjelezésére alkalmas, de a kritikai vizsgálódás egy módszereként olyan kérdések sorához vezet el, melyek a tudomány kinyilatkoztatásainak a terepét érintik: kik az elméleti tudás letéteményesei, hol található, kinek a nevében nyilatkoznak meg, és hogyan alkotnak elméletet?¹⁶

A fenti pontokból világos, hogy a posztkolonialis elemzés egyik leglényegesebb eleme a birodalmi hatalom és az elmélet politikájának változó kapcsolatát érinti. Chakrabarty (1992) megfigyelése szerint például – amint az az egyetemek gyakorlatában látható – a történelem tudományos diskurzusának középpontjában „Európa” áll mint minden történelem szuverén elméleti tárgya, az „indiai”, „kínai” vagy „kenyai” történelmet is ideértve. Európa története olyan uralkodó narratíva lett, amelyhez minden más történelem viszonyul, és amellyel szemben azokat periférikusnak tekintjük. Ráadásul míg „a harmadik világ történészei kötelezőnek érzik, hogy európai történeti munkákra hivatkozzanak, az európai történettudósok semmiféle kölcsönösségre nem érznek késztetést” (uo.: 337). Chakrabarty „Európa provincializálása” mellett érvel, azaz egy olyan program mellett, melynek magában kell foglalnia a következő felismeréseket: (1) a globális történelem része, hogy Európa kisajátította magának a „modern” jelzőt, és az európai imperializmus szerves részét képezte e folyamatnak; (2) a harmadik világbeli nacionalizmusok mint modernizáló ideológiák egyenrangú felek voltak a globális modernitás kialakulásában. „Európát” tehát mint univerzalizáló erőt hatástalanítanunk kell, és „Indiát” is a vizsgálat tárgyává kell tenni: „...a cél az, hogy a modernitás történetébe beleírjuk az azt övező ambivalenciákat, ellentmondásokat, az erő alkalmazását és az ehhez kapcsolódó tragédiát és iróniát” (uo.: 352).

Azt azonban nem feltételezhetjük, hogy a posztkolonialis elmélet és a harmadik világbeli értelmiségiek viszonya problémamentes lenne. Először is, mint Radhakrishnan (1996: 155) rámutat, a „posztkolonialitás” fogalma ritkán kerül elő Dél-Ázsia és Afrika egykor gyarmatosított területei kapcsán.¹⁷ Egy afrikai politikatudós szavaival élve, a jelenlegi

16 Ezek a kérdések nem csupán a posztkolonializmussal kapcsolatban vetődnek fel. A különböző irányultságú feminista elméletek hasonló kérdéseket vetettek fel a társadalmi nem, a patriarchátus és a szexualitás, valamint a harmadik világbeli nők kapcsán; többek között Lazreg (1988) és Mohanty (1991) kritizálták a nyugati elmélet univerzalizálását, valamint a nyugati álláspontokat és gyakorlatokat előtérbe helyező intellektuális munkamegosztást.

17 Ez a gondolat Latin-Amerikára vonatkozik, ahol a „posztkolonialis” kifejezés sokkal ritkábban kerül elő, mint a „posztmodern”; egy közelmúltbeli kivétel a bolíviai antropológus Rivera cikke (1997).

nemzetközi színteret sokkal inkább „az alávetett népek újragyarmatosításaként” írhatjuk le (Tandon 1994), értve ezalatt a birodalmi Nyugat (gazdasági, politikai és katonai) uralmának a Dél alárendelt népei fölötti kiterjesztését. Ehhez hasonlóképpen, ugyancsak Afrikával kapcsolatban, Ould-Mey (1994) az állítja, hogy a globális igazgatás alatt álló nemzetközi intézmények létrehozása és megerősítése újfajta „multilaterális imperializmust” teremt. Ez az összefüggés nem kizárólagosan Afrikára vonatkozik, amint azt González-Casanova (1995) mexikói szociológus „globális kolonializmusról” és demokráciáról szóló írása világosan megmutatja.

Úgy tűnik, az imperializmus és a gyarmatosítás folyamatosságát taglaló fenti szövegek a neokolonializmus régimódbb gondolatához vezetnek vissza – bár újragondolt formában –, mely abban a korszakban született, amikor a függőségi elméletek és a „radikális alulfejlettség-elmélet” a mainál jóval nagyobb hatással bírtak. A „neokolonializmus” kifejezés ugyanis túlságosan nagy hangsúlyt fektet a birodalmi centrumok erejére, míg a harmadik világot passzívként, fogságban tartotként mutatja be, és ennek megfelelően nem foglalkozik a gyarmati kapcsolat nyugati társadalmakra gyakorolt hatásával. Ennek fényében Bhabha (1994) és más írók is a kétértelműség és az ironia eszközeit ajánlották, amivel képesek túlmutatni azon a leegyszerűsítő szemléleten, amely egymás bináris ellentettjének tekinti a centrumot és a harmadik világot. De biztos, hogy ez a két megközelítés összeegyeztethetetlen?

A különböző elméleti pozíciók posztkoloniális elemzésen belüli összecsapása forog kockán. Olyan fogalmi és tematikus meggyőződések versenye ez, melyek közül némelyik a hagyományos marxi problematikára alapoz, míg mások posztstrukturalista és posztmarxista keretek közt határozzák meg magukat, melyekben az osztály már nem központi elem, a szubjektivitás, identitás, különbözőség és ellenállás pedig oly módon jelennek meg, melyek megkerülik a materialitás, az egyenlőtlenség és a gazdasági hatalom fogalmi kereteit. A marxi elméletre alapozó szerzők szerint a posztkoloniális fordulat gyakran eklektikus vizsgálódást jelent, a politikai gazdaságtan és különösen az osztálypolitika megkerülésével, és – élesebben fogalmazva – a globális kapitalizmus implicit elfogadásával jár.¹⁸

18 Ezen irodalom áttekintésére nincs lehetőség, de a következő szerzőket megemlíteném, mint a posztkoloniális diskurzushoz hozzászóló marxista képviselőket: Ahmad (1995), aki például megjegyzi, hogy „a posztkoloniális, mint a legtöbb dolog, osztályhelyzet kérdése” (Ahmad 1995: 16); Dirlik (1994), aki lebilincselő cikkében azt a gondolatot emeli ki, hogy a tőke továbbra is strukturálja a világot, és hogy „a posztkoloniális a globális kapitalizmus értelmiségének állapota” (Dirlik 1994: 356); és Miyoshi (1993), aki szerint a „jelenlegi posztkoloniális és multikulturalizmust övező értelmiségi figyelem gyanúsán a globális politikai valóság elkendőzését szolgáló újabb alibinek tűnik” (Miyoshi

Bizonyos szempontból ironikus fényben tűnik fel ez az elméleti és politikai ellentét: ha kritikai érdeklődésünk középpontjába a posztkoloniális elmélet három legismertebb szerzőjét állítjuk, nevezetesen Saidot, Spivakot és Bhabhát, egyértelművé válik az elméleti irányultság hibriditása. Said (1978, 1993) például Gramsci és Foucault fogalmi alapjait ötvözi, mindazonáltal kritikus a marxi kategóriákat szélsőséges absztrakcióként értelmező irányzatokkal szemben. Spivak (1988, 1990, 1996) az alárendelt, képviselői és posztkoloniális irodalom fogalmait tárgyaló munkáiban a marxi kategóriákat éleslátó posztstrukturalista megközelítéssel alkalmazza, és gyakran használ olyan kategóriákat, mint a „nemzetközi munkamegosztás”, „neokolonializmus” és „globális kapitalizmus”, és mindeközben egyfajta „derridai látásmóddal” is rendelkezik. Alighanem Bhabha (1994, 1996) a legkevésbé marxista hármójuk közül, de ő is inkább újraproblematizálja, mint elveti a marxista megközelítést¹⁹ – úgy vélem, hogy a „posztkoloniális trió” egyike sem exmarxista. Inkább elméleti jelentésárnyalatokat találhatunk, valamint – nézetem szerint – egyfajta újra és újra visszatérő hibriditást, mely élesen megkülönbözteti a posztkoloniális elméletet azoktól a nézetektől, amelyek a marxista teóriát eleve adott, homogén és privilegizált státusszal ruházzák fel.²⁰ A posztstrukturalista nézőpont ellenben megmutatja a marxizmuson belüli hasonlóságokat és eltéréseket, így elkerülhetjük az esszencializáló megközelítéseket, legyenek azok akár pozitív, akár negatív irányúak. A következtetéseknél még visszatérek e kérdés egyes vonatkozásaihoz.

1993: 728). További hasonló gondolatmenetekhez lásd Gosst (1996) és Shohatot (1992), bár az utóbbi példa felveti a párbeszéd szükségességét.

19 Bár nem szeretném túlságosan leegyszerűsíteni Bhabha szövevényes elméletalkotását, de valóban egyértelműen leszögezi, hogy meg kell teremteni a szocialista és demokratikus politizálást, mivel „nincs olyan közösség vagy embercsoport, amelynek belső radikális történetisége a megfelelő figyelmeztetéseket juttatná magától kifejezésre” (Bhabha 1994: 27). Tehát a marxizmus újragondolása és újrapozicionálása, és nem analitikus vagy politikai fontosságának teljes visszautasítása mellett érvel.

20 Ezen a ponton eszünkbe juthat Sartre harminc évvel ezelőtti megjegyzése, amikor nagy nehezen elhatárolódik egy olyan módszertől, amely nem új tapasztalatokból vezeti le fogalmait; Sartre szerint (1963: 37) a marxista módszer „már megszülte fogalmait; már megbizonyosodott igazságukról; konstitutív képletekben fog szerepet adni nekik”. Ezt idézi Lazreg (1994) az algériai nők történelméről és politikájáról szóló tanulmányában.

A HIBRIDITÁS ÉS A HATALOM MÓDJAI

A kétértelműséget, a heterogenitást és az autenticitást tárgyaló vitákban gyakran merül fel a hibriditás fogalma. Bhabha (1994) kifinomult és komplex szóhasználatában bizonyos elemeket előtérbe helyez. Egy Rushdie *Sátáni versek*ével foglalkozó értekezésében Bhabha (uo.: 225) azok ellen a „bináris geopolitikai ellentétpárok” ellen érvel, amelyek az iszlám fundamentalistákat szembeállítják a nyugati modern szerzőkkel. Szerinte elvész a vitában a hibriditás feloldhatatlan, határmezsgyéken egyensúlyozó feszültsége, a kulturális azonosulás közties, még nem asszimilálódott természete, ami rávilágítana a különbözőség – legyen az osztály, nemi vagy faji alapú – bármiféle egyértelmű vagy autonóm megkülönböztető jegyéhez való ragaszkodás korlátaira.

Egy másik, ide is kapcsolódó kontextusban a hibriditás mint a gyarmatosító találkozás egyik inherens dimenziója fogalmazódik meg. Bhabha szerint a gyarmati uralom egy olyan diszkriminációs folyamatot indít meg, mely törést von maga után – például az anyaország kultúrája és az abból leszármazott kultúrák között –, ami által az el nem ismert az eredeti formájától eltérően fogalmazódik újra, egyfajta mutációt vagy hibridizációt indítva el. Így, amikor a gyarmatosító diskurzus szemtől szemben találja magát tárgyának hibriditásával, „a hatalom *jelenléte* másnak tűnik, mint aminek a felismerés szabályai szerint látszania kellene”. Ezért aztán „a gyarmati hatalom a hibriditás *termékének* tűnik, és nem a gyarmatosító autoritás lármás parancsának vagy a bennszülött hagyományok csendes elnyomásának”, s így a gyarmatosító hatalom diskurzusának alapjaiban rejlik ambivalenciák „teszik lehetővé a felforgatás egy formáját, arra az eldönthetetlenségre alapozva, mely az uralom diszkurzív feltételeit a beavatkozás terepévé teszi” (uo.: 112). A „hibrid szubjektumok” megteremtése idézheti elő a koloniális hatalommal szembeni ellenidentitás új és felforgató formáinak megjelenését.

Bhabha hibriditásról alkotott elmélete, és különösen annak gyarmati hatalommal és diskurzussal foglalkozó részei marxista beállítottságú szerzők egész sorának kritikáját provokálták ki. Parry (1994) részletes és kiterjedt értékelésében jellemző módon visszatér az osztály és a tőke kérdéseihez, és újra hangsúlyozza a valós és anyagi (nem csupán „diszkurzív”) érdekkülönbségeket a „kapitalizmus mint transzkontinentális imperializmus” világában. Bhabha „különbözöségre” és „hibridításra” tett hangsúlyával szemben e szöveg szerint a kapitalizmus strukturális viszonyai „megkövetelik, hogy a sokrétű kapcsolatrendszerrel, illetve a legkülönfélébb hajlamokkal és célokkal rendelkező, többszörösen konstituált és pozícionált szubjektumok kerüljenek mozgósításra az osztály körül – akár társadalmi-gazdasági kategóriaként, akár egy harcban részt vevő közösségként fogjuk azt fel” (Parry 1994: 14–15). Ám épp ez ellen a központosított elmélet ellen fejleszti ki Bhabha a maga fogalmi arzenáljának egyes kulcsfontosságú elemeit, és Jameson (1991) „maga a

tőke... egyesítő és totalizáló erejével” kapcsolatos megállapítására reagálva jegyezte meg tömör válaszul, hogy az ilyen érvelés „túl könnyen átlátható” és „túl kiszámíthatóan elsajátítható” (Bhabha 1994: 220).

A hibriditás fent említett két formája jelentések egy szélesebb skálájához köthető, a latin-amerikai *mestizaje*²¹ fogalomhoz például, amit Martín-Barbero (1993: 188) nem csupán faji tényként értelmez, hanem mint „létünk magyarázatát, idők és helyek, emlékek és fantáziák hálóját”; ez a gondolat kiemeli a kulturális formák összefonódásának és heterogenitásának történeti jelentőségét. Ehhez hasonló módon García-Canclini (1995) hibrid kultúrákat tárgyaló munkájában minden mai kultúrát határkultúrának tekint, amelyek egyidejűleg jól járnak a kommunikáció és a tudás területén, ám elvesztik a területükhöz fűződő kizárólagos kapcsolatukat. Szintén Latin-Amerikában találkozhatunk az „idők” hibriditásának vitákban való megjelenésével, amint premodern, modern és posztmodern időbeliségek ötvöződnek a *desmodernidad* fogalmában (a spanyol „*desmadre*” szóból, ami egyszerre jelent „árvaság”-ot és „káoszban élés”-t).²²

De milyen mértékben azonos a hibriditások összetétele és hatása? Radhakrishnan (1996: 159–62) provokatív megkülönböztetést tesz a hibriditás centrumállamokbeli és posztkoloniális változatai között, ahol az előbbiek kényelmesen beágyazódnak a nemzeti és transznacionális állampolgárság keretei közé, míg az utóbbiakat a szerző úgy írja le, mint stabil és tartós politikai identitást keresőket. Ebben a kontextusban előtérbe helyeződnek a hatalmi viszonyok és a geopolitika, és fontos kérdéssé válik, hogy ki beszél kinek a nevében, hiszen a hibriditás jelensége nem képes megváltoztatni a tartós hatalmi realitásokat és nem képes túllépni azokon.²³ Ráadásul a hibriditás Radhakrishnan által idézett gyarmatosító országbeli és posztkoloniális verziói maguk is birodalmi találkozások hatásaival fonódtak össze, melynek során harmadik világbeli népeket helyeztek át eredeti lakhelyükről, diaszpórákat teremtve a kapitalista modernitás területein belül.

Mindezekre tekintettel alapvető jelentősége van a kontextualizálásnak. Vegyük példának a kommunikációs média arénáját, amelyben a tévéprogramok globális hibriditásával párhuzamosan folyamatos és központosított az ellenőrzés. Ott van például a déli államok közül Brazília, amely a világ hetedik legnagyobb tévéműsor- és

21 A mesztic kultúrát és az azon alapuló modern nemzeti identitást megteremtő politikai ideológia Mexikóban – *a szerk.*

22 Ez a kifejezés a mexikói antropológustól, Roger Bartrától származik.

23 A hibriditás politikájával kapcsolatban Radhakrishnan (1996: 162) arról gondolkodik, vajon Nyugaton miért elfogadhatóbb az iszlám elhagyása a szekulárisabb csoportok irányába, mint fordítva. Ezután azt állítja, hogy a központi területek hibriditását a nyugati identitás stabil rezsimje támasztja alá, míg a posztkoloniális hibriditás nem támaszkodhat ilyen rezsimre.

reklám-előállítójává vált,²⁴ vagy az a tajvani befektető csoport, amelyik kínai, vietnami, japán és koreai nyelven indította el 1997-ben nyolccsatornás programcsomagját az Észak-Amerikában és Ausztráliában élő ázsiaiak számára. Ennek ellenére végső soron a nyugati országok továbbra is uralják a műholdas telekommunikációs csatornákat, közvetlen szatellitműsor-sugárzásokat és digitalizált adásokat (Morley–Robins 1995: 225). Ezek az egyidejűleg létező tények felvetik a kérdést, hogy miként fogalmazzuk meg a hibridizációt a hatalom kontextusában. Hol húzzuk meg a hibridizáció határait? És hogyan magyarázzuk a „hibrid” hiányát a globális hatalom bizonyos megnyilvánulásaiban?

Természetesen az ezekre a kérdésekre adott válaszok jelentős mértékben annak függvényei, hogy hogyan értelmezzük a hibriditást, és milyen kontextusba helyezzük azt. Bhabha a gyarmatosító hatalom viszonylatába helyezi a hibriditás fogalmát, és esetében a fő érv az lenne, hogy a hatalmat olyan módon gyakorolják annak alanya „felett”, hogy létrehozzák az alárendelt szubjektumokat, amelyek heterogén és ambivalens személyiségekkel rendelkeznek. Bhabha szerint a hibrid szubjektumokat a gyarmatosító hatalom valódi gyakorlása alakítja ki, olyan területeken, ahol a kulturális gyakorlatok részleteit a behatoló hatalom soha nem tudja teljes mértékben beolvasztani. Ez az álláspont váltotta ki Parry (1994: 11) megállapítását, amely szerint ennek a nézőpontnak ellentmond a Nyugat által a világ többi részén véghezvitt kifosztás. Ám Bhabha sem tagadja a gyarmati agresszió tényét, bár valóban nem azzal az alapossággal vizsgálja, mint az ambivalencia, a mimikri és a hibriditás formáit. Véleményem szerint a Bhabha-féle hibriditásfogalom sem hagyja figyelmen kívül vagy zárja ki eleve az erőszakot, hanem inkább összetettebb és részletesebb képet ad a gyarmatosító találkozásról, amelyben a kormányzati hatalom a gyarmati megszállás ideje alatt az autoritás alkalmazását, hozzáillesztését és alkalmassá tételét mint saját hatalma újratermelésének egyik fő eszközét használta fel.

Ugyanakkor különböző mértékben bár, de világos, hogy a hibriditás alkalmazhatósága csupán kismértékben befolyásolja a más társadalmakba vagy gazdaságokba való behatolás szándékát és képességét. Például nem igazán tekinthető a gazdaság hibridizációjának a neoliberais gazdaságpolitikák rákényszerítése a déli országokra. Az IMF 1980-as évekbeli „adósságbrigádjainak” gazdasággal kapcsolatos gondolkodásában nem volt helye heterogén nézőpontoknak. A harmadik világ függésben lévő gazdaságainak átalakítására irányuló szándékot makacs ragaszkodás jellemezte a „strukturális kiigazítás” és a monetarista politikák esszencialista doktrínáihoz. Ugyanakkor szükséges rámutatni az időbeliség jelentőségére, hiszen az éveken át alkalmazott diskurzus káros társadalmi hatásai

24 Természetesen változatosságot találhatunk e kérdés kapcsán is, például a brazil szappanoperák mellett a *Protele* című film is nagy sikereket ért el a svájci és a francia piacokon, akárcsak Mexikóban, Törökországban, Dél-Koreában és Oroszországban, de Európa többi részén megbukott. Az indiai filmek miért csupán Görögországban népszerűen Európában? Lásd During (1997: 810).

lehetővé tették a gazdasági reform kevésbé ortodox újragondolását, olyan szempontok alapján, mint a részvétel, a decentralizáció, a kormányzás és a „méltányosság”. Emellett a neoliberalizmus G7 csoporton belüli, leginkább Japán által képviselt kritikája is értelmezhető a gazdasági hibridizáció korai megnyilvánulásaként.²⁵ Ennek ellenére a közelmúltbeli kelet-ázsiai válság kibontakozása fényéreművé vált, hogy az IMF által megtestesített ortodox nyugati monetarista politika továbbra sem változik. Az IMF „segélycsomagjai” elsősorban a pénzügyi szektor átalakítására, a kormányzati támogatások és a közvetlen hitelezés megsemmisítésére koncentrálnak, ezzel nyitottá teszik az ázsiai gazdaságokat a külföldi befektetők előtt, és így lehetővé teszik a bankok és vállalatok külföldi tulajdonba vételét is. Mindez azt a tényt tükrözi, hogy fennmaradt a hit a neoliberális gazdasági stratégiák univerzális alkalmazhatóságában.

Az amerikai és latin-amerikai kapcsolatok területén láthatóvá válnak a hibridizáció korlátai a geopolitikai hatalom egyoldalú alkalmazása esetén, ahogyan azt Panama 1989-es amerikai megszállása vagy a Kubával szemben fenntartott, az USA által kikényszerített embargó bizonyítja, amelyet megerősített az 1996-os Helms–Burton Act. Ehhez hasonló módon az USA egyes latin-amerikai országok „hiteltelenítésére” irányuló politikájára – mely politikák abból indulnak ki, hogy ezek az országok nem vetik megfelelő mértékben latba súlyukat a drogttermelés és drogkereskedelem elleni harcban – a kölcsönösség hiánya és ezen országok szuverenitásuk védelmével kapcsolatos érveinek figyelmen kívül hagyása a jellemző (Tokatlan 1997).

Más összefüggésben, és bizonyos konkrét országok területi joghatóságán belül, az „etnikai tisztogatás” politikái, a vallási vagy faji alapú megosztottságok és az etnikai kisebbségek kormányzati üldözése láthatóvá teszik, milyen dühödtt ellenkezést vált ki bizonyos helyeken a hibriditás politikájának lehetősége. A lista tovább bővíthető – szándékom ez esetben csupán annyi, hogy rávilágítsak azokra a körülményekre, amelyekben a hatalomgyakorlás különböző módjai éles ellentétben állnak a széles körben elterjedt és növekvő hibriditás feltételezésével: egy olyan feltételezéssel, amely felveti egyben a hibriditás időbeliségének problémáját, hiszen még sosem volt olyan idő, amely mentes lett volna a hibriditás valamilyen formájától (ennek kapcsán lásd Young 1995). Ám ez semmiképpen nem jelenti azt, hogy a hatalom csak konfrontáció és vertikális viszonyok mentén gondolható el. Nem csupán a Bhabha által elemzett bonyolult interakciók léteznek, emellett – Garcia-Canclini (1995: 259) magyarázatával élve – az uralmi formák csak egyfajta „homályosság” útján érik el a megfelelő hatásfokot, például az etnikai vagy családi hatalom elmosásával, vagy a politikai és a gazdasági hatalom határainak összezavarásával. Garcia-Canclini szerint a „csatornák összekeveredésének, a titkos parancsok átadásának és

25 Az államvezérelt japán gazdasági fejlődés és az ortodox brit és amerikai közgazdászok „piacbarát” elmélete közötti konfliktus, valamint ennek a Világbankra tett hatása kapcsán lásd Wade (1996).

affirmatív elfogadásának ravaszága” a fontos: a hatalommal szembeni ellenállás mellett a hatalommal való cinkosság is létezik.

Összességében egyetérthetünk Nederveen Pieterse (1995: 64) következtetésével, amely szerint a „hibridizációs perspektíva” az esszencializmus kritikájaként, valamint a kultúra befelé forduló és romanticizált felfogásának összezavarásaként nyeri el értelmét.²⁶ Ez a perspektíva abból a szempontból is hasznos, hogy emlékeztet minket Rattansi (1997) érvének helytállóságára, amely szerint a gyarmatosító és gyarmatosított kölcsönösen átfedi egymást, valamint arra, hogy a dekolonizáció továbbra is politikai és pszichológiai hatásokat vált ki a központi hatalomban, amint azt Le Pen mozgalmának felemelkedése demonstrálja Franciaország esetében. Ám hasonlóan, annak felismerése, hogy a vertikális hatalom nem szűnt meg, hozzásegíthet ahhoz, hogy elkerüljük a hibriditás romanticizálását, vagy annak elfeledését, hogy a hibridizáció pozitív értékelése új esszencializmusokat kísérhet, ahogyan azt Sakamoto (1996) bemutatja a sokrétű Nyugat és a vele szemben álló esszencializált „nem japán Ázsia” kettősségének értékelésekor. Még ha a gyorsuló globalizáció valóban növeli is a hibridizációt, különösen a kultúra területén, vajon beletartoznak-e ebbe az elméleti tudás ágensei? Ki az, aki elméletet alkot, honnan, hogyan és kinek teszi ezt?

A KRITIKAI GONDOLKODÁS ÉS A TUDÁS ÁGENSEI

Said (1983: 226–7) az elméletet utazáshoz való hasonlóságában írta le, azt sugallva, hogy az elméletek és eszmék utazásában számos közös fázist lehet meghatározni. Először is a származás, a kezdeti körülmények, amelyekben az eszme belép a diskurzusba. Másodsor, az elmélet vagy az eszme bizonyos távolságot tesz meg egy korábbi pont és egy későbbi idő és tér irányába. Ezek után több feltétel határozza meg az elmélet alakulását mind az elfogadás, mind pedig az ellenállás szempontjából, amelyek hatnak az átültetett elmélet alkalmazhatóságára. Végül pedig, a részlegesen vagy teljesen beépített eredeti elmélet új használati céljának, új történelmi és földrajzi pozíciójának megfelelően különböző mértékben átalakításra kerül. Said sémáját kiindulópontként használhatjuk fel a tanulmány e szakaszában, de ehhez három további szempontot kell még észben tartanunk: (1) a diffúzió

26 A kulturális hibridizációra jó példa Bolívia, ahol, mint Castells megállapítja (1997: 328–333), a Carlos Palenques és a CONDEPA párt által képviselt „elektronikus populizmus” megmutatta, hogy az identitásalapú közösségiség és a millenarista vallásosság összekapcsolása hogyan vezethet egy hibridebb „mainstream médiához”.

nem csak egyirányú lehet, hiszen a Délen született elméletek, például a *dependencia* perspektívái innen jutottak el Északra, ahol különféle formákban használták fel őket; (2) természetesen jelentős számú elmélet és diskurzus utazik mindkét irányba, az intellektuális hatások valóságos ide-oda ugrálásának keretében; és (3) ezek az interakciók a hatalom és a tudás globális kontextusában valósulnak meg, amely lényegesen befolyásolja az intellektuális térkép végső formáját. Egy kezdeti, nagyobb jelentőségű példa mindezekre a nyugati feminizmus területi tagoltsága.

A nyugati feminizmus egyik befolyásos ágának egyik legmeghatározóbb feltételezése volt, hogy a harmadik világ asszonyainak van mit tanulniuk az univerzális jelentőségűnek tartott nyugati feminizmustól.²⁷ A nyugati feminista mozgalom domináns változata határozta meg a napirendet, és abból az előfeltételezésből indult ki, hogy a harmadik világ a feminista elmélet szempontjából üres teret jelent.²⁸ Az üres tér eszméje egyfajta „kitörlést” jelent az elméletben, amely továbbra is érzeteti hatását a kortárs feminista irodalomban, mint arra a közelmúltban Spivak (1996) rámutatott, és ennek megfelelően más posztmodernnel, szociális mozgalmakkal, a globalizációval és a modernitással foglalkozó irodalmat jellemeznek ehhez hasonló hiányok. Bár egyre inkább kétségbe vonják (Castells 1996; Santos 1995) azt az implicit feltételezést, amely szerint a harmadik világ üres teret jelent az elméletalkotás számára, mégis igen elterjedt felfogás ez, együtt a nyugati elméletek univerzális jelentőségének uralkodó feltételezésével. A harmadik világnak mint az elméleti tudás megalkotójának kitörlésére irányuló tendencia jellemző módon együtt jár a más, nem nyugati világok tradicionális, népi vagy benszülött tudásainak, vagy ellenállásuk, politikai cselekvéseik jelentőségének elismerésével (Franco 1988).²⁹ Más szóval, amikor a harmadik világot megemlítik az ilyen összefüggésekben, akkor nem ritkán a tradíció vagy lázadás jelölőiként kezelik őket, nem pedig a közvetlen földrajzi származásán túl is releváns kritikai gondolkodás és reflexió lehetséges hozzájárulóiként. Más esetekben

27 Például Grewal és Kaplan (1994: 17) az írják, hogy a „globális feminizmus” kifejezés számos nő cselekvését elnémitotta az „univerzalizált nyugati felszabadulási modell” érdekében, amely az individualitást és a modernitást élteti. Lásd még Mohanty (1991) ismert kritikáját.

28 Ez a fajta etnocentrizmus a gyarmati múltban gyökerezik, amint azt Leila Ahmed a társadalmi nemről és az iszlámról szóló tanulmányában (Ahmed 1992) kifejti; megjegyzi például, hogy az, ahogyan a gyarmatosítók használták a feminizmust, a gyarmatosítók kultúráját hozta előtérbe, és aláásta a helyi kultúrákat, ez pedig ahhoz vezetett, hogy a nem nyugati társadalmakban a feminizmus megbélyegződött, mint a gyarmatosítók eszköze.

29 Egy közelmúltbeli, az USA és Latin-Amerika közötti kapcsolatokról szóló tanulmányban a szerző érdekes módon „érzéseikkel, hozzáállásukkal és cselekvésükkel” kapcsolatban hívja fel a figyelmet a latin-amerikai hangokra, és nem elemzéseik vagy kritikájuk kapcsán. Lásd Smith (1996: vii).

előfordul, hogy a harmadik világban létrehozott eszméket és elméleti megközelítéseket nyugati szerzők tulajdonítottak majd terjesztettek el úgy, mint saját, a nemzetközi közönségnek szánt hozzájárulásuk részét.³⁰ Tehát a kirekesztés és a bevonás kombinációjával van dolgunk, ahol a bevonás az eltulajdonítás folyamatának része.

Pluralitás jellemzi a nyugati eszmék és fogalmak elterjedését a tudás olyan területein, mint a feminizmus, a posztmodernizmus, a társadalmi mozgalmak elmélete, a globalizáció és a fejlődés. Ezért például a globalizáció elemzésével kapcsolatban e folyamat különböző víziói terjednek el ugyanabban az időben, és ezek Nyugaton kívüli adaptációjának folyamatát is a heterogenitás jellemzi. Felállíthatunk így egy kontinuumot, amely az általános elfogadástól a kívülről érkező elmélet alapvető elemeit illető részbeni egyetértésen keresztül egészen az egyértelmű elutasításig terjed. E skálán túl az értelmezés apróságait és az elemzés különböző hibrid formáinak létrejöttét is számításba kell venni. A változatoság fontosságát nem lehet eleget hangsúlyozni, hiszen mindig fennáll a lehetősége annak, hogy az elmélet kitörlésének kritikáját az – ellenállás és forradalom uniformizált képében gyökerező azonosság és homogenitás által meghatározott – elméleti „másik” romantizálása váltsa fel.³¹ Továbbá, például az állam és az informális szektor neoliberais értelmezése kapcsán, nem beszélhetünk a domináns nézet egyszerű, Északról Dél felé történő elterjedéséről. A tudás más, déli ágensei neoliberális fejlődésértelmezéseket hoztak létre, amelyek elterjedtek, és heves vita tárgyai lettek saját országukban és azon túl is. E konkrét témában a perui író, Hernando de Soto (1989) *A másik út* c. művével kapcsolatos viták feltűnő példát mutatnak az elemzési álláspontok heterogenitásáról az informális és a marginalitás magyarázata és annak perui politikai összefüggései kapcsán.

30 Két különböző területről érkező példa említhető, de természetesen több is van. A „transzkulturáció” fogalmát a kubai író, Fernando Ortiz találta fel, és Malinowski vette át ezt követően, aki egyszer el is ismerte ezt. De idővel Ortiz elveszett Malinowski munkájában. Ezzel kapcsolatban lásd Coronil (1995). A második példa Frank kapitalizmussal és alulfejlettséggel foglalkozó könyvében van (Frank 1967), amelyben az összes fő gondolat korábbi latin-amerikai irodalmakból ered, különösen Bagú (1949) gyarmati gazdaságról szóló szövegéből. Bár Bagút is megemlítik futólag, de ebből nem derül ki, hogy milyen mértékben támaszkodik erre Frank, és mivel Bagú könyvét nem fordították le, ezért csak Latin-Amerikában ismert ez a kapcsolat.

31 Egy fontos és találó példa egy területen belüli elméleti és politikai különbségre Memmi éles kritikája Fanon rendkívül optimista dekolonizáció-értékelésével kapcsolatban, amelyre lásd Gates (1991: 469–70). Természetesen más példák is vannak, és már maga a tény, hogy ilyen példákat kell keresni, is azt tanúsítja, hogy milyen nagy hatalma van az esszencializáló gondolkodásmódoknak.

A harmadik világbeli irodalmak globalizációval és a posztkolonialitás politikájával kapcsolatos tartalmáról és orientációjáról való gondolkodás három, egymással összefüggő elem kiemeléséhez vezethet.

1. Először is, ezen irodalmaknak történelmük van és heterogének, bennük megszületett fogalmakat és eszméket kombinálnak külföldről importáltakkal.

2. Másodsor, ahogy általában is, e heterogenitáshoz való viszonyunkat a saját elméleti és politikai pozícióink határozza meg; így egy az Egyesült Államokban vagy Nagy-Britanniában élő neoliberais közgazdász hajlani fog arra, hogy hasonló elméleti orientációval bíró déli közgazdászokat idézzon, miközben egy nyugati marxistától azt várjuk, hogy harmadik világbeli rokon elméleti áramlatokra támaszkodjon, és kritikailag viszonyuljon a neoliberais tendenciához. Továbbá, ahogyan az a posztkoloniális elméletet övező vitákból is világossá válik, a Délen maradó harmadik világbeli értelmiségiek és az egyesült államokbeli vagy európai egyetemekre költözöttek közötti elméleti különbségek és a témák hangsúlyozása közötti változatosság legalábbis részben kötődik az akadémiai viták természetében tapasztalható nemzetközi változatossághoz, amely viszont nem független az adott országok politikai viszonyainak változásától.³²

3. Harmadszor, ha Északon elfogadott, hogy Délen is vannak a tudásnak ágensei,³³ és ha globalizációértelmezésünk hitelesen igényli a kinyilatkoztatások többféle származási helyének a számításba vételét, felismerve, hogy ahogyan Mignolo (1993: 131) megfogalmazza, „a harmadik világ nem csak »kultúrákat« termel, hogy antropológusok és etnotörténészek tanulmányozhassák őket, hanem értelmiségieket is, akik elméleteket alkotnak, és a saját kultúrájukra és történelmükre reflektálnak”, akkor hasznos lehet feltérképezni az ezen „más” elemzési területekre jellemző, témabeli prioritásokban, kontextusokban és elméleti/politikai orientációkban megtestesülő különbségeket. E különbségek talán ösztönöznék a globalizációhoz való megszokott nyugati viszonyulás újragondolását, mivel a nyugat-európai és észak-amerikai elméletek jelentős részének korlátai erősebben kirajzolódának. Ez nem jelenti azt, hogy az elméleti meggyőződések más területei az euroamerikai intellektuális központoktól való teljes elszigeteltségben lennének. Nincs „érintetlen periféria”, amely arra várna, hogy azonosítsuk, és alternatív autenticitással

32 A „posztkoloniális értelmiségi” ide kapcsolódó tárgyalásával kapcsolatban lásd Rajan (1997).

33 Spivak (1996: 258) a közelmúltbeli nyugati feminista elméletalkotás áttekintésekor azt állítja, hogy „az elmélet házában továbbra is üvegből van a plafon”, és ebben a kontextusban bizonyos nyugati értelmezések hosszas kritikájába vág bele, megfigyelve például egy hosszú lábjegyzetben, hogy az „USA-központú feminizmus nem képes észlelni a déli feminizmus változatosságát, amely szerintük csupán az etnográfiai »kulturális változatosság« tárháza lehet” (1996: 266).

ruházzuk fel. Ehelyett az értelmezés különböző területei vagy forrásai léteznek, amelyek – a domináns nyugati fogalmak univerzalista narratíváit ellensúlyozva – sajátos történelmi és geopolitikai tapasztalatokban gyökereznek. Ezek az eltérőterületek segíthetnek nekünk, hogy más elkötelezettségeket és új, szélesebb zónákat találjunk, ahonnan hibridebb elméleti kereteket hozhatunk létre. A vizsgálódás ilyen formája megkísérli kiemelni a szerző helyzetének fontosságát, és ennek az elhelyezkedésnek a politikáját összeköti a nyugati elméleti kánonok történelmileg létrejött hatalmával szembeni elméleti reflexióval. A hatalom folyamatosan változóban lévő geopolitikája és a nyugati társadalomelméleti termelés közötti alapvető kapcsolatot láthatóvá tétele segíthet abban, hogy kritikai kérdések sorozatát tehessük fel, új és kreatív gondolkodási utakat nyitva meg.

A globalizáció – Latin-Amerikában vagy más déli területeken alkotó társadalomtudósok által folytatott – kritikai elemzései gyakran hajlamosak előtérbe helyezni számos olyan témát, amelyek a régiójukon kívülről érkező stratégiai döntésekről szólnak, de amelyek végrehajtói minden esetben a régióon belül formálódott szövetségek.³⁴ Zermeño (1995) mexikói szociológus szerint a neoliberais globalizáció és a megnövekedett nemzetközi versengés folyamatos támadást eredményezett „a mi modernitásunk” szereplői ellen. A civil társadalom szétmállása, a növekvő elszegényedés és a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése, a szakszervezetek felbomlása és a társadalmi-politikai kirekesztés előtérbe kerülése olyan helyzetet teremt, amelyben a nemzeti identitás radikálisan szétzúródik, és a független társadalmi és gazdasági fejlődési projektek lehetőségei drasztikusan beszűkülnek, ha el nem tűnnek teljesen. Továbbá Zermeño szerint többé már nincs szakadék „modern” mint sikeres és jólétben bővelkedő, illetve „tradicionális” mint visszamaradott szektor között; a kétszektoros modell átalakult, az „informális szektor”, illetve a „kreatív szegények” szintén részei lettek a neoliberais modernizáció új hullámának. A lényeg itt az, hogy a modernizáció és iparosítás korábbi, 1950-es és 60-as évekbeli hullámával ellentétben a modernizáció neoliberais diskurzusa kevesebb gazdasági szerepet szán a nemzetállamnak, és kitüntetett figyelmet szentel a szabad piacnak, a privatizációnak, illetve a deregulációnak, mint a fejlődés és a haladás lényegi előfeltételeinek. Ebben a kontextusban minden gazdasági tétel a világpiacba kell integrálódnia, a dualisztikus megoldásokat felváltja a világ gazdaságba való gyorsított beilleszkedés mindent magába foglaló logikája.

34 Az indiai író, Kothari (1997) különösen nagy hangsúlyt fektet a globalizációvita ezen aspektusára, szerinte a harmadik világbeli elítelt jelentős része igen torz módon szemléli a nyugati liberális demokráta megközelítést, mivel ez lehetővé teszi előbbieik számára, hogy kényelmes helyet foglaljanak el a globális elituralom hálózatában; Kothari szerint ez a politikai alkalmazkodás áll a globalizációs modell növekvő legitimizációja mögött.

Zermeño neoliberális globalizációval szembeni kritikája, amely a függőség új formáit, illetve a növekvő szegénységet és polarizációt hangsúlyozza, megerősítésre talál a latin-amerikai irodalom számos más szerzőjénél (Campodónico 1995; Saxe-Fernández 1997). Ezt az álláspontot a geopolitikai és történelmi körülmények sajátos ábrázolásmódja jellemzi, ami alapvető a perifériának a globalizáció folyamataiban való alárendelt részvétele bármiféle megértése szempontjából. Ez nem azt jelenti, hogy az efféle problémák nem kapnak figyelmet Északon,³⁵ inkább csak azt, hogy azt a tematikus keretet, amelyben a déli társadalmakban a globalizáció kérdéseit megvitatják és elemzik, jelentős mértékben meghatározza egyrészt a szegénység súlyosbodása, a polarizáció, a kizárás és az egyenlőtlenségek, másrészt pedig a neoliberális globalizáció egymáshoz való viszonyainak vizsgálata.

A kritikai elemzésnek ez a fajta fontossági sorrendje szorosan összekapcsolódik a szuverenitás és a marginalizáció globális kontextusban való értelmezésével. Brazil szerzők, mint Ianni (1994, 1996) és Santos (1994) a globalizáció és a perifériális társadalmak fragmentációja közötti összefüggést hangsúlyozták, Ianni (1994) pedig amellett érvel, hogy ahogyan a déli társadalmakban folyamatosan meggyengül a nemzetállamok hatalma, elképzelhetővé válnak olyan helyzetek, amelyekben a déli államok a „globális társadalom provinciáivá” válnak. Az effajta értelmezési irány általános relevanciája ellenére fontos szem előtt tartani a nemzetállamok különböző erőit is a globális küzdőtéren, figyelembe véve például a Brazília és Bolívia vagy az Argentína és Haiti közötti figyelemre méltó geopolitikai erőkülönbséget. Továbbá a centrum államainak még mindig komoly hatalmuk van a joghatóságuk alatti terület felett, és a közigazgatási reformok keresztülvitele, amint azt a központosított államokban létrehozott regionális kormányzatok is tükrözik, annak szükségességére mutat rá, hogy „a periférián” is jelen levő állami hatalom sajátosságait figyelembe vegyék.

A globális döntéshozatal terepeitől való fokozódó elszigeteltség érzése szintén felbukkan egy kubai–amerikai viszonyról szóló, nemrég megjelent szövegben, hasonlóképp, ahogy az Ianni és Santos munkáiban is megjelenik, amely érdekes módon a kubai–amerikai konfliktus dinamikáját a globalizáció tágabb kontextusába helyezi. A kubai Chailloux és társai (1997) a harmadik világ országainak a globális ügyek kulcsfontosságú döntéshozó testületeitől való fokozódó elszigetelődésére hívják fel a figyelmet, és újra napirendre veszik a függőség és kizárás problémáját, amely az 1970-es évek vitáit jellemezte. Itt a szuverenitás és a nemzetközi hatalom kérdése olyan keretben jelenik meg, amely előtérbe helyezi a változó birodalmi geopolitikát, és az amerikai hegemoniáról alkotott

35 Griffin és Kahn (1992) globalizációról és fejlődő világról szóló kötete remek példát nyújt erre a kapcsolatra, és a *Millennium* folyóirat egyik közelmúltbeli számát is hasonló kérdéseknek szentelték. Lásd például Saurin (1996) és Pasha (1996).

fogalmainkkal kapcsolatos kérdéseket tesz fel az egyre inkább globalizálódó világunkban.³⁶ Ugyanakkor a pluralitás, különbség és heterogenitás szavakkal jellemzett világunkban Kuba folytatódó geopolitikai elhatárolása az imperialista erő egy másfajta narratívájában gyökerezik.

A szuverenitás problematikája a nemzeti identitások globalizációs viszonyok közötti létrehozását érintő vitákhoz is kapcsolható. Ortiz (1997) például a nemzetállam és a modernitás viszonyát tárgyalva arra jut, hogy a kultúra globalizációja a saját területén töri meg a nemzetállamnak a társadalmi élet jelentései felett gyakorolt monopóliumát. A globalizáció egyfelől „felszabadítja” a helyi identitásokat a nemzeti kultúra terhe alól, másfelől a globalizált kulturális látószög létrejötte megnyitja annak lehetőségét, hogy a kulturális fogyasztás terén transznacionális identitások jöjjenek létre. Így tehát például a műholdas- és a kábeltévé latin-amerikai elterjedésén keresztül a hírekben szereplő eseményekről és társadalmi folyamatokról szóló mindennapos információk lehetővé teszik, hogy a transznacionális kulturális közelség a mindennapi tapasztalat elválaszthatatlan része legyen. Ortiz azt állítja, hogy míg a modernitás egyre inkább összekapcsolódik a globálissal és a transznacionálissal, a nemzeti mint a függetlenség, autonómia és szuverenitás kifejeződése, egyre inkább instabillá válik, miközben jelentése mindjobban a tradicionálissal kapcsolódik össze, mintsem a modernnel. Ugyanakkor, mint azt Ortiz kiemeli, ez nem jelenti azt, hogy a nemzetállamnak nincs többé kulcsszerepe a periférikus társadalmakban, mivel például bizonyos területi határokon belül még mindig megőrzi a bürokratikus hatalom és a legitim erőszak feletti monopóliumot, oly módon, hogy a globalizálódó világon belül az állam még mindig a centripetális erő tereként működik, ahogy korábban említettük. Továbbá, amint Calderón és társai (1996) találóan emlékeztetnek, érvelhetünk úgy, hogy a nemzetállamnak mint a társadalmi autoritás fő terepének, lényegi szerepet kellene játszania a latin-amerikai társadalmakban jelenlevő szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni politikák megalkotásában.³⁷ Ami itt fontos, az természetesen az, hogy újra kell gondolni a nemzetállam szerepét és funkcióját a változó világban, és meg kell különböztetni a nemzetet az államtól, amit Ortiz talán nem tett meg kellő alaposággal. A multinacionális közösségekkel és sokszínű kulturális tradíciókkal jellemezhető államok-

36 A szuverenitás és a kváziszuverenitás részletes elemzéséhez a nemzetközi kapcsolatok oldaláról, amelyben Afrika világrendszerbe való beillesztése adja a történelmi példát, lásd Grovogui (1996).

37 Calderón és társai (1996: 39–40) háromfajta kirekesztést különböztetnek meg: kulturális diszkrimináció, társadalmi-gazdasági kirekesztés, és politikai képviselettel és részvétellel kapcsolatos marginalizáció. A kultúrák közötti demokratizáció fejlődésével kapcsolatban azt állítják, hogy a kirekesztés ezen formáit a társadalmi beavatkozás nemzeti stratégiáinak kialakításával kell lecsökkenteni.

ban nyilvánvalóan nem lehetséges a nemzeti autoritás és hatalom egységes legitimációja, valamint az állampolgárság egységes jelentése.

A nemzeti helye a globalizáció és az új világrendek kritikai ábrázolásában erősen kötődik az etnocentrizmus és a nyugati univerzalizmus kérdéseihez is. Bár ez nem új gondolat, és nem is csupán a Dél irodalma foglalkozik vele, de nagyobb jelentősége van Afrika, Ázsia és Latin-Amerika társadalmában, mint másutt, és szintén geopolitikai behatások és birodalmi programok összefüggésében magyarázható. Bonfil Batalla (1996) mexikói kultúrát és civilizációt bemutató könyve szerint a Nyugat önmagát az univerzális civilizáció hordozójának látja, és állítólagos egyedisége és felsőbbrendűsége magával vonja a többi, tőle eltérő civilizációs projekt tagadását és kirekesztését. Ez a kritikai hozzáállás a globalizációt és modernizációt elemző írások széles körében megtalálható. Ake (1995), Dussel (1997) és Kothari (1993) például, bár eltérő szemléletmódok és értékrendek alapján, de egyaránt megkérdőjelelik az Európa- és Amerika-centrikus torzítások elhíntését a modernitás, politikai rend, fejlődés és globalizáció vizsgálatában, és ezt általános elméletalkotásuk egyik központi elemévé teszik. A nyugati univerzalizmussal szembeszegülő etikai-politikai érzékenységnek bizonyára része felfigyelni ezekre a hangokra, és érteni jelentőségüket. Nem feledkezve meg a Nyugat és a nem Nyugat közti éles különbségtételekről – erre a témára a továbbiakban még visszatérek –, a sajátosságok elterjedése nem szabad, hogy elrejtse szemünk elől azon aszimmetrikus hatalmi viszonyok és alárendelő reprezentációs technikák folytatódó jelenlétét és erejét, amelyek a Nyugat és a nem Nyugat találkozásainak sorában születtek meg.

Bár olyan témákat és etikai-politikai prioritásokat igyekszem bemutatni, melyek számos latin-amerikai, afrikai és ázsiai szerző írásában tetten érhetők, tisztában vagyok vele, hogy az általam kiemelt szerzők és gondolatok köre csupán részei egy lehetséges első lépésnek, és hogy elsősorban a latin-amerikai irodalomra koncentrálok, mivel azt részletesebben ismerem, mint az afrikai, ázsiai és közel-keleti szerzők munkásságát. Minden esetről elmondható, hogy bár az egyes témáknak tulajdonított fontosságban van különbség, van bennük egy állandó, közös elem, melyet a geopolitikai interakciók és a globális kapitalista rendszerbe alárendeltként való beillesztés változó történelmi hatása jellemez. Bár ehhez hasonló elméleti és politikai motívumok a nyugati irodalomban is megjelennek,³⁸ és a nem nyugati szövegek közt is léteznek konzervatívabb nézetűek, ennek ellenére a kettő között lényeges különbség van. A különbséget magyarázhatja a nem Nyugat vagy a Dél geopolitikai elhelyezkedéséből adódó, azaz a kirekesztés és a bevonás különféle formáinak való kitétség történelmi tapasztalata, valamint az, hogy tárgyai voltak a világrendszer egyenlőtlen hatalmi viszonyainak fenntartását igazoló alárendelő technikák által

38 A globalizációvita ezen aspektusával kapcsolatban a következők hozzászólásokat találtam a leghasznosabbaknak: Falk (1997), Gill (1995) és Robinson (1996).

létrehozott reprezentációknak. Ezek a tényezők ugyanis hajlamosak ellenálló és kritikus szubjektumokat teremteni, eltérően azoktól a társadalmaktól, melyek – bármily különböző módokon is – inkább kezdeményezték és irányították az ilyen terjeszkedési és uralmi folyamatokat. Ezzel nem kívánom a pozíciók rögzítettségét sugallni, ez nem jelenti ugyanis, hogy a periféria szükségszerűen ellenálló volna, a centrum pedig szükségképpen uralomra törne. A szubjektumok ugyanis mindig konstruáltak, és leginkább kötetlen, dinamikus és mozgó jelenségként ragadhatók meg, földrajzi helyzettől függetlenül. A jelentésnek és az elhelyezkedésnek vannak azonban olyan csomópontjai, ahol egy közös érzés (antiimperializmus), vízió (önrendelkezés) vagy mozgósító eszme (küzdelem a társadalmi igazságért) leülepednek a társadalomban, még ha ez a leülepedés minden esetben ki is van téve a változó politikai áramlatoknak. A tudás ágenseinek és a globalizáció elemzésének kontextusában kimondhatjuk – mint már korábban rámutattam –, hogy a periférián való lét olyan kritikai nyitásokat ösztönözhet, melyek a küzdelem felszabadító etikáját biztosítják – és ennek globális relevanciája vitathatatlan.

A fent említett témák – a neoliberális globalizáció és a szegénység, kirekesztés, társadalmi különbségek elmélyülése közötti kapcsolat; a szuverenitás politikája, a nemzeti mozgalmak és a nyugati etnocentrizmus és univerzalizálás folytatódó hatásai – a régebben nagy hatást gyakorló függőségi elméletekhez kötődnek. A „külső erők” szerepének kritikája gyakran akkora hangsúlyt kapott, amely mellett észrevétlen maradt a társadalmi erők hatása a „függő világban”. A különbség tehát az, hogy az általam hivatkozott szövegek a bináris felosztást képesek úgy újragondolni, hogy közben a nyugati hatalmat és a hierarchikus reprezentáció változó módjait sem hagyják ki az egyenlőtlen világrend elemzéséből. A hibridizációk, illetve a külső és belső erők komplex összetételének elfogadása nem feltétlenül jelenti azt, hogy lemondunk az aszimmetrikus erőviszonyok továbbélő hatásainak komolyabb tanulmányozásáról.

GLOBALIS VÍZIÓK ÉS A POSZTKOLONIÁLIS POLITIKA

Dirlik (1994) – a posztkolonialitásról és a globális kapitalizmusról szóló vitához való széles körű hozzájárulásában – kiemeli, hogy túl kell lépünk a megértés válságán, amelyet a régi kategóriáinknak a mai világ leírásához való elégtelensége okoz. Dirlik számára a posztkolonialitás egy ilyen igényre ad választ egy olyan világban, amelyet új bizonytalanságok és trendek soha nem látott elterjedése jellemez: többek között a kapitalizmus nemzeti keretek közötti decentralizációja, a határok gyengülése, a korábban három világgént elgondolt világ dezorganizációja, a kultúra egyszerre homogenizáló

és heterogenizáló áramlása, a bennszülött kultúrák kapitalista narratívák szerinti újraformalmazása, az új globális információs technológiák és transznacionális közösségek létrejötte, a kulturális fragmentálódás és multikulturalizmus léte és a termelés transznacionalizálódása. Ám a posztkolonialitás egyik értelmének és a globális kapitalizmus világának e lényegi összekapcsolása egy olyan megállapítással kerül párhuzamba, amely szerint „a posztkolonialitás a globális kapitalizmus értelmiségének állapota” (Dirlik 1994: 356). Ez a némileg redukcionista érvelés és az általa kiváltott kritika olyan hangulatot teremtett, amelyben a gazdasági elemzést általánosságban bizonyos mértékig helytelennek látják. Ennek következményeképpen a posztmodern és a posztstrukturalista irodalom jelentős részét általában jellemzi a kritikai gazdasági elemzés elkerülése.³⁹

A posztkoloniális diskurzus által kiemelt egyik legfontosabb kérdésfelvetés a birodalmi találkozások történelmének és földrajzának lehetséges elméletalkotási módjaival kapcsolatos. El kell-e fogadnunk azt az univerzalizáló beszédmódot, amely a tőkére és az osztályra redukálja a különbségek magyarázatait?⁴⁰ A másik oldalról, a marxista gazdaság-központúság korlátoltságából való kiábrándulás nem lehet megfelelő indok – különösen a piac győzedelmeskedésének korában – a neoliberais elmélet alkalmazása által kiváltott társadalmi hatások vizsgálatának mellőzésére. A szegénység, az egyenlőtlenségek növekedése, a kirekesztés és az éhezés nem múlnak el az újjáéledő globális kapitalizmusnak köszönhetően (lásd Chossudovsky 1997), de ezeket a jelenségeket vajon mindig egy olyan elméleten keresztül kell néznünk, amely gazdasági kategóriák köré rendezi a lehetséges magyarázatokat? Nem lehetséges, amint Hall (1996) felveti, a kritikai társadalmi és gazdasági elemzést egyesíteni egy kibővített posztstrukturalista és posztkoloniális elmélet keretein belül, hogy például a társadalmi szubjektivitás elemzésekor az osztályharchoz hasonló kategóriák ne automatikus kiindulópontként, hanem egy lehetséges végpontként jelenjenek meg? Továbbá, ha e kérdéseket a Nyugat–nem Nyugat, Észak–Dél, centrum–periféria, első világ–harmadik világ viszonyokban gondoljuk el, akkor vajon az előbbi kategóriák – minden hasonló bináris ellentétpár kapcsán is felmerülő – problémás volta nem vezet-e minket ahhoz, hogy elavultnak lássuk őket folyékony, áramló és hibrid világunkban?

Térjünk vissza egy pillanatra Bhabha egyik elméleti elkötelezettséggel kapcsolatos gondolatmenetéhez. Bhabha (1995: 5) így fogalmaz:

39 Dirlik cikkével kapcsolatban remek megjegyzéseket találhatunk Hall (1996) időbeliséggel és posztkolonialitással foglalkozó cikkében.

40 Prakash (1992) például igen hatékonyan válaszolt ezekre a politikai problémákra, jelezve, hogy ha a gyarmati termelés ellentmondásait és kétértelműségeit a kapitalizmusbeli eredetükre redukál-nánk, akkor a történelem nem lenne más, mint az eredethez való állandó visszatérés.

„meg vagyok győződve, hogy a politikai gazdaságtan nyelvén legitim módon reprezentálhatóak a kizsákmányolás és az uralom viszonyai az első és a harmadik világ közötti diszkurzív megosztás keretein belül.”

Ezt követően azt állítja:

„ugyanilyen mértékben meg vagyok győződve, hogy a nemzetközi diplomácia nyelvén élesen erősödésnek indult egy új angloamerikai nacionalizmus [...], amely egyre erőteljesebben artikulálja gazdasági és katonai erejét olyan politikai cselekvésekben, amelyek más, nagyrészt harmadik világbeli népek és helyek függetlensége és autonómiája iránti neoimperialista gőgöt tükröznek.”

Ugyanakkor Bhabha állást szeretne foglalni a „kulturális kirekesztés mozgásban lévő határain”, és a „posztkoloniális világ kulturális és történelmi hibriditását paradigmátikus kiindulópontként” kezeli (Bhabha 1995: 6).

Sok posztstrukturalista hozzáállásra jellemző, amit itt, és Bhabha munkáiban általában, láthatunk: egy kettős elköteleződés abban az értelemben, hogy miközben továbbra is elfogadják a radikális politikai gazdaságtan nyelvét, aközben elmozdítják és újragondolják egy probléma keretein belül, amelyben megjelennek a különbség, a hibriditás és a többértelműség fogalmai. Ez nem egy feszültségtől mentes lépés, hiszen a társadalmi szubjektum decentralizálására, a politikai identitások kiszámíthatatlanságára és a pluralitás ethoszára tett posztstrukturalista hangsúlyok elmozdítják az osztályt központi helyéről, és megkérdőjelezik a materiális tényezők elsőbbségét a politikai pozíciók elemzése kapcsán. Ám ez a fogalmi feszültség és disszonancia kreatív és produktív is felfogható, hiszen – a kettősségek megcsontosodását előidéző vagy-vagy választások helyett – olyan új kombinációk és szintézisek hozhatók létre, amelyek jobban összezsengenek korunkkal. A köztes terekben⁴¹ való gondolkodás, a kötött jelentéseken való túllépés, és az olyan többértelmű kategóriákkal való munka, mint a „posztkolonialitás”, lehetővé tehetik új és konstruktív értelmezési módok megnyitását.

A posztkoloniális politika nemcsak a határokon való, illetve a határhelyzetekkel kapcsolatos gondolkodást bátorítja, de egyben a benne rejlő kétértelműségek és disszonanciák – melyek egyértelművé válnak olyan jelenségek kapcsán, mint a gyarmatiságon való túllépés és az újragyarmatosítás kényelmetlen párhuzamossága, akárcsak a „posztkoloniális” kifejezés olyan különböző országokra való alkalmazása, mint az Egyesült Államok, India, a Dél Afrikai Köztársaság vagy Ausztrália – releváns és fontos reakciókat

41 A „reneszánsz sötét oldalával” kapcsolatban lásd Mignolo (1995), aki ezt a gondolkodásmódot alkalmazza az írástudás, a területiség és a gyarmatosítás elemzésében.

és kritikákat váltanak ki (Frankenberg és Mani 1993; McClintock 1992; Williams 1997). A posztkolonialitás terepét az eddigiekben a gyarmati és birodalmi uralomnak különböző formákban kitett társadalmak geopolitikai változásaiaként kezeltük, és bár a gyarmati uralom alól való valódi felszabadulás időszaka egy fontos vitatott tényező marad ezeknek a változásoknak az esetében, ha a posztkolonialitást a képzelet dekolonializációjával azonosítjuk, akkor egy, a globalizációról való gondolkodás szempontjából hasznos perspektívát nyerünk. A globális víziókat nem kell az okcidentálisból levezetni vagy a gyarmati és központi hatalom történelmi emlékezetétől megfosztani.

Egyértelmű, hogy a kulturális különbség etnocentrikus konstrukciója nem a Nyugat előjoga, de lényeges, hogy ez a privilégium a globális hatalom gyakorlásához kötődik. Tehát annak ellenére, hogy kiemeljük a Nyugaton belüli különbözőségeket – az Európán belüli szembeötlő történelmi és földrajzi ellentétek létét, akárcsak Spanyolország és Portugália sajátosságát, vagy az Egyesült Államok és a Nyugat-Európa közötti alapvető különbségeket –, ám lehetséges a nyugati hatalom alkalmazásának eredményeként létrejövő hatások koherenciáját kimutatni. Ezért, amikor egy nyugati tudós szétszedi a Nyugat monolitikusnak tűnő fogalmát, hangsúlyozva a bonyolult heterogén és plurális jelenségeket, akkor számításba kell vennie azt a geopolitikai-történelmi helyzetet, amely segít megmagyarázni, hogy miért vált a Nyugat monolitikussá „Másikjaival” szemben. Az uralkodó csoportok tagjai általában hajlamosak arra, hogy dinamikusnak, rugalmasnak, plurálisnak és bonyolultnak írják le saját szubjektivitásukat, míg a többieké tradicionális, problémamentes, kifinomultatlan és átlátszó marad. A tudás ágensei felvetésének célja nem az autentikus „Másik” magasztalása, hanem a hatalom történetéből eredő előítéletes reprezentációk feltételezéseinek destabilizálása, összezavarása.

Továbbá a posztkoloniális szemléletmód alapján a téren keresztüli viszonyokról való gondolkodás átalakítható olyan formában, hogy erőteljesebben kirajzolódjon a nyugati–nem nyugati kapcsolatok egymást megalkotó jellege, ahogyan arra a diaszpórák politikájára rámutat.⁴² Tehát a korábbi függőségi elméleti perspektívával ellentétben a posztkoloniális fordulat kérdések és kapcsolódási pontok szélesebb összefüggéseit képes megjeleníteni. A multikulturalizmust és az elismerés politikáját övező mai figyelem – amint azt az etnikai és faji kisebbségek jogaival kapcsolatos viták mutatják – visszahozhatja az érdeklő-

42 A tudás ágenseivel kapcsolatban a kitörlés jelentősége nem csupán a déli periférián nagy, hanem a központokon belül is. A feketék irodalma láthatatlanná vált a nacionalizmus uralkodó diskurzusainak köszönhetően; ennek feltárása kulcsfontosságú politikai kérdés lett, amint azt Mike Phillips állítja a brit esetben.

dést a más kultúrákkal való kapcsolat természete iránt, előtérbe helyezve a határok közötti interszubsztívitás és a megértés lehetőségeit.⁴³

Hogy visszatérjünk ahhoz, ahogyan a globális paradoxonjairól gondolkodtunk, a globális folyamatok – mind az elemzés tárgya, mind pedig a tudás ágensei szempontjából vett – egyenlőtlenségeinek szentelt nagyobb figyelem lehetővé és egyben kívánatosá válik. Míg a posztstrukturalizmus és a posztmodern hozzásegíthet minket a korábban befolyásos értelmezési keretek rugalmatlanságának és bizonyosságának magunk mögött hagyásában, addig a posztkolonializmus lehetővé teszi, hogy túllépjünk a globalizációval és a globális politikával kapcsolatos univerzalista nyugati felfogások korlátain. Így hitelesebb módon globálissá és egyben kritikailag élénkebbé tehetjük hozzáállásunkat. A globális és a posztkoloniális összekapcsolása a tér és az idő megújult érzékelését eredményezheti, amely által a korábbi nemzetközpontú birodalmi narratívák decentralizált és határokon átvívelő újírása a globális újragondolását teszi szükségessé.

Fordította: Kasnyik Márton

A fordítást az eredetivel egybevetette: Jelinek Csaba

43 Az imperializmus története természetesen a centrum területein is létrehoz olyan identitásokat, amelyek létezésükkel tagadják a különböző kultúrák vagy etnikai csoportok közötti szimbiotikus kapcsolatot. Ezt az Egyesült Államok kapcsán kifejtve lásd Kennedy (1996).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ahmad, Aijaz (1995): The politics of literary postcoloniality. In: *Race and Class*, Vol.36., No. 3.: 1–20.
- Ahmed, Leila (1992): *Women and Gender in Islam*. Yale University Press.
- Ake, Claude (1995): The new world order: a view from Africa. In: *Whose World Order? Uneven Globalization and the End of the Cold War*. Szerk.: Holm, Hans Henrik – Sørensen, Georg. Westview Press: 19–42.
- Amin, Samir (1997): *Capitalism in the Age of Globalization*. Zed Books.
- Appadurai, Arjun (1996): *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press.
- Ashcroft, Bill – Griffiths, Garreth – Tiffin, Helen (1989): *The Empire Writes Back: Theory and Practice in Post-Colonial Literatures*. Routledge.
- Bagú, Sergio (1992 [1949]): *Economía de la sociedad colonial*. Ediciones Grijalbo.
- Bhabha, Homi. K. (1994): *The Location of Culture*. Routledge.
- Bhabha, Homi K. (1995): The commitment to theory. In: *Cultural Remix: Theories of Politics and the Popular*. Szerk.: Carter, Erica – Donald, James – Squires, Judith. Lawrence & Wishart: 3–27.
- Bhabha, Homi K. (1996): Unpacking my library . . . again. In: *The Post-Colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*. Szerk.: Chambers, Iain – Curti, Lidia. Routledge: 199–211.
- Bonfil Batalla, Guillermo (1996): *México Profundo: Reclaiming a Civilization*. University of Texas Press.
- Burbach, Roger – Núñez, Orlando – Kagarlitsky, Boris (1997): *Globalization and its Discontents*. Pluto Press.
- Caldeira, Teresa P. R. (1996): Fortified enclaves: the new urban segregation. In: *Public Culture*, Vol. 8.: 303–28.
- Calderón, Fernando – Ottone, Ernesto – Hopenhayn, Martín (1996): Las dimensiones culturales de la transformación productiva con equidad. In: *Pretextos*, Vol. 8.: 7–47.
- Campodónico, Humberto (1995): El proceso de globalización y los intereses nacionales. In: *Pretextos*, Vol. 7.: 7–45.
- Castells, Manuel (1996): The net and the self. In: *Critique of Anthropology*, Vol. 16., No. 1.: 9–38.
- Castells, Manuel (1997): *The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. 2: The Power of Identity*. Blackwell.

- Chailloux, Graciela – López, Rosa – Baró, Silvio (1997): *Globalización y conflicto – Cuba–Estados Unidos*. Editorial de Ciencias Sociales.
- Chakrabarty, Dipesh (1992): Provincializing Europe: postcoloniality and the critique of history. In: *Cultural Studies*, Vol. 6.: 337–57.
- Chossudovsky, Michael (1997): *The Globalisation of Poverty*. Zed Books.
- Coronil, Fernando (1995): Introduction. In: Fernando Ortiz (1995). *Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar*. Duke University Press: ix–lvi.
- Coronil, Fernando (1996): Beyond Occidentalism: toward nonimperial geohistorical categories. In: *Cultural Anthropology*, Vol. 11., No. 1.: 51–87.
- Dallmayr, Fred (1996): Global development? Alternative voices from Delhi. In: *Alternatives*, Vol. 21., No. 2.: 259–82.
- Darby, Philip – Paolini, Albert J. (1994): Bridging international relations and postcolonialism. In: *Alternatives*, Vol. 19., No. 3.: 371–97.
- Dirlik, Arif (1994): The postcolonial aura: Third World criticism in the age of global capitalism. In: *Critical Inquiry*, Vol. 20.: 328–56.
- During, Simon (1997): Popular culture on a global scale: a challenge for cultural studies? In: *Critical Inquiry*, Vol. 23.: 808–33.
- Dussel, Enrique (1997): Modernidad, globalización y exclusión. In: *Globalización, exclusión y democracia en América Latina*. Szerk: Heinz Dieterich. Editorial Joaquín Mortiz: 75–98.
- Falk, Richard (1997): State of siege: will globalization win out? *International Affairs*, Vol. 73., No. 1.: 123–36.
- Fisher, Jean (1995): Editorial: some thoughts on „contaminations“. In: *Third Text*, Vol. 32.: 3–7.
- Franco, Jean (1988): Beyond ethnocentrism: gender, power and the Third World intelligentsia. In: *Marxism and the Interpretation of Culture*. Szerk.: Nelson, Cary – Grossberg, Lawrence. University of Illinois Press: 503–15.
- Frank, André Gunder (1967): *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press.
- Frankenberg, Ruth – Mani, Lata (1993): Crosscurrents, crosstalk: race, „postcoloniality“ and the politics of location. In: *Cultural Studies*, Vol. 7., No. 2.: 292–310.
- García-Canclini, Nestor (1995): *Hybrid Cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*. University of Minnesota Press.
- García-Canclini, Nestor (szerk.) (1996): *Culturas en globalización*. Editorial Nueva Sociedad.
- Gates Jr, Henry Louis (1991): Critical Fanonism. In: *Critical Inquiry*, Vol. 17.: 457–70.
- Gill, Stephen (1995): The global panopticon? The neoliberal state, economic life and democratic surveillance. In: *Alternatives*, Vol. 20., No. 1.: 1–49.
- Gilroy, Paul (1993): *The Black Atlantic: Modernity and Double Consciousness*. Verso Books.

- Goldblatt, David – Held, David – McGrew, Anthony – Perraton, Jonathan (1997): Economic globalization and the nation-state: shifting balances of power. In: *Alternatives*, Vol. 22., No. 3.: 269–85.
- González-Casanova, Pablo (1995): *O colonialismo globale a democracia*. Civilização Brasileira.
- Goss, Jasper. (1996): Postcolonialism: subverting whose empire? In: *Third World Quarterly*, Vol. 17., No. 2.: 239–50.
- Grewal, Inderpal – Kaplan, Caren (1994): Introduction: transnational feminist practices and questions of postmodernity. In: *Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Practices*. Szerk.: Grewal, Inderpal – Kaplan, Caren. University of Minnesota Press: 1–33.
- Griffin, Keith – Khan, Azizur Rahman (1992): *Globalization and the Developing World: an Essay on the International Dimensions of Development in the Post-Cold War Era*. UNRISD.
- Grovogui, Siba N'Zatioula (1996): *Sovereigns, Quasi Sovereigns and Africans*. University of Minnesota Press.
- Hall, Stuart (1996): When was the „post-colonial“? Thinking at the limit. In: *The Post-Colonial Question: Common Skies, Divided Horizons*. Szerk.: Chambers, Iain – Curti, Lidia. Routledge: 242–60.
- Hitchcock, Peter (1993): The othering of cultural studies. In: *Third Text*, Vol. 25: 11–20.
- Holm, Hans Henrik – Sørensen, Georg (1995): Introduction: What has changed? In: *Whose World Order? Uneven Globalization and the End of the Cold War*. Szerk.: Holm, Hans Henrik – Sørensen, Georg. Westview Press: 1–17.
- Hopenhayn, Martín (1997): *Globalización y cultura: cinco miradas para un solo texto*. Elóadás a LASA (Latin American Studies Association) 20. Kongresszusán, Guadalajara, Mexico, Április 17-19.
- Ianni, Octávio (1994): Nação: provincia da sociedade global? In: *Território: globalização e fragmentação*. Szerk.: Santos, Milton – de Souza, Maria Adélia Aparecida – Silveira, Maria Laura. Editora Hucitec: 77–84.
- Ianni, Octávio (1996): *Teorías de la globalización*. Siglo XXI.
- James, Paul (1997): Postdependency? The Third World in an era of globalism and late-capitalism. In: *Alternatives*, Vol. 22., No. 2.: 205–26.
- Jameson, Fredric (1991): *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. Verso Books.
- Kapur, Greeta (1997): Globalisation and culture. In: *Third Text*, Vol. 39.: 21–38.
- Kennan, George F. (1995): On American principles. In: *Foreign Affairs*, Vol. 74., No. 2.: 116–26.
- Kennedy, Liam (1996): Alien nation: white male paranoia and imperial culture in the United States. In: *Journal of American Studies*, Vol. 30., No. 1.: 87–100.

- King, Anthony D. (1996): Opening up social sciences to the humanities: a response to Peter Taylor. In: *Environment and Planning A*, Vol. 28.:1954–9.
- Klor de Alva, Jorge (1995): The postcolonization of the (Latin) American experience: a reconsideration of „colonialism“, „postcolonialism“ and „mestizaje“. In: *After Colonialism: Imperial Histories and Postcolonial Displacements*. Szerk.: Prakash, Gyan. Princeton University Press: 241–75.
- Kothari, Rajni (1993): *Poverty: Human Consciousness and the Amnesia of Development*. Zed Books.
- Kothari, Rajni (1997): Globalization: a world adrift. In: *Alternatives*, Vol. 22., No. 2.: 227–67.
- Lazreg, Marnia (1988): Feminism and difference: the perils of writing as a woman on women in Algeria. In: *Feminist Studies*, Vol. 14., No. 1.: 81–107.
- Lazreg, Marnia (1994): *The Eloquence of Silence: Algerian Women in Question*. Routledge.
- Marchand, Marianne H. (1996): Reconceptualising „gender and development“ in an era of „globalisation“. In: *Millennium*, Vol. 25., No. 3.: 577–603.
- Martín-Barbero, Jesús (1993): *Communication, Culture and Hegemony*. Sage.
- McClintock, Anne (1992): The angel of progress: pitfalls of the term „postcolonialism“. In: *Social Text*, Vol. 31/32.: 84–98.
- Mignolo, Walter D. (1993): Colonial and postcolonial discourse: cultural critique or academic colonialism? In: *Latin American Research Review*, Vol. 28., No. 3.: 120–34.
- Mignolo, Walter D. (1995): *The Darker Side of the Renaissance: Literacy, Territoriality and Colonization*. University of Michigan Press.
- Miyoshi, Masao (1993): A borderless world? From colonialism to transnationalism and the decline of the nation-state. In: *Critical Inquiry*, Vol. 19.: 726–51.
- Mohanty, Chandra Talpade (1991): Under western eyes: feminist scholarship and colonial discourses. In: *Third World Women and the Politics of Feminism*. Szerk.: Mohanty, Chandra Talpade – Russo, Ann – Torres, Lourdes. Indiana University Press: 55–80.
- Moisy, Claude (1997): Myths of the global information village. In: *Foreign Policy*, Vol. 2.: 78–87.
- Morley, David – Robins, Kevin (1995): *Spaces of Identity: Global Media, Electronic Landscapes and Cultural Boundaries*. Routledge.
- Mosquera, Gerardo (1994): Some problems in transcultural curating. In: *Global Visions: Towards a New Internationalism in the Visual Arts*. Szerk.: Fisher, Jean. Kala Press: 133–9.
- Nakarada, Radmila (1994): Report from Zimbabwe, idézve a szerkesztői köszöntőben. *Alternatives*, Vol. 19., No. 2.: 141–3.
- Nederveen Pieterse, Jan (1995): Globalization as hybridization. In: *Global Modernities*. Szerk.: Featherstone, Mike – Lash, Scott M. – Robertson, Roland. Sage: 45–68.

- Ohmae, Kenichi (1990): *The Borderless World*. Collins/Fontana.
- Ortiz, Renato (1997): Notas sobre la mundialización y la cuestión nacional. In: *Nueva Sociedad*, Vol. 149.: 88–99.
- Ould-Mey, Mohameden (1994): Global adjustment: implications for peripheral states. In: *Third World Quarterly*, Vol. 15., No. 2.: 319–36.
- Parry, Benita (1994): Signs of our times: a discussion of Homi Bhabha's The Location of Culture. In: *Third Text*, Vol. 28/29.: 5–24.
- Pasha, Mustapha Kamal (1996): Globalisation and poverty in South Asia. In: *Millennium*, Vol. 25., No. 3.: 635–56.
- Prakash, Gyan. (1992): Can the „subaltern“ ride? A reply to O'Hanlon and Washbrook. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 34.: 168–84.
- Radhakrishnan, Rajagopalan. (1996): *Diasporic Mediations: between Home and Location*. University of Minnesota Press.
- Rajan, Rajeswari Sunder (1997): The Third World academic in other places; or, the postcolonial intellectual revisited. In: *Critical Inquiry*, Vol. 23.: 596–616.
- Ramonet, Ignacio (1997): *Un mundo sin rumbo: crisis de fin de siglo*. Editorial Debate S.A.
- Rattansi, Ali (1997): Postcolonialism and its discontents. In: *Economy and Society*, Vol. 26., No. 4.: 480–500.
- Rivera, Silvia (1993): La raíz: colonizadores y colonizados. In: *Violencias encubiertas en Bolivia*. Szerk.: Albó, Xavier – Barrios, Raúl. Ediciones Aruwiyiri: 27–139.
- Rivera, Silvia (1997): La noción de „derecho“ o las paradojas de la modernidad postcolonial: indígenas y mujeres en Bolivia. In: *Temas Sociales: Revi sta de Sociología de U.M.S.A.*, Vol. 19.: 27–52.
- Robinson, William I. (1996): Globalisation: nine theses on our epoch. In: *Race and Class*, Vol. 38., No. 2.: 13–31.
- Rothkopf, David (1997): In praise of cultural imperialism?. In: *Foreign Policy* Vol. 2.: 38–53.
- Said, Edward W. (1978): *Orientalism*. Routledge & Kegan Paul.
- Said, Edward W. (1983): *The World*. University Press.
- Said, Edward W. (1978): *Orientalism*. Routledge & Kegan Paul.
- Said, Edward W. (1983): *The World, the Text, and the Critic*. Harvard University Press.
- Said, Edward W. (1993): *Culture and Imperialism*. Chatto & Windus.
- Sakamoto, Rumi (1996): Japan, hybridity and the creation of colonialist discourse. In: *Theory, Culture & Society*, Vol. 13., No. 3.: 113–28.
- Santos, Boaventura (1995): *Toward a New Common Sense: Law, Science and Politics in the Paradigmatic Transition*. Routledge.
- Santos, Milton (1994): *Técnica, Espaço, Tempo: globalização e meio técnico-científico informacional*. Editora Hucitec.

- Sartre, Jean -Paul (1963): *Search for a Method*. Vintage Books.
- Saurin, Julian (1996): Globalisation, poverty and the promises of modernity. In: *Millennium*, Vol. 25., No. 3.: 657–80.
- Saxe-Fernández, John (1997): La globalización: aspectos geoeconómicos y geopolíticos. In: *Globalización, exclusión y democracia en América Latina*. Szerk.: Dieterich, Heinz. Editorial Joaquín Mortiz S. A.: 53–73.
- Scholte, Jan Aart (1996): The geography of collective identities in a globalizing world. In: *Review of International Political Economy*, Vol. 3., No. 4.: 565–607.
- Scholte, Jan Aart (1997): Global capitalism and the state. In: *International Affairs*, Vol. 73., No. 3.: 427–52.
- Shohat, Ella (1992): Notes on the „post-colonial“. In: *Social Text*, Vol. 31/32.: 99–113.
- Slater, David (1995): Challenging Western visions of the global: the geopolitics of theory and North–South relations. In: *The European Journal of Development Research*, Vol. 7., No. 2.: 366–88.
- Smith, Peter H. (1996): *Talons of the Eagle: Dynamics of U. S.–Latin American Relations*. Oxford University Press.
- Smith, Robert (1998): Closing the door on undocumented workers. In: *NACLA Report on the Americas XXXI*, Vol. 4: 6–9.
- Soto, Hernando De (1989): *The Other Path: the Invisible Revolution in the Third World*. Harper & Row.
- Spike Peterson, V. (1996): Shifting ground(s): epistemological and territorial remapping in the context of globalization(s). In: *Globalization: Theory and Practice*. Szerk.: Kofman, Eleonore – Youngs, Gillian. Pinter: 11–28.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1988): Can the subaltern speak? In: *Marxism and the Interpretation of Culture*. Szerk.: Nelson, Cary – Grossberg, Lawrence. University of Illinois Press: 271–313.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1990): *The Post-Colonial Critic: Interviews, Strategies, Dialogues*. Szerk.: Harasym, Sarah. Routledge.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1996): Diasporas old and new: women in the transnational world. In: *Textual Practice*, Vol. 10., No. 2.: 245–269.
- Tandon, Yash. (1994): Recolonization of subject peoples. In: *Alternatives*, Vol. 19., No. 2.: 173–183.
- Tokatlian, Juan Gabriel (1997): Condicionalidad y certificación. el caso de Colombia. In: *Nueva Sociedad*, No. 148.: 98–107.
- Wade, Robert (1996): Japan, the World Bank, and the art of paradigm maintenance: the East Asian Miracle in political perspective. In: *New Left Review*, No. 217.: 3–36.

- Wilkins, Peter (1996): New myths for the South: globalisation and the conflict between private power and freedom. In: *Third World Quarterly*, Vol. 17., No. 2.: 227–238.
- Williams, Adebayo (1997): The postcolonial flaneur and other fellow-travellers: conceits for a narrative of redemption. In: *Third World Quarterly*, Vol. 18., No. 5.: 821–41.
- Young, Robert J. C. (1995): *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race*. Routledge.
- Yúdice, George (1996): El impacto cultural del Tratado de Libre Comercio norteamericano. In: *Culturas en globalización*. Szerk.: García Canclini, Nestor. Editorial Nueva Sociedad: 73–126.
- Zermeño, Sergio (1995): Los hijos del libre comercio. In: *Pretextos*, No. 7.: 83–119.

KRITIKAI RECENZIÓK

Gedeon Péter

LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK: A TÁRSADALOM MARXISTA ELMÉLETÉRŐL

JONATHAN JOSEPH: MARXISM AND SOCIAL
THEORY (PALGRAVE MACMILLAN, 2006)

Jonathan Joseph könyvében a marxista elméletek bemutatását és vizsgálatát a marxizmuson belüli pozícióból végzi el. Álláspontját a kritikai realista iskolához köti, ezért sem meglepő, hogy a kritikai realizmus álláspontja jelenik meg szintetizáló és a vitákban győztes álláspontként. A marxista iskolák vitái általi kölcsönhatások eredményeként relativizálódik a marxista és nem marxista irányzatok közötti választóvonal. Joseph szerint a társadalom marxista elmélete nem hanyatlik, a marxizmus továbbra is a változó társadalmi világ lehető legjobb megértését nyújthatja, azonban a recenzius érvéleése szerint a marxizmus mint zárt paradigma átalakulása inkább felbomlás, a marxista iskolák ellentmondásainak marxizmuson belüli megoldása nem lehetséges.

Bevezetést írni társadalomelméleti irányzatokról nehéz és hálátlan feladat. Akiknek szól, azok az ilyen könyveket sokszor nem értik, akik értik, azok nem olvassák. A megcélzott olvasóközönség ugyanis nem ismeri azokat a szövegeket, amelyeket a könyv bemutat. Ezen ismeretek hiánya igencsak megnehezíti a tárgyalt elméletek megértését. Azok viszont, akik ismerik a könyvben vizsgált elméleteket, ritkán olvassák az ilyen munkákat, hiszen nem szorulnak rá arra, hogy valaki más foglalja össze helyettük annak lényegét, amit olvastak. Persze, tegyük hozzá, a társadalomelméleti iskolák fogalmainak, koncepcióinak, vitáinak leírása soha nem pusztán összefoglalás, hanem mindig egyúttal olyan interpretáció is, amely saját jогon érdekes és fontos elméleti teljesítmény. A marxista társadalomelméletek bemutatása szükségessé teszi a marxi tradíció újradefiniálását, a marxi és a marxista megközelítések, illetve a marxista és nem marxista elméletek közötti határok megállapítását, továbbá a rivális marxista elméleti iskolák közötti vitákban történő állásfoglalást. Az interpretáció jellegét jelentős mértékben befolyásolja az, hogy a szerző marxizmuson belüli vagy azon kívüli álláspontot foglal-e el.

Jonathan Joseph világossá teszi, hogy a marxista elméletek vizsgálatát a marxizmuson belüli pozícióból végzi el. Álláspontját a kritikai realista iskolához köti, ezért elemzéseinek nem titkolt tétje az, hogy a rivális marxista elméletek összehasonlító analizisének eredményeként a kritikai realizmus álláspontja jelenjen meg szintetizáló és a vitákban győztes álláspontként. Szerencsére a kritikai realizmus marxizmusa lehetővé teszi a szerző számára azt, hogy mind a marxi, mind a marxista elméletek tárgyalása során az elméleti sokféleségre nyitott nézőpontot alakítson ki a maga számára. A könyv kiegyensúlyozott módon mutatja be mind a marxi, mind az egymással vitázó marxista elméleteket. Külön erénye a szövegnek, hogy a bevezetést bevezetésként olvasók világos és emészthető, de mégsem leegyszerűsítő okfejtéseket kapnak.

A szerző leírásában a marxi elmélet kulcsfogalmai: termelési mód, osztályok, elidegenedés, kapitalizmus, kommunizmus, történelmi materializmus, alap-felépítmény. Jonathan Joseph bemutatja, hogyan vezet le Marx a munkaérték-elmélet alapján a

kapitalizmus osztályszerkezetét, hogyan kapcsolja össze az állam elemzését az osztálytársadalom problémájával. A marxista iskolák későbbi vitáit Marxra visszavetítve megállapítja, hogy Marxnál megtalálható a történelmi materializmus kettős értelmezése: a történelem a termelési viszonyok fejlődése és egyúttal osztályharc. Az állam marxi elmélete tartalmazza mind az instrumentalista, mind a strukturalista felfogást: az állam egyrészt osztályérdekek védelmezője, másrészt a társadalmi kohézió tényezőjeként a gazdasági rendszer általános szükségleteit védi, biztosítja a gazdasági és társadalmi stabilitást. A társadalmi változás marxi elmélete a struktúra és a cselekvés egységét mondja ki.

A marxizmus megjelenésével felbomlik a marxi elmélet egysége, a rivális iskolák önállósítják egymással szemben a marxi elmélet belső mozzanatait. A szerző megmutatja, hogy a klasszikus és a praxismarxizmus önállósulása az elméleti egység felbomlásának első állomása: szembekerül egymással szükségszerűség és szabadság, tudomány és filozófia, struktúra és cselekvés, determinizmus és aktivizmus. A kulcsfogalmak egyfelől: termelőerők, dialektikus materializmus, természeti szükségszerűség, a kapitalizmus összeomlása, másfelől: elidegenedés és racionalizáció, osztálytudat, dialektika, elidegenedés, totalitás, szubjektum és objektum egysége. Joseph elmarasztalja a II. Internacionálé marxizmusát gazdasági determinizmusa és redukcionista társadalomfelfogása miatt, de kritikával illeti Lukács, Korsch vagy Sartre filozófiáját is a társadalmi cselekvés filozófiai szintű megalapozása miatt: a filozófia az objektivista teleológiát szubjektív teleológiával helyettesíti, a történelmi materializmust filozófiai keretbe kényszeríti – aláásva ezzel a történelmi viszonyok tudományos vizsgálatának lehetőségét (a praxisfilozófia képviselői közül a szerző Gramscit különíti el a többi szerzőtől azért, mert ő az, aki filozófiai gondolatmenetek révén nem elzárkózik, hanem utat nyit egy új tudományos felfogás felé).

A fenti dichotómiák jelennek meg újra a strukturalizmus és a frankfurti iskola marxizmusában, most már nem csupán mint iskolák közötti, hanem egyúttal mint az egyes iskolákon belüli ellentmondások is. A strukturalista iskola althusseri változata szembeállítja a humanista és a tudományos Marxot, az episztemológiai törés feltételezése a praxismarxizmus (filozófiai marxizmus) kritikáját alapozza meg. Althusser számára az univerzális emberi lényeg fogalma értelmetlen, a történelem szubjektum nélküli folyamat, a marxizmus nem historicizmus, hanem a rendszer strukturalista elemzése, a társadalmi szereplők a társadalmi viszonyok hordozói. Poulantzas az állam strukturalista elméletét dolgozza ki, hangsúlyozza az állam relatív autonómiáját, azt, hogy az állam a társadalomban kohéziós tényező, a termelés feltételeinek újratermelője, éppen mert a kapitalizmusban az állam a gazdaságon kívül áll. A politikailag domináns osztály és a gazdaságilag domináns osztály a meg nem felelés viszonyában is állhat.

A strukturalizmus legnagyobb elméleti gyengesége az, mondja Joseph, hogy struktúra és cselekvés dichotómiáján belül a struktúra oldalára áll, és nem teszi lehetővé a

cselekvő elméleti integrálását. Joseph megmutatja, hogy Poulantzas késői munkáiban az állam és a hatalom relacionista értelmezése révén törekszik ugyan az aktivizmus elemének elméleti integrálására, de e kísérletet a szerző sikertelennek ítéli. Poulantzasnak nem sikerül a hatalomnak társadalmi csoportok, azaz cselekvők közötti viszonyként való értelmezését összekötnie a hatalom és állam strukturalista értelmezésével, a relacionista értelmezés nála nem kiegészíti, hanem helyettesíti a strukturalista megközelítést.

A frankfurti iskola kulcsfogalmai: eldologiasodás, racionalizáció, bürokratizálódás, autoritarianizmus, tömegtermelés, tömegfogyasztás, kultúripar egyfelől, és munka, interakció, rendszer, életvilág, kommunikatív racionalitás másfelől. Horkheimer és Adorno a kritikai gondolkodás instrumentális ésszé változását mutatja be. Érvelésük szerint a pozitívista tudomány és a tömegkultúra a kapitalizmus eldologiasodásának világába zárja be az egyéneket. Habermas a modern társadalmat rendszer és életvilág kettéválásaként jellemzi, és arra figyelmeztet, hogy a rendszer gyarmatosítja az életvilágot. E folyamat ellen a kommunikatív racionalitás révén lehet felvenni a küzdelmet. A frankfurti iskola első generációjának tagjai azt vizsgálják, hogyan gyűri maga alá a rendszer a cselekvőt. Habermas a kommunikatív racionalitás fogalmára támaszkodva a cselekvő rendszer elleni küzdelméhez keres elméleti megalapozást. Joseph egyaránt bírálja Adorno és Horkheimer filozófiai fogantatású tudományellenességét és Habermas elméleti kiütkeresését. Úgy érvel, hogy Habermas társadalmikonszenzus-elmélete eltérít a konkrét társadalmi és politikai formák elemzésétől, transzcendentális és ahistorikus elmélet, amely a történelmi feltételek helyébe a beszédaktus univerzális feltételeit állítja.

A marxista iskolák fogalmi rendszereinek szembeállítását és elemzését követően Joseph a marxista elméletek néhány alkalmazásával foglalkozik. Ilyen alkalmazás a feminizmus, a nemzeti kérdés, a történelemelmélet és a modern gazdaság vizsgálata. A marxista feminizmus középponti kérdése az, hogy mennyiben szükségszerű a kapitalizmus számára a nők elnyomása, s a nők elnyomása elleni küzdelem kapcsolódik-e a kapitalizmus elleni küzdelemhez? A nacionalizmus kapcsán Joseph azt hangsúlyozza, hogy a nemzeti kérdés nem erőszakolható bele az elnyomó és elnyomott nemzetek sémájába. A nemzeti jogok elismerése elválasztandó a kapitalista fejlettség kérdésétől. A történelemelméleti alkalmazások a termelőerők és az osztályharc, a kapitalizmusba való átmenet, az angol kapitalizmus kialakulása körüli vitákat jelentik. Joseph e vitákat struktúra és cselekvés elméleti dichotómiájának változataiként tárgyalja. A modern gazdaság vonatkozásában a szerző a kapitalizmust fordizmusként és posztfordizmusként leíró regulációs iskolát mutatja be.

A marxista iskolák tárgyalását a szerző a marxizmust kritizáló két elmélet, a posztmarxizmus és a kritikai realizmus bemutatásával zárja. A posztmarxizmus a dekonstrukció fogalmára, a posztmodernre és Foucault hatalomfelfogására támaszkodik. Laclau és

Mouffe munkái azért bírálják a marxizmus gazdasági redukcionizmusát, mert a történelmi változásoknak a termelési módra és az osztályharcra való visszavezetése nem teszi lehetővé a társadalom plurális természetének a megragadását, a rögzített politikai identitást nélkülöző társadalmi erők kontingens természetének felismerését.

Joseph a posztmarxizmus legfontosabb hiányosságát abban látja, hogy ez az iskola nem képes a kritikán túlmenő alternatív társadalomelméletet megfogalmazni. A rivalizáló marxizmusok elméleti és tudományos szintézisét Joseph szerint a kritikai realizmus teszi lehetővé. A kritikai realizmus túllép mind a gazdasági, mind a diszkurzív redukcionizmuson, elveti mind a mechanikus, mind a praxismarxizmus teleologikus szemléletét, elméletileg koherens módon egyesíti a cselekvést és a struktúrát, az emergens folyamatok elméleteként vizsgálja az egymásra rétegződő, de egymásra nem redukálható társadalmi folyamatokat. Josephnél tehát a kritikai realizmus elmélete a különböző marxista iskolákra széteső elméleti megközelítéseket újra egységre hozza, olyan új elméleti szintézist ajánl, amely meghaladja a korábbi marxizmusok determinizmus és aktivitás, struktúra és cselekvés, tudomány és filozófia dichotómiáiban megjelenő egyoldalúságait. Ebben az ábrázolásban a marxizmus szétesése egymással szembeforduló iskolákra az elmélet kategoriális egységének megteremtéséhez vezető út állomása. Azt jelenti-e mindez, hogy a marxizmusnak rivalizáló iskolákra való szétválása nem a marxista paradigma szétesésének, felbomlásának a folyamata, hanem magasabb szintre való fejlődésének, egy új elméleti szintézisnek a közbeeső fázisa?

Mielőtt igennel vagy nemmel felelnénk e kérdésre, egy másik kérdést kell feltennünk. Miért esett szét a marxi elmélet marxista iskolákra? A könyv e kérdést nem fogalmazza meg, így nem is válaszolhatja meg. A marxi elmélet a filozófián túllépő olyan tudományt hozott létre, amely társadalomfilozófiai tartalmaknak adott tudományos formát. A marxi társadalomelmélet tudomány volt, politikai gazdaságtan, amely az elidegenedés társadalom- és történetfilozófiai problematikáját a politikai gazdaságtan kategóriáiban jelenítette meg. Miért bomlott fel filozófia-társadalomelmélet-tudomány egysége a marxizmusban? Miért jött létre az elidegenedést és annak visszavételét tematizáló filozófia és a modern társadalomfejlődést leíró pozitivistá tudomány dichotómiája? Nem érthetjük meg e problémákat akkor, ha nem vizsgáljuk a munkaérték-elméletnek és a szocializmus perspektívájának a marxi és marxista elméletekben játszott szerepét. Joseph könyvének nagy hiányossága az, hogy hallgat erről. E hallgatásnak oka van, erre majd visszatérek.

A marxi elméletnek marxizmusokra való szétesése mélyen gyökerezik a marxi elmélet belső problémáiban. Marx az elmélet és gyakorlat egységének tételét arra alapozza, hogy a politikai gazdaságtan kritikájaként felépített elmélet a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet gyakorlatát is megalapozza, az elméletből levezethető a kapitalizmus gyakorlatának átalakulása. Marx úgy véli, kritikai elmélete megszabadította a szocializmus

elméletét az utópiától. Azt gondolom, Marx ebben tévedett. A másik probléma az, hogy filozófiának és tudománynak a marxizmus kritikai elmélet egységét megalapozó szintézisét a munkaérték-elmélet kategóriái biztosítják. Ha a munkaérték-elmélet hibásnak bizonyul, akkor kiesik az elméletből az egységet biztosító fogalmi rendszer, s ez azután a filozófiai és tudományos problematika széteséséhez vezet.

A marxizmus szocializmusfelfogás szerint a társult termelők maguk alá rendelik és átláthatóvá teszik saját társadalmi összefüggéseiket. Ezt jelenti az elidegenedés világtörténelmi jelentőségű visszavétele. Az elidegenedés megszüntetését a társadalmi tulajdon és a társadalmi tervezés teszi lehetővé. A probléma azonban az, hogy mindkét fogalom üres. Mit jelent a társadalmi tulajdon? A magántulajdon ellentétét, azt tehát, hogy a tulajdonjogokat az egyének nem magánszemélyekként, hanem egy közösség tagjaiként gyakorolják. A társadalmi tulajdon az egyéni és társadalmi (nem egyéni) tulajdonlás egysége. Ilyen egység elképzelhető kis közösségek keretén belül, amikor is az egyének úgy bánhatnak a közösség tulajdonával, mint saját egyéni tulajdonukkal, de értelmezhetetlen egy komplex társadalomban. A marxizmus válasza szerint a társadalmi tervezés valósítja meg az egyéni és társadalmi tulajdon egységét. A társult termelők a termelés folyamata előtt döntenek az erőforrások allokációjáról, s e döntésekben ölt testet az egyéni tulajdon társadalmisága, illetve a társadalmi tulajdon egyénektől el nem választott jellege. Milyen intézmények, mechanizmusok teszik lehetővé e döntések megszületését egy komplex, kiterjedt munkamegosztáson alapuló társadalomban? Marx hallgat erről. E feladat megoldásához tökéletes informáltság és tranzakciós költségek nélküli kollektív döntéshozatal szükségeltetik. Mindkét feltételezés valóságidegen. Marx tehát azért hallgat, mert e kérdésre nincsen válasz. Társadalmi tervezés és társadalmi tulajdon a gyakorlati megvalósíthatóság oldaláról tekintve üres, azaz utópikus fogalmak. Következésképpen a szocializmus elméleti követelése a társadalmi gyakorlattal való szembefordulást foglalja magában. Ez az ellentmondás jelenik majd meg a marxizmus történetében.

Az elidegenedés Marxnál emberi lét és emberi lényeg szembefordulása egymással. Az elidegenedés azt jelenti, hogy az egyének nem uralják saját társadalmi viszonyait, az egyéni cselekvések hátában e cselekvések nem szándékolt következményei irányítják az egyéneket. Ezt a filozófiai problémát Marx az érték és cselekvés fogalmaival artikulálja. Az absztrakt munkában mint az érték szubsztanciájában az egyetemes emberi tevékenységre való nembeli képesség jelenik meg. A pénzben mint az érték önállósult formájában az emberi nembeliség ölt kísérteties formát. A kapitalizmusban termelő egyének kénytelenek átengedni a termelési folyamat szabályozását a pénznek, az érték különös tárgyi formában önállósult formájának. Ezért a kapitalizmus elidegenedett, eldologiasult társadalom. Ha az érték fogalmát elválasztjuk a munka fogalmától, akkor az értékelmélet már nem szolgálhat a kritikai filozófia gazdaságtani újrafogalmazására. A marxizmus filozófia tudományá

transzformálása a munkaérték-elmélet érvényességéhez kötött. Ha a munkaérték-elmélet nem működik, akkor a filozófiai állítások nem fordíthatók át tudományos (politikai gazdaságtani) állításokká. Filozófia és tudomány egysége megszűnik.

A fentiek alapján a filozófiai és a tudományos marxizmus szétválásában a szocializmusutópia és a politikai gazdaságtan átalakulása egyaránt szerepet játszik. A marxista filozófia tudománnyal szembeni önállósulása annak kifejeződése, hogy a szocializmusnak mint az eldologiasodás visszavételének kimondása csupán filozófiai síkon lehetséges, a szocializmus megvalósíthatóságának problémájához nem rendelhető tudományos, empirikusan falszifikálható fogalomrendszer. Ha a szocializmus utópia, nincsen olyan posztkapitalista intézményi szerkezet, amely tudományos fogalmakban megragadható lenne. Ezért a társadalmi praxishoz kötődő tudomány elveszíti a szocializmusnak mint az elidegenedésen túli társadalomnak a perspektíváját, a marxista társadalomtudományok számára kiürül az elidegenedésről folytatott marxi diskurzus. Ha a marxista társadalomtudományok kapitalizmus és szocializmus összefüggését fogalmilag leválasztják az eldologiasodás megszüntetésének problémájáról, akkor ezt a problémát a marxista filozófia fogja újrafogalmazni, most már a tudománnyal szemben. A tudomány és filozófia közötti ellentét meghaladásához, egy új marxista szintézishez az eldologiasodás filozófiai problémájának valamilyen tudományos kategóriarendszerben történő újrafogalmazására lenne szükség, de ilyen kategóriarendszert csak a munkaérték-elmélet tudott ajánlani. Nem látszik olyan másik társadalomtudományi fogalomrendszer, amely erre alkalmas lenne.

Ily módon a marxista iskolák megjelenése nem egy új társadalomelméleti szintézis felé tartó fejlődés, hanem a marxi paradigma szétesésének és átalakulásának a marxi tradícióból kivezető folyamata. Joseph érvelése azért nem engedi meg ezt a konklúziót, mert előzetes elméleti és értékválasztásának megfelelően gondolatmenetei a marxista tradíción belül maradnak. E választás korlátozza a marxi és marxista elméletekkel szembeni kritikáját. A kritikai realizmus talajáról persze joggal megfogalmazható számos, a marxi és marxista elméleteket terhelő probléma, mint például a gazdasági redukcionizmus, a történelmi szükségszerűség elfogadása, az állam instrumentalizálása. Bíráló tárgyává tehető továbbá filozófia és tudomány, rendszer és cselekvés elméleti szétválása, és szorgalmazható az elméleti egység helyreállítása. Az egység kimondása azonban meglehetősen általános, és a társadalomtudományok szintjén maradó tételeket jelent az egyének struktúraalakító tevékenységéről és a struktúra egyéni cselekvést preformáló szerepéről. Ez a szintézis figyelmen kívül hagyja azt, hogy cselekvés és struktúra mást jelent a filozófia és a tudomány számára. A filozófiában a struktúra az eldologiasodott kapitalizmus, a cselekvés az eldologiasodás megszüntetése, a szocializmus létrehozása, ezért a cselekvés a struktúra megszüntetését jelenti. A tudományban a cselekvés a struktúra átalakítását eredményezheti, egy adott struktúra megszűnése ugyanakkor egy másik struktúra kialakulása. Ha

Joseph a tudományos diskurzus számára fogalmazza újra cselekvés és struktúra összefüggését, akkor kiejti az elméletből az eldologiasodás filozófiai problematikáját, cselekvés és struktúra szintézise nem lesz a filozófia és tudomány szintézise, hanem csupán az egyik oldal álláspontjának újrafogalmazása. Ez azonban nem azért lesz így, mert a szerző rosszul kereste a szintézist, hanem azért, mert filozófia és tudomány új szintézise a marxizmuson belül immár nem lehetséges. Ez persze olyan állítás, amelyet Joseph marxistaként nem fogadhat el.

A marxizmus iskolái hatottak más társadalomtudományi iskolákra, de ez megfordítva is igaz. Mind a filozófiai, mind a tudományos, mind a társadalomelméleti marxizmusok diskurzusai beépítették magukba a nemmarxista társadalomtudományi irányzatok fogalmait. Erre a könyvben is több utalást találunk. A marxista iskolák vitái ezért nem is érthetők meg teljesen a nem marxista irányzatok ismerete nélkül. A kölcsönhatások eredményeként relativizálódik a marxista és nem marxista irányzatok közötti választóvonal. Joseph szerint a társadalom marxista elmélete nem hanyatlik, a marxizmus továbbra is a változó társadalmi világ lehető legjobb megértését nyújthatja. Én másképp látom. A marxizmus mint zárt paradigma átalakulása felbomlás, a marxista iskolák ellentmondásainak marxizmuson belüli megoldása nem lehetséges. A marxista iskolák elméleti teljesítménye és teljesítőképessége nem független a marxizmus és nem marxizmus közötti határok relativizálódásától. A marxista elméletek fejlődése éppen a marxizmus felbomlásaként fejlődés.

MAGYAR **Lettre**

EUROPÁI KULTURÁLIS FOLYÓIRAT - 2011 NYÁR

Gabriela Adameşteanu · Emil Andreev
Brinduşa Armanca · Balázs Attila
Mohammed Bamyeh
Sergio Benvenuto
Bojtár Endre · Elena Bossi
Pascal Bruckner
Darvasi László
Erdős Virág
Forgács Zsuzsa
Zsuzsanna Gahse
Garaczí László
Karl-Markus Gauß
Györffy Akos · Ódón von Horváth
Michel Houellebecq · Michael Hvorecky
Kali Kinga · Esther Kinsky
Konrád György · Kovai Cecília
Cécile Laborde · Lakatos Dóra
Claus Leggewie · Kenan Malik
Sami Mair · Németh Gábor
Parti Nagy Lajos
Gonzalo Rojas
Oliver Roy · Fero Sebej
Robert Şerban
Cristian Teodorescu
Végel László
Dragan Velikić

BOJTÁR
LEFELE A DUNÁN
A MULTIKULTI VÉGE?

I N T E R N A T I O N A L E 18

John